OSZK
Országos Szécsényi Könyvtár

253.352 OSZK

A
Műveltség
Könyvtára

Uj kor
és
Legujabb
története

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRA

A NÉPKÖNYVTÁRI KÖZPONTTÓL NEM ADHATÓ ELI BP.

A MŰVELTSÉG-KÖNYVTÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRA

*

AZ ÚJKOR ÉS LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE

*

KIADJA AZ
ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT BETÜIVEL

AZ ÚJKOR ÉS LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE

ÍRTA

DR MÁRKI SÁNDOR

EGYETEMI TANÁR

361 SZÖVEGKÉPPEL, 35 FEKETE, 5 SZÍNES MŰMELLÉKLETTEL
ÉS 4 SZÍNES TÉRKÉPPEL

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

878

BUDAPEST
KIADJA AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

MINDEN JOG, A FORDÍTÁS JOGA IS, FENNTARTVA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

253352

R 1965

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1953 év N 1844 sz.

Budapest, az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat nyomása.

TARTALOM.

I. RÉSZ.

Az újkor története.

Oldal

I FEJEZET. ÚJ VILÁG ÉS ÚJ VILÁGBIRODALMAK ... 3—39
I. Az óceánok megnyitása. II. Észak- és Közép-Amerika a középkorban. III. Dél-Amerika államai a középkorban. IV. A negyedik földrész (Amerika) meghódítása. V. Augustissima Casa de Austria. VI. A török kalifaság.

II. FEJEZET. ÚJ HITVALLÁSOK ... 45—78
I. Az egyházi reform kérdése. II. Luther Márton reformációja. III. Reformáció, társadalom, állam. IV. A svájci hitújítás. V. Az angol reformáció. VI. A reformáció terjedése.

III. FEJEZET. AZ ELSŐ VALLÁSHÁBORÚK ... 83—110
I. Németországban. II. Loyola és a jezsuiták. III. Németalföld szabadságharca. IV. Anglia asszonykirályai. V. A hugenották. VI. Az első vallásháborúk eredménye.

IV. FEJEZET. A HARMINCÉVES HÁBORÚ ... 112—124
I. A csehek felkelése. II. Európa a Habsburgok ellen. III. A középeurópai válság megoldása.

V. FEJEZET. AZ ÚJKORI MŰVELTSÉG KEZDETE ... 129—153
I. Eppur si muove. II. Nemzeti irodalmak. III. A művészetek. IV. Gazdasági állapotok.

VI. FEJEZET. AZ ANGOL FORRADALOM ... 160—176
I. A népfölség elve. II. Az angol köztársaság. III. Az alkotmányos királyság biztosítása.

VII. FEJEZET. XIV. LAJOS KORA ... 181—197
I. A nagy miniszterek és a Fronde. II. XIV. Lajos korlátlan uralma. III. A nyugati kérdés.

VIII. FEJEZET. A KELETI KÉRDÉS ... 205—214
I. A török világbirodalom hanyatlása. II. A legszélsőbb Kelet.

IX. FEJEZET. AZ ÉSZAKI KÉRDÉS ... 221—230
I. A három vetekedő állam. II. Az északi háború.

X. A HABSBURGOK ÖRÖKSÉGE ... 246—256
I. A spanyol örökösödési háború. II. Az osztrák örökösödési háború.

XI. FEJEZET. POROSZORSZÁG EMELKEDÉSE ... 264—271
I. A királyság alapítása. II. Nagy Frigyes.

Oldal

XII. FEJEZET. ORSZÁGOK FELDARABOLÁSA ... 279—287
I. Lengyelország első felosztása. II. Törökország felosztásának terve. III. Finis Poloniae.

XIII. FEJEZET. A MINTA-ÁLLAMOK ... 290—298
I. Az önkényes uralom Franciaországban. II. Az alkotmányos uralom Angolországban.

XIV. FEJEZET. A FELVILÁGOSULTSÁG KORA. *1. A támadás (akció)* ... 305—329
I. Montesquieu, Rousseau és Voltaire triumvirátusa. II. A tudósok. III. Az eszmék egyeztetői és terjesztői.
2. A védelem (reakció)
I. Nagy Frigyes felvilágosult abszolutizmusa. II. Az osztrák abszolutizmus. III. Abszolutizmus a latin és román népeknél. IV. II. Katalin felvilágosult abszolutizmusa.

XV. FEJEZET. A GYARMATOK ... 333—342
Az első nagy gyarmatosító birodalom.

XVI. FEJEZET. XIV. LAJOS RENDSZERÉNEK BUKÁSA ... 348—357
I. XIV. Lajos francia király. II. A francia rendek utolsó országgyűlése.

II. RÉSZ.

A legújabb kor története.

I. FEJEZET. A FRANCIA ALKOTMÁNYOS KIRÁLYSÁG ... 363—384
I. A forradalom kitörése. II. Népfölség a nemzetgyűlésben és az utcán. III. Alkotmányos újítások. IV. Az alkotmány szentesítése. V. A királyság bukása.

II. FEJEZET. A FRANCIA KÖZTÁRSASÁG ... 393—406
I. A köztársaság megalapítása. II. A girondiak bukása. III. Robespierre névtelen diktátorsága.

III. FEJEZET. A KATONÁK KÖZTÁRSASÁGA ... 415—436
I. Az új taktika. II. Bonaparte első hadjáratai. III. A directoire bukása. IV. Bonaparte konzulsága.

IV. FEJEZET. KÉT ÚJ CSÁSZÁRSÁG A RÓMAISÁG ROMJAIN ... 445—459
I. A francia és az osztrák császárságok alapítása (1804). II. A római szent birodalom bukása. III. A világuralom kérdése.

V. FEJEZET. AZ EURÓPAI EGYENSÚLY HELYREÁLLÍTÁSA ... 474—492
I. A népek. II. A fejedelmek. III. A szent szövetség alakítása.

VI. FEJEZET. A SZABADSÁG SZELLEME ... 499—521
I. A latin népek ébredése. II. Amerika az amerikaiaké. III. »Hellásznak kincse.« IV. »Angliának kincse.«

VII. FEJEZET. A HARMINCAS ÉVEK ... 531—537
I. A júliusi forradalom. (1830.) II. A személyes unióban élő országok.

VIII. FEJEZET. AZ 1848. ÉVI FORRADALMAK ... 548—555
I. Franciaországban. II. Európa többi forradalma.

IX. FEJEZET. A FORRADALMAK ELNYOMÁSA ... 562—577
I. Francia- és Olaszországban. II. A középeurópai forradalmak bukása. III. A reakció.

Oldal

X. FEJEZET. A KELETI KÉRDÉS ... 584—593
I. A krimi háború és következései. II. Orosz- és Törökország utolsó mérkőzése. III. „Szabadság a hó alatt."

XI. FEJEZET. UNIÓ ÉS DUALIZMUS ... 601—608
I. Olaszország egyesítése. II. Ausztria és Magyarország dualizmusa.

XII. FEJEZET. FRANCIÁK ÉS NÉMETEK ... 617—626
I. A harmadik francia köztársaság. II. A német császárság.

XIII. FEJEZET. ANGOL VILÁGSZELLEM ... 631—643
I. A britt impérium és az indiai császárság. II. Az amerikai Egyesült Államok válsága. III. Amerika egyesítésének terve.

XIV. FEJEZET. MÁS FÖLDRÉSZEK POLITIKAI VISZONYAI ... 649—658
I. Ausztrália és Oceánia szervezése. II. Afrika felosztása. III. Ázsiai kérdés.

XV. FEJEZET. A LEGÚJABB KOR MŰVELTSÉGE ... 665—679
I. Irodalom. II. Művészetek. III. A társadalmi tudományok. IV. A természet- és matematikai tudományok.

XVI. FEJEZET. A MUNKA SZÁZADA ... 587—695
I. A találmányok és a fölfedezések. II. Gazdasági és társadalmi állapotok.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KÜLÖN MELLÉKLETEK JEGYZÉKE.

Oldal

1. Amerika természetes népeinek életmódja az újkor elején ... 4
2. Vespucci Amerigo a „Déli keresztcsillag“ megfigyelése közben ... 8
3. I. Miksa császár (1493—1519) ... 30
4. V. Károly császár (Szines műmelléklet) ... 32
5. II. Gyula pápa ... 34
6. VIII. Henrik angol király ... 74
7. Európa a XVI. században (Szines térkép) ... 82
8. II. Fülöp spanyol király ... 90
9. Erzsébet királyné diadalmenete 1588. november 24-én, az Armada legyőzésekor 102
10. IV. Henrik francia király ... 108
11. Európa a XVII. században (Szines térkép) ... 112
12. Tengeri hajó a XVI. században ... 154
13. I. Károly angol király ... 160
14. Richelieu herceg és bíbornok ... 182
15. A fontainebleaui kastély XIV. Lajos korában (Szines műmelléklet) ... 192
16. Frigyes Vilmos, a brandenburgi nagy választófejedelem ... 200
17. Sobieskij János lengyel király ... 208
18. Nagy Péter cár ... 240
19. Nagy Frigyes ... 272
20. Egy szabadkőműves-páholy belseje ... 316
21. Az États Généraux megnyitása Versaillesban 1789 május 5-én ... 358
22. Európa 1789 óta (Szines térkép) ... 360
23. Jelenet a francia háborúból ... 404
24. Az 1795 október 5-iki utcai harc Párisban ... 416
25. A franciák bevonulása Velencébe 1797 május 16-án ... 424
26. Bonaparte Napoléon tábornok a fáraók mumiái előtt ... 428
27. Az abukiri tengeri csata 1798 augusztus 1-én ... 432
28. Napoléon császár (Szines műmelléklet) ... 448
29. I. Napoléon ... 450
30. A párisi kongresszus 1856-ban ... 480
31. I. Napoléon hazaindulása Elba szigetéről ... 486
32. A waterlooi csata 1815 június 18-án ... 488
33. Európa a XVIII. században (Szines térkép) ... 498
34. Európai divat, 1841—1848 ... 548
35. A párisi nép a Tuileriák tróntermében 1848. február 24. ... 552
36. A szövetségesek hadvezérei a krimi háborúban ... 584
37. A Malakoff-torony bevétele 1855. szeptember 8. ... 586
38. I. Ferenc József ... 616
39. A német császárság kikiáltása Versaillesben 1871. január 18-án ... 626
40. Bismarck Ottó (Szines műmelléklet) ... 629
41. Az uralkodók átkelése a Szuezi csatornán 1869. november 17. ... 652
42. Oshima japán tábornok támadása a Ta-Tong folyónál levő Ping-Fan ellen, északnyugati Kinában (Szines műmelléklet) ... 662
43. Az első tengeralatti kábel elhelyezése Valentia szigetén 1857 augusztusában ... 688
44. Gyarmatárúkereskedés Rochefortban ... 696

I. RÉSZ.

AZ ÚJKOR TÖRTÉNETE.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

I. FEJEZET.

ÚJ VILÁG S ÚJ VILÁGBIRODALMAK.

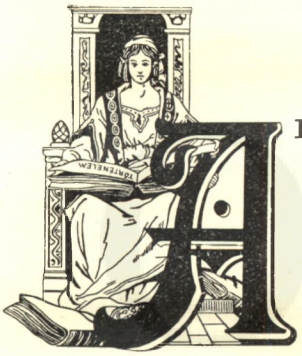

I. Az óceánok megnyitása.

A RENESZÁNSZ új szellemet, új kort jelentett. Kutató iránya új föld fölfedezésére vezette Columbust 1492-ben, új vallásos felfogásra Luthert 1517-ben, új világbirodalom alapításának eszméjére V. Károlyt 1519-ben, a világrendszer új elméletére Copernicust 1543-ban. A reneszánsz akkor kerítette hatalmába a világot, amikor számolni kezdett a gyakorlattal, a közélettel, a tömeggel; s elsősorban akkor, amikor Amerika fölfedezésével Columbus »Castiliának és Leonnak új világot adott«. A középkor utazói nyugatról kelet felé, a szárazföldön igyekeztek előrehatolni. Az óceán megnyilt a hajósok előtt, de az utazások jóformán csak ötletesen történtek. A normánok épen a XV. században hanyagolták el amerikai összeköttetéseiket, amelyeknek teljes négy század alatt oly kevés hasznát vették. Nagyobb élénkség még mindig csak a Földközi-tenger partjain uralkodott; csakhogy a XV. század derekán ezeknek a partoknak nagyrésze már nem tartozott a keresztények birtokaihoz. Az övék csak Spanyolország északkeleti s Franciaország délnyugati partvonala, az olasz félsziget egész területe s az Adriai-tenger északkeleti része volt. Spanyolország többi és Afrikának egész északi része az arabok, Sziria, Kis-Ázsia és a Balkánfélsziget a törökök uralma alatt állott; sőt a Fekete-tenger partján is török és tatár népek tanyáztak. Egyik tenger sem kelthetett tehát nagy elhatározásokat és zárkozott maradt mind a kettő. A normánok példája már a középkor derekán bebizonyította, hogy a hajózás, a földrajzi ösmeretek terjesztése s a kereskedelem új útjainak kijelölése körül elsősorban az óceán mellékén lakó népektől lehet valamit remélni. Az óceáni partvidékek lakói azonban túlságosan messze estek Rómától, azért a rómaiaknak a Földközi-tenger határai közé szorult kutató és fölfedező szelleme nem lehetett rájuk hatással.

A XV. század elején a portugálok még olyan bátortalanok voltak, hogy az Atlanti-óceán partjaitól 45 kilométernyinél messzebbre nem mertek kievezni.

A század végén már a másik óceánon, az Indiain, is megjelentek. 1500 május 23-án Diaz a Jóreménység foka közelében épen ott veszett el, hol India oceánjába dél felől először az ő hajói hasítottak utat; de abban a tudatban halt meg, hogy a szerencsésebb Vasco da Gama ezen az úton már valóban megnyitotta Kelet-Indiát Portugália és a világ előtt és hogy Cabral, kinek hajósvállalatában ő is résztvett, egy még névtelen *negyedik* földrészen brazilfákkal benőtt óriási területet tárt föl hazája részére. Ezt a *negyedik földrészt Columbus* (1446—1506) fedezte föl, aki 1493 március 4-én spanyol hajón s azzal a hírrel kötött ki Lisboánál, hogy megvalósult, amiért tíz esztendeje a portugálok képzelődőnek, fecsegőnek tartották, mert íme nyugati irányban jutott el Indiába. A nagy fölfedező igazi tudományos condottiere volt. Otthon, Olaszországban Colombo, a humanistáknál Columbus a neve, de ő spanyolosan Colonnak írta magát; mert portugáloktól, franciáktól, angoloktól visszautasítva, sok huzavona után Izabella spanyol királyné adott neki módot, hogy három hajóján 120 emberrel Palosból 1492 aug. 3. reggel útra keljen. Ahogy pár évtizede Janus Pannonius írta a velencei Marcelláról:

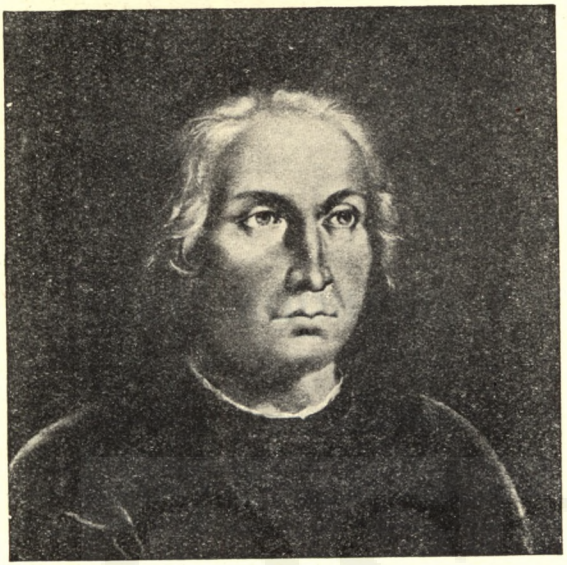

1. ábra. Columbus Kristóf (1446—1506).

»Lelke merész tervet sző: messzibb szállni miként a
Csillagos ég, — el, háta mögött hagyván a világot,
Föl-, kikutatni, ha nem lappang-e a tengerek árján
Uj föld, nincs-e világ még messze a Gadesen is túl?«

1493 március 15-én, pénteken, azzal a hírrel tért vissza Palosba, hogy *van* ilyen új föld, ilyen világ. Március idusza ekként az emberi szellemnek ismét egyik nagy napja lett, a történelemnek s kivált Spanyolországnak egyik legdicsőségesebb napja. Ekkor teltek be a századok, a midőn — Seneca Medeájának jóslata szerint — »az oceán leveti békóit: messze vidék nyílik meg előttünk, Thetys (a tenger) újabb földekre vezet majd s nem lesz Thule a föld határán«. Útja a meggyőződés apoteózisa; ahogy Schiller biztatja:

»Csak nyugatra tovább! Partnak kell lennie ottan.
Ott van az, ott csillog: tudja, belátja eszed.
Bízz' Istenbe; kövesd a néma világóceánt; ha
Part nem volna is ott, most tör a habbul elő!« ....

Rodrigo Vermejo matróz a Pinta árbockosarából 1492 okt. 12., pénteken reggel 2 órakor pillantotta meg az epedve várt földet. A fölfedezők *Guanahani* (valószínűleg Watling), mostantól fogva *San-Salvador* szigetének földjét a kilépés-

AMERIKA TERMÉSZETES NÉPEINEK ÉLETMÓDJA AZ ÚJKOR ELEJÉN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

kor megcsókolták. A meztelen bennszülötteket, kiket indiaiaknak néztek, magukhoz édesgették ; de mindjárt aranyékszereik iránt érdeklődtek, s Columbus már másnap megjegyezte, hogy a lakosokból *jó rabszolgák* válnának. Az új föld sorsa tehát már az első napokban ki volt mondva : *arany és rabszolga !* 1526-ban, a mohácsi csata esztendejében, a most fölfedezett Bahama-szigetcsoport indiánus törzséből már hírmondó is alig maradt. Az arany után érdeklődőket az indiánusok Kuba közepére, Kubanakánba utasították ; Columbusék azt hitték, hogy Ázsia keleti partján járnak s a Marco Polo útleírásában emlegetett Kuba-kán, Kublaj kán országának tartották e szigetet. Nevét Kanibára rövidítették s a vélt mongol kán alattvalóit róla *kanibáloknak* nevezték. Columbus okt. 28-án Kuba szigetén (ahogy ő hitte, Cipanguban) kötvén ki, követeket küldött Kublaj kánhoz ; spanyoljaival tehát ő sem indult több tájékozottsággal Amerikába, mint Hunyor és Magyar a Maeotis ingoványai közé, a csodaszarvast követve. Columbus dec. 6-án kötött ki Haitiban, mely őt Spanyolország déli részére emlékeztette, azért Espagnolának nevezte s 39 matrózzal itt alapította *Amerika első gyarmatát,* Navidadot. 1493 január 4-én hazaindult. Egyik hajója, a Pinta, a viharban elszakadt tőle s előbb vetődvén Spanyolország galiciai partjaira, spanyol parancsnoka, Pinzon Alonso (Alfonz) előbb is értesíthette a királyt jövetelükről. Ezért a spanyolok, nemzeti büszkeségből, inkább őt hajlandók Amerika fölfedezőjének tartani ; a király parancsára azonban ismét csatlakoznia kellett Columbushoz és 1493 március 15-én együtt kötöttek ki Palosban, honnan hónapok előtt oly kevés bizalommal indultak el.

2. ábra. Columbus Kristóf visszaérkezése Európába. (Egy 1493. évi firenzei olasz röpirat címlapján.)

Két hét mulva Columbus kincsekkel megrakodva, diadalmenetben, mint az új föld alkirálya, vonult be Barcelonába, hol a királyi pár előtt nyilvános fogadtatáson, ülve, — mi fölfedezésénél is nagyobb dicsőségnek látszott — beszélhette el, nyugati irányban miként jutott —

Ázsiába. Címerébe Ferdinánd király beiratta, hogy »Castiliának és Leonnak új világot adott«.

VI. Sándor pápa a királyt már május 3. felhatalmazta fölfedezései folytatására s másnap kijelölte azt a határvonalat, mely a spanyol és portugál nemzet fölfedezéseit egymástól elválasztja. Ez a vonal az Azoroktól és a Verdefoki szigetektől nyugat felé 100 leguasra köti össze az északi és a déli sarkot olykép, hogy nyugat fölfedezetlen része a spanyolokat, keleté a portugálokat illesse. A tordesillasi szerződésben Portugália ezt a vonalat nemsokára a maga javára módosíttatta, és Európa azzal, hogy ez osztozás következtében a fölfedezések joga csupán két népet illetné, egyáltalában nem törődött. Később, mikor az angolok és hollandok is tengerre szálltak, ezek a népek egy ideig, protestáns létükre is, tiszteletben tartották a két nemzet szerzett jogait, melyek azonban megdőltek, mikor kiderült, hogy nyugati vagy viszont keleti irányban következetesen előhaladva, a vállalkozók 360 hosszúsági fokon keresztül épen az ellenkező oldalról térnek haza s így a másik féltekén is magukénak tarthatnak minden új földet.

Valósággal a közvélemény sürgette Columbus *második* útját. Három nagy hajón, 14 bárkán csakhamar 1200 ember leste a tengernagy és alkirály parancsait. *Az első kivándorlók* európai háziállatokat, vetőmagot csak azért vittek magukkal, hogy szokott életmódjuktól az új világban se kelljen eleinte nagyon eltérniök. *Állandóan* egyik sem akart letelepedni, csak gyors meggazdagodásra törekedett valamennyi, hogy ismét úr módjára jelenjék meg Európában, hol imént »levitézlett«. Az első pillanatban senki sem vette észre, hogy Columbus második útja *új irányba terelte a társadalom fejlődését.* Az állam azt hitte, hogy ezentúl Róma szerepét viheti. Ő lesz az anyaország, az új föld pedig a gyarmat: kincseinek, segítőeszközeinek bőséges forrása. Egy csomó hivatalnok, katona és pap kísérte az alkirályt, ki Cadixból 1493 szept. 25-én kelt útra. Ha nem is volna más érdeme, mint az, hogy másodszor is szigetek keresgélése nélkül vágott neki az óceánnak, már megérdemelné a halhatatlanságot. November 3-án, Mindenszentek vasárnapján fedezte fel S. Domingót, másnap a két Guadelupe-ot, majd Portoricót s végre Jamaicát. Espagnolában feldúlva találta Navidadot, legyilkolva lakosait; új gyarmatának, Izabella erősségnek lakosait pedig az egészségtelen éghajlat pusztította, ölte. Tizenkét hajóval küldte haza a betegeket, de a többi új erőre éledt, midőn 1494 márc 16-án, zeneszóval vette birtokba a sziget belsejét, a cibaói *aranymezőket.* Azt hitték, Salamon király Ofirjára bukkantak.

Testvérét, Bertalant, helytartónak nevezvén ki, Columbus maga 1496 márc. 10-én két hajóval, 225 izgága spanyollal, 30 indiánussal hazaindult. Június 11-én haza is ért Európába, hogy intézkedéseinek helybenhagyását s a mások szabad kutatására és kereskedelmére adott kiváltság visszavonását eszközölje ki. Noha jobbára biztatásokkal kellett beérnie, mégis reménykedve kelt *harmadik* útjára (1498 május 30.). Egész sereg *rabot* vitt magával, hogy velök az új világban *gyarmatokat* alapítson. Július 31-én a Salva regina éneklése közt kötött ki Trinidadnál, az Antillák legdélibb szigeténél. Paria félszigetnél lépett először a névtelen szárazföldre (Amerika), hol az első tengeri táblákat s az Orinokót pillantotta meg. Ezt a paradicsom egyik s a Föld legnagyobb folyamának tartotta. Mindezeknél jobban érdekelte Kuba, hol az öccse idejében megzavart rendet

helyreállította s felakasztatta a lázadókat. Azonban Bobadilla kir. biztos őt magát is elfogatta s 1500 novemberében testvéreivel együtt láncokra verve küldte haza. Otthon levétették a láncokat róla s dec. 17-én az alkirály szabadon állt királya elé; azonban az újvilág kormányát többé sohasem kapta vissza s a XV. század véget ért anélkül, hogy hálásnak mutatkozott volna ama férfiúval szemben, ki oly sokkal járult a XVI. század színének megadásához. Ugyanily hálátlanságot tapasztalt Angliában *Cabot* (Gabotto) János és fia, Sebestyén, kik 1494 június 24-én bukkantak először Amerika szárazföldjére, a Terra prima vistára (talán Labradorra). Fölfedezéseik hat év mulva Florida táján már a spanyolok kutatásaival érintkeztek.

3. ábra. Vasco da Gama (1469—1524).

Mielőtt eltűnt volna a XV. század, az emberiségnek sejtelme támadt Dél-Amerika keleti partjairól is. Emánuel, Portugáliának 1495 óta nagy királya, 1500-ban 13 hajón 1200 emberrel küldte Indiába *Cabral* Pétert. Útjából kitérítve, Cabral a déli szélesség 18⁰-a alatt április 21-én érintette Amerika szárazföldjét, Santa Cruzt, melyet szikra (portugálul brazil) színű fáiról csakhamar Braziliának neveztek. Akkor már harmadéve ismerték az Indiába vezető utat. *Vasco da Gama* a portugál király megbízásából 3 hajón indulván el, igen sok viszontagság után 1498 május 20-án a Malabari partokon, Kalikutban kötött ki. Camoens szerint a portugálok

»Immár elértek a boldog határra,
Amely után mi rég epednek, —
Hol földi édent öntöz Ganges árja,
Körébe zárva indus tengereknek . . . .«

A portugálok, kik politikai téren úgyis halálos ellenségei voltak az araboknak, mostantól fogva azok lettek a kereskedelemben is, melyet az arabok idáig csaknem versenytárs nélkül folytattak Keleten. Ez majdnem épen akkor történt, mikor az arabok Európából végleg kivonultak s így az európaiak a Guadalquivirtől az Indusig terjedő egész vonalon egyszerre győztek. Gama 1499 augusztus 30-án fűszerekkel megrakodva érkezett vissza Lisboába:

»A honnak, a tisztelt, kedvelt királynak
Nyujtá a hírt, dicsőséget, jutalmat,
Uj címek ékét, ragyogóbb uralmat.«

Tengerész Henrik nagy reménye teljesült; mire a XV. század lealkonyult, a kis Portugália tengeri hatalmasság lett. Három esztendő mulva (1502) *Gama* már hajóhad élén kényszerítette a hindukat, hogy ne kereskedjenek többé az

arabokkal. *Albuquerque* Alfonz és Ferenc pedig (1503) Kelet-Indiában a portugál uralom szervezéséhez láttak. 1504-ben Soarez azért lövette Kalikutot, mert annak a császára nem akarta kiadni a portugál hajókról oda menekült magyarországi (szlavóniai) két ágyúöntőt. Az egyiptomi és sziriai szultánokon kívül hiába segítették a velenceiek is a fölkelőket, Albuquerque Alfonz váratlan gyorsasággal rendezte a félsziget ügyeit. Igazi hadvezér és államférfiú volt, ki még a nagy embereknek ebben a századában is az elsők közé tartozott. Elfoglalta Malakkát is, azt az Aranyos Chersonesost, Columbus vágyainak célpontját, hol — két óceán határán — Nyugat és Kelet kereskedői találkoztak. Sziam, Jáva, Szumatra és más országok fejedelmei fejezték ki hódolatukat vagy üdvözletöket Goában, a portugál gyarmatterület fővárosában. A partvidék nem érezte az idegen uralom nyomását. A lakosokat szabadságuk elvesztéséért Albuquerque a jólét fokozásával kárpótolta. Halála (1515) után pár évvel a portugálok már a kínai partokon, Makaón, is gyarmatot alapítottak, épúgy mint a távol Afrika legnagyobb szigetén, Madagascarban, vagy az Indiától délkeletre oly előnyösen fekvő Ceylonban (a klasszikus népek Taprobanájában), 1542-ben pedig Japánnal is összeköttetésbe léptek.

4. ábra. Columbus Kristóf síremléke Havannában.

»Im, a szigeteknek végnélküli sorja:
Hogy rajzanak kelet
nagy óceánján!«

A hódítások ezer hőst teremtettek, a Lisboában fölhalmozott kincsek ezer pulyát. A középkor lovagias szelleme azonban csakhamar hátraszorult az üzérkedő újkorral szemben. Mégis ez volt Portugália hőskora, Camoens lelkesedésének méltó tárgya. Az egymásra torlódó nagy események Portugáliát megtörték ugyan és Spanyolországgal szemben (1580) még független-

DANTE Alighieri firenzei költő, az Üdv MCCC. évében leírta a négy délsarki csillagot a Purgatorium első fejezetében. (22—23. sz.)

Ezekkel a szavakkal idézi Amerigo Vespucci az ő leveleiben. (Szász Károly fordításában:)

Én jobbfelé, a másik sarki pontra
Szegzém szemem s láték négy csillagot, — csak
Az első pár*) nézett volt még azokra.
Az ég örűlni látszék súgaroknak;
Oh észak árva, bús vidéke, melyre
E bájos lángok sohse' mosolyognak!

*) Ádám és Éva.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VESPUCCI AMERIGO A „DÉLI KERESZTCSILLAG“ MEGFIGYELÉSE KÖZBEN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

ségét is elvesztette : de akkorra már halhatatlan érdemeket szerzett az emberiség történetében. Európa és India közt a közlekedés egyik vonala a portugálok fölléptéig hazánkon át vezetett ; most ezt a vonalat föl kellett adni s közel négyszáz esztendeig kellett várakozni, hogy az angol kormány (1895) az Indiába Olaszországon keresztül vezető postautakat Magyarországon át próbálja Konstantinápoly felé terelni.

5. ábra. Fernando de Magelhaens (1470—1521).

Vasco da Gama sikerének hírére Columbus Kuba és Paria közt nyugat felé haladva akart eljutni Portugál-Indiába. 1502 május 9-én cím és hatalom nélkül indult *negyedik* útjára, de Ovando, az új amerikai helytartó, meg sem engedte, hogy kikössön S. Domingónál. Columbus innen nyugatnak tartva, rettenetes viharok közt fedezte föl Yucatan, majd Honduras partjait, ezen a tájon keresvén a Malakkai-félsziget felé vezető tengerszorost. Odább délen Veragua aranytermő vidékét valóban az Aranyos Chersonesosnak tartotta. Öccse, Bertalan felügyelete alatt gyarmatot alapított ottan, melyet azonban az indiánusok csakhamar tönkretettek. Ő maga is csak hajóinak roncsaival ért Jamaica alá, melynek partjai előtt egy teljes esztendeig várakozott a mentőhajóra. Nem fogadta örvendező sokaság, mikor 1504 november elején Cadixban partra szállt. Bukott nagyságnak tartották. Csalódva, de meg nem törve húnyt el Valladolidban 1506 május 21-én s a spanyolok csak félszázad mulva teljesítették azt az óhajtását, hogy az új földön (S. Domingón, majd Havannában) temessék el. 1899 január 17-én a cadixiak levett kalappal, néma hódolattal fogadták a Conde Venadito hajót, mely hazahozta a nagy fölfedező hamvait Amerikából, az ő hazatértéig Spanyolország erejének legfőbb forrásából. Spanyolországnak aranymezői, ültetvényei helyett most ezekkel a hamvakkal kell beérnie. Még az új földet sem ő róla, hanem — annak első leírójáról, Amerigo (Emericus) *Vespucci*-ról (ha nem egy nicaraguai hegység ősi Amerika nevéről) nevezték el. Sőt a japánok, kínaiak, normánok útjairól nem is szólva, újabban egyesek Amerika fölfedezését is Pinsonnak (Columbus útitársának), egy andalusiai névtelen hajókalauznak vagy Cousin dieppei tengerészkapitánynak tulajdonítják, aki hír szerint már 1488-ban járt az Amazon torkolatánál. Az egykorúak mégis csak Columbust ábrázolták Nagy Kristófnak, aki Krisztust (a katholikus hitet) az óceánon átviszi, s nem egyszer emlegették isteni küldetését. Épen egy magyarországi könyvtár (gróf Apponyi Sándoré) őrizte meg Ptolemaios geográfiájának M. Beneventano és Cotto Veronese által átnézett kéziratát, mely alapja volt

az 1508. évi híres római kiadásnak; ennek 34 térképe közt ott találjuk Amerikának első tökéletesebb térképét is (valószínűleg Ruysch Jánostól). A fölfedezések történetére nézve fontos a budapesti egyetemi könyvtár két egykorú tudósítása is: a Mundus novus 1504-ből latin nyelven és a Copia der Newen Zeitung aus Bresillg Landt 1505-ből. Hazai munkában először (1534) Honterus említette az új földrész nevei közül a következőket: Dorcades, Hesperides, Fortunatae, *America,* Parias, Isabella, Spagnolla és Gades. Magyar könyvben (Rudimentorum cosmographiae libri duo) ugyanakkor ő közölte először Amerika térképét. Székely István az első magyar világkrónika írója (1549) megosztja a fölfedezés dicsőségét »Americus Vespucius és Columbanus Kristóf« közt; utána pedig félszázaddal Istvánffy Miklós, a történetíró, áradozva ismerte el, hogy »ezeknek az új földeknek csodálatos feltalálása örök díszt hozott a keresztény köztársaságra«.

De csak lassanként derült ki, hogy a fölfedezők nem Ázsia keleti partján, hanem egy valóságos új földrészen járnak. *Balboa* Nunez, a Panamai földszoroson átkelve, 1513 szeptember 25-én térdig gázolt a Csöndes-óceánba, melyet az Atlantitól csak 113 km. széles föld választott el s azt a spanyol király nevében elfoglalta. Az eléje tárúló végtelen víztükör, a legnagyobb óceán megpillantásakor szét kellett foszlania a Cipanguról, Katairól szóló meséknek. Néhány év mulva szétfoszlott a Föld *kerekségének* több ezredéves meséje is. A spanyol szolgálatba szegődött *Magelhaens* és *Serrano* (El Cano Sebestyén) ugyanis 1519-ben arra vállalkoztak, hogy a portugál elkülönítő vonal megsértése nélkül vezessenek spanyol hajót a Molukkokra, ami csak a *Föld körülhajózásával* eshetett meg. Magelhaenst a Fülöp-szigetekhez tartozó Mactan szigetén (1521 április 27) a bennszülöttek megölték, vállalata azonban a gyarmatpolitika s a tudomány szempontjából egyaránt fontos feladatot sikerrel oldotta meg. El Cano 1120 napi út után 1522 szeptember 6-án hazaérkezett s az örvendező I. Károly spanyol király (V. Károly német-római császár) méltán festette címerébe a *földgömböt* ezzel a felirattal: Primus me circumdedisti (Először kerültél meg). A magával hozott 553 mázsa fűszer volt az első spanyol szállítmány a fűszeres szigetekről, melyeknek utolsó csoportját, a Fülöp-szigeteket, a spanyolok 1898-ban oly siralmas körülmények közt vesztették el; s örökre elvesztették azt a fontos állomást, melyet Ázsia, Amerika s a még nem is ösmert Ausztrália között akkor szereztek. Erről a nevezetes útról az első népszerű tudósítást a spanyol szolgálatban álló, de magyar származású Maximilianus Transsylvanus adta már 1522 október 24-én s így a hajósvállalat visszatérte után 48 nappal. Neki jutott az a szerencse, hogy először értesítse a világot a Magelhaens-szorosról, a Csendes-óceánon át tett első hajósútról s így arról is, hogy Amerika a Földnek teljesen különálló része.

II. Észak- és Közép-Amerika a középkorban.

Amerika a középkorban nem volt egészen ismeretlen az ázsiaiak és az európaiak előtt. Hatodik századbeli kínai évkönyvek megemlékeznek *Fu-szang*ról, ahogy ezt az óriási területet nevezték; kiszámították, milyen távol esik Kínától s tudták, hogy túlsó (keleti) partján egy *másik óceán* van, t. i. az Atlanti-óceán. Először, úgy látszik, a mexikói partvidéken jártak, mert *Fu-*

szang szélességéről közölt adataik csak erre vonatkozhatnak. Szerintök már 458-ban megtelepedett ott öt kabuli buddhista hittérítő, de ezeknél nagyobb sikereket ért el 499. táján a szintén kabuli *Hui-Sen* buddhista pap, vagy láma, s ezentúl a mexikói papokat is lámáknak nevezték. Mexikóban a papság szervezete, egyenruhája, a lakodalom és a temetkezés, a kormányforma, a naptár, sőt az építkezés és a szobrászat is meglepően emlékeztet a buddhista népekre.

Az európaiak csak félezer esztendő mulva ismerték meg Amerikának egy darabját, amikor a normán Vörös Eirik fia, *Leif,* 35 emberrel a köves Hellolandot (Newfoundlandot), az erdős Marklandot (Újskócia egy részét) és a szőlős Vinlandot fedezte föl. Az amerikai szőlőt akkor Leif nevelőapja, *Tyrker,* ízlelte meg először, akit turknak, újabb magyarázatok szerint magyarnak tartanak.

Az adatok bizonytalansága mutatja, hogy Ázsia és Európa inkább csak álmodott, mint tudott Amerikáról, amelyről azonban mégis *szólni kell a középkor történetében,* mely se nem európai, se nem ázsiai, hanem *egyetemes* jellegű. Európa különben is álmélkodva kezdi tapasztalni, hogy *Amerika műveltsége* hasonlíthatatlanul *régibb* mint az övé. Ezt már a nagy tavak és a Mississippi alsó folyásánál levő *moundok* gyaníttatták vele.

Az európaiak Grönlandban először kétségtelenül a skräling-eszkimókkal, a szemközt levő amerikai partokon pedig a tollakkal ékesített északi indiánusokkal érintkeztek, akiket azonban sagáikban összezavartak. Ezen indiánusok és az innuit-eszkimók ellen a grönlandi skrälingok 1200—1400 közt megvédelmezték területeiket s az innuitokat arra kényszerítették, hogy Észak-Amerika más részeiben keressenek szállásokat. Mindez aligha történt az indiánusok rovására, akik Észak- és Közép-Amerikában nagyon szétszórtan éltek s ötszáznál több tájnyelven beszéltek. Épen ezért a legújabb időkig nem is tartották őket képeseknek olyan nagy alkotásokra, aminők a moundok, mert azt hitték, hogy ehhez nemcsak jelentékeny technikai ösmeret, de állami vagy legalább erős társadalmi szervezet is kell. Azonban a washingtoni néprajzi hivatal kutatásaiból kitűnt, hogy ezeket a középkor második felében valóban egyes indiánus törzsek építették s még az újkor elején is emeltek olyanokat.

Elesik tehát az a föltevés, hogy a moundok *egyetlenegy* nagy birodalomnak emlékei; mindamellett valószínű, hogy egymással *közös célok* megvalósítására szövetkezett törzseknek remekművei. Igy pl. *algonkinok*on a Kanada felől a Mississippi partjaira vándorolt chippewayket, delawarokat és mohikánokat értették; ezek azonban keveset törődtek a városok és moundok építésével, hanem mint földmívelők s különösen mint *bányászok* híresedtek el. A rezet a Felső-tó és a Michigan-tó közt levő telepeken fejtették és kohóikban mindjárt megolvasztották s fel is dolgozták. A delawarok (a Savannah-k területén shawnee néven) moundokat is építettek.

Az algonkinok nyugati hódításait a *muskoki* néven szövetkezett creekek és chikasaw-k épen a középkor végén gátolták meg. Főnökük székhelye és vára Georgia déli részében a hatalmas Etowah-mound volt. Moundjaikban mint városi lakosok éltek, ellenben pl. az *irokézek* vadászattal és hadi kalandokkal foglalkoztak. Téves azonban az a föltevés, hogy főnökük, *Hiawatha,*

kinek nevét Longfellow költeménye tette halhatatlanná, öt törzsüket már 1430 táján szövetségben egyesítette, mert ez az egyesítés csak körülbelül 130 esztendő mulva történt meg.

Mindezen törzsektől délre és délkeletre a *pueblo-indiánusok* tanyáztak, akik azonban nem alapítottak összefüggő birodalmat, mint sokan hiszik, hanem mintegy 70 kisebb-nagyobb városban, községi szervezetben s a falvakban éltek. Vízöntöző *csatornáik* segítségével a homokos területeket is termőkké tették. Mint földmívelők, kosárfonók, takácsok, fazekasok minden szomszédukkal versenyeztek s mint építők felül is múlták őket. 1900-ban, az *arizonai* bérclakók (cliff-dwellers) sziklába vájt csodálatos és szédítő magasságban épült falvai keltettek méltó feltűnést. Emeletes házaik padlói cedrustörzsekből készültek és cédrushánccs szőnyeggel voltak leborítva. Építkezéseikhez tíz tonnás köveket is használtak, amiket csak bizonyos gépek segítségével vihettek föl olyan magasságba. Hatalmas gránitlapok közt egy gyermeknek mumiáját is megtalálták s a festett nyilak, szőrből és tollból sodrott fonalak, yukkából font kosarak, a kőfejszék, a kagyló- és kavicsékszerek stb. tanusítják, hogy az amerikai embernek már ötezer év előtt volt bizonyos műveltsége. Arizonától keletre Új-Mexikóban ugyanakkor találták meg Földünk legnagyobb ősi telepét, azt a kőből és vályogból emelt roppant épületet, amelynek területe száznegyven ezer négyszögláb ; tehát huszonötezer ember kényelmesen elfért benne. Falait piros, sárga, kék színekre festették. A lakosok szálas emberek voltak s a mostani rézbőrűektől különböztek ; azt hiszik, hogy kétezer esztendővel ezelőtt a nagy földrengések elől vándoroltak dél felé, Mexikóba.

Azonban Észak-Amerika középkori népeinek *nincs* a szó szoros értelmében vett történelmök ; a történelmi népek Közép- és Dél-Amerikában helyezkedtek el. A biztosabb följegyzések a 800. év táján kezdődnek, amikor Európában Nagy Károly alapított császárságot. Nem túlzás, hogy műveltségök ezredéves, de semmiesetre sem többezredéves, mint sokan hiszik. Bizonyos, hogy *Közép-Amerika műveltsége egységes,* de ennek a középpontjában nem a toltekek állottak, mint a XVI. század óta Fernando Alba spanyol történetíró és mások hirdették.

Közép-Amerika a *mája-törzseknek* köszöni nagy műveltségét. Májáknak ma csak a yukatániakat nevezik, de az ó- és középkorban az ő nyelvök és törzsük uralkodott egész Közép-Amerikában, amelyet legrégibb ismert hazájukból, a mexikói Chiapas köztársaságból árasztottak el.

Chiapasban és környékén több száz fényes templom és palota hirdette hatalmukat és kertszerűen művelt földjeik bizonyították gazdagságukat. Európai múzeumokban is vannak középkori *mája-írások,* amelyeket azonban nem birtak még megfejteni ; de már ismerik *számrendszeröket,* mellyel négymillióig tudtak számítani s a számok helyértékét is jelezni tudták. Ezen a téren többre vitték mint Európa klasszikus népei, a görögök és rómaiak. Épületeiket, szobraikat, agyagedényeiket írással és képekkel díszítették. Hatalmas városaiknak egy része a középkor végén már elhagyatva állt a rengetegekben. Ez az ország, melynek területe akkora lehetett mint hazánké, a hagyományok szerint egységes volt, de inkább szövetségnek tekinthető, amelynek élén papkirályok

álltak. Egy művésziesen faragott domborúművön Kukulkán isten-király előtt a főpap gazdag öltözetben, fején tolldísszel térdel s áldozatot mutat be, vagyis a kötél tüskéit végighúzza nyelvén s vérét az áldozati edénybe csorgatja. Máskülönben a máják soha sem ontottak embervért az áldozatoknál. Tömérdek templomukban főképen a Napot tisztelték, akivel az Éjszakát állították szembe; vallásuk tehát voltaképen dualisztikus. A napévet 18 hónapra, a hónapot 20 napra osztották fel. Az év végén kioltottak minden tüzet, hogy újesztendő napján két száraz fa összedörzsölésével a papok gerjesszenek újat s abból vigyenek parazsat a házi tűzhelyekre. Szerették tűzhelyöket és a békességet; szorgalmasan művelték pompásan termő földjeiket, amelyeknek fölöslegét folyami vitorlás hajókon szállították a tenger partjára. Országuk és vagyonuk védelmére a IX. századtól fogva gyakran kellett harcolniok a nahua törzsekkel, kik végre is feldúlták városaikat, megakasztották műveltségök fejlődését s egy részöket Yukatanba, a másikat Guatemalába szorították.

6. ábra. Mexikói domborúmű.

A máják ez országokban papkirályok helyett *világi* uralkodóknak hódoltak, új városokat építettek s művelődésöket a régi alapon folytatták. Yukatan királyai zsoldos katonaság és arisztokrácia fölállításával akarták biztosítani uralmukat. Behozták az idáig ösmeretlen rabszolgaságot, s hűbéresekké tették a kacikákat, kik viszont a földmíveseket tekintették jobbágyoknak. Mindez fölkelésekre és folytonos belső villongásokra vezetett. Az ellenállás növekedett, mikor vallásos ellentétek is izgatták a szárnyas kígyó és Kukulkán istensége híveit. 1436-ban sikerült is megbuktatniok a Kokomedinasztiát, de ezzel véget vetettek a mája-államok egységének is.

Guatemalában a máják várakat építettek, városaikat falakkal vették körül s minthogy a nahua ellenséggel örökös küzdelemre voltak kárhoztatva, a harciasság lett legjellemzőbb vonásuk. Noha három királyságukban az aztekek és a nahuák félelmetes birodalmai közé voltak beékelve, mégis függetlenül

érték meg a középkor végét. A tehuantepeki szorostól Texasig és Új-Mexikóig a *nahuák* laktak, kik oda, a monda szerint, északról, a Víziváros (Aztlan) és a Hétbarlang (Chicomoztok) vidékéről vándoroltak be. Mindenesetre tavas vidékről kerültek oda, s jó ideig mint egyszerű vadászok és halászok küzködtek »meséserejű« népekkel. Ebben a küzdelemben lettek Közép-Amerika legjobb harcosai. Benne voltak abban a rettenetes hármas szövetségben, melynek tagjai arra kötelezték magukat, hogy isteneik oltára számára mindig gondoskodnak feláldozható ellenséges foglyokról. Egyébiránt azt hitték, hogy az ember a föláldozás következtében megszabadul minden földi gyarlóságtól s az istenség része lesz; azért a szertartás után meg is ették áldozataikat, hogy részök legyen az istenségben.

A mája műveltséget a Guatemala közelében lakó *kuikatékek, zapotékek* és *mixtékek* tartották fenn a nahuáknál, akik közé ők maguk is tartoztak. Az ő érdemök, hogy a nahua műveltség lassanként felszabadult a mája hatás alól és önállóan fejlődött tovább. Ez különösen vallásos életök középpontjában és főbúcsújáró helyökön, Teotihuakánban tűnt ki, melynek piramisai és templomromjai közt tömérdek agyagedényt és sok szobrot találnak. A műveltség apja és védő istene *Tezcatlipoca* volt, a *Napisten,* de sokkal jobban tisztelték a hadak istenét, *Huitzilopochtlit* (Viclipuclit), tulajdonképen a Nap jótevő hatalmát. Az élet minden körülménye közt volt egy-egy védő istenök s *Mitla,* a halál istene, holtuk után is gondoskodott róluk. Fölvezette őket a legmagasabb hegyre, ahol a felhők trónoltak. Azon a hegyen gyönyörű kertben fakadt a világ valamennyi folyója. Ide jutottak fel az elhúnytak és folytonos lakomák és mulatozások közt töltötték idejüket. Nagy ünnepeken leröppenhettek a földre, hogy lássák, hogyan tisztelik emléköket. Ez is mutatja, hogy ebbe a nahua mennyországba csak a kiválasztottak juthattak el; pl. a nők közül csupán azok, akik gyermekök születése következtében haltak meg. Ezek azután énekelve és táncolva kísérték a Napot s annak leszálltakor édes álomba merültek, hogy erőt merítsenek másnapra.

Az épületek díszében a nahuák még felül is múlták mestereiket, a májákat. Legszebb és legönállóbb alkotásaik a *xochikalkói* (virágházi) piramis alakú templomok, amelyek a középkor vége felé a mexikói belső háborúkban pusztultak el. Azonban a nahua műveltség területe szűkkörű volt és tulajdonképen csak Mexikó déli részére, az *anahuaki felvidékre* szorítkozott, mely még Pest vármegyénél is kisebb valamivel. Később mégis egész Mexikót értették rajta, mert megadta az egész birodalom jellegét. Az olmekek és a xikalankok uralkodása után a *csicsimekek* (szó szerint a vadak), vagyis a legigazibb nahuák foglalták el. Mondáik szerint már tizenegyedik királyuk uralkodott, mikor a *tulai toltekek* is ebből a házból kértek maguknak királyt. Ezek a *toltekek* a nevöket adó Tula körül állítólag a IV. század közepe táján telepedtek le. Mesés korban élt első királyaikat az istenekről nevezték el. Mindegyik épen ötvenkét esztendeig uralkodott. Ha ezt az időt a trónon élte meg: lemondatták. Ha előbb halt meg, a tanács kormányzott helyette mindaddig, míg, a ciklus lejártával, más királyt tehettek helyébe. Tulajdonképen — mint általában véve a nahuáknál és a májáknál — papkirályuk volt. Ők építették főváro-

sukban, Kulhuakánban s másutt azokat a nagyszerű piramis-templomokat, melyeknek romjai is bámulatot keltenek. A *képzőművészetek* terén egy amerikai nép sem versenyezhetett a toltekekkel s nekik tulajdonították utóbb a területükön élő más törzsek nagyszerű alkotásait is. A történetek följegyzését is ők kezdték meg; csakhogy ez a történelem tele van mesékkel. Annyi mégis kiderül belőle, hogy a toltek nép növekedő gazdagsága a szomszédos népeket támadásra késztette. Visszaverésökre a papkirályok egy-egy kacikát vagyis hadi királyt (diktátort) neveztek ki, de hatalmukat a háború befejeztével visszavették. Később, mikor az országot az ellenségek mindjobban szorongatták, a kacikák nem ismerték el a papkirályok rendelkező jogát s így az egyházi

7. ábra. Emberevő amerikaiak. (Négyszázesztendős fametszeten.)

és a világi hatalom nyiltan szembeszállt egymással. Az istenfélő nép eleinte a papokkal tartott, a kacikák azonban velök szemben katonai nemességet alakítottak, mely a választó királyságot, sőt végre a trónöröklést is elismerte. Mindezek meglehetősen emlékeztetnek a sumir patiszik és királyok küzdelmeire, mikhez abban is hasonlítnak, hogy egységes, hatalmas birodalom alapítására nem vezettek, hanem apróbb, mondhatni városi királyságok keletkeztek. Egy-egy hatalmasabb király ezeknek egy részét meghódította ugyan, de sokáig nem tarthatta együtt.

Topiltzin király idejében, a XI. század közepén, *a toltekek birodalma* szárazság, éhség, betegségek és kivándorlások következtében úgyszólván magától megszünt. Örökségükbe ellenségeik, a *csicsimekek*, léptek s az új műveltség székhelye Kulhuakan városa lett a Chalco-tava táján. Ezt egy század mulva már a rokon *csalkák* hatalma és műveltsége homályosította el.

A »Hétbarlangból« legutoljára az *aztekek* jöttek ki, s papjaik nemzeti istenök, Huitzilopochtli bálványképének elülvitele mellett vezették Anahuak földjére, hol a csicsimek királyok engedelmével telepedtek le. Más törzsek csatlakozásával lassanként megerősödtek, szomszédaik szokásaihoz is alkalmazkodtak. A papság uralmát megtörvén, 1250 táján a katonaság sorából *Huitzilihuitl*-t választották meg királyuknak, aki azonban szerencsétlen hadakozásai s a papok cselszövése következtében néhány év mulva már lemondott. Később a csicsimek birodalom kétfelé szakadt, a nemzeti érzület pedig halványodni kezdett, különösen azóta, hogy — körülbelül a XIV. század elején — az aztekek fővárosa, Chapultepek, elesett. Az aztekek népe szétszóródott s más törzsekkel keveredett, csupán két törzsük, a *mexikák* és a *tlatelulkák* törzse őrizte meg ősi tulajdonságait. *Quinanzin,* a csicsimek törzsek királya, hetvennél több kacikával ismertette el hatalmát, amelyet halálakor (1305) fia, *Techotl* örökölt. Az új király államtanácsot szervezett s ennek tagjaivá a kacikákat nevezte ki, hogy állandóan a fővárosban tartsa őket és törzseikkel ne érintkezhessenek. Különben is meg akarta szüntetni a törzsrendszert, hogy helyébe központi közigazgatást léptessen. Neki még csak engedelmeskedtek, de fiával és utódával, *Ixtlilxochitl*-lel, a tekpanekek hűbéres királyának, Tezozomoknak, vezetése alatt nyiltan szembeszálltak.

A fölkelők legjobb katonái a *mexikóiak,* a tekpanek király hűbéresei voltak. Ők maguk is függetlenségre törekedtek s főpapjuk, *Tenoch* vezetése alatt kivándorolván, 1325-ben a Tezcuco-tó nyugati partján megalapították *Tenochtitlant* (Tenoch városát), melyet róluk utóbb Mexikónak neveztek. Hozzájuk menekültek mindazok, akik tágítani akartak a hűbéri köteléken, pl. egyes kalhuák. A törzsek keveredésében a mexikák nemzeti tulajdonságai mindinkább tünedeztek, de új, *mexikói jelleg* kezdett kibontakozni. A fiatal város a XIV. század vége felé külön hűbéres királysággá alakult. Első királya *Akamapichtli* volt, a kalhua király fia s a csicsimek király veje. Tezozomok mégis megerősítette a választást s ő iktatta be utódjait is (1403-ban Huitzilihuitl-t és 1417-ben Csimalpopókát). A tekpanekek és mexikák 1419-ben együtt foglalták el Tezcucót, minek következtében a csicsimékek birodalma megszünt.

Tezozomok most hat alkirályságból akarta újraszervezni a *tekpanek birodalmat* (Anahuakot) olykép, hogy a tartományok a közjövedelmek kétharmadát beszolgáltassák és csak a megmaradó részt fordíthassák saját céljaikra. A mexikóiak s a többiek neki is csak kelletlenül engedelmeskedtek, s halála (1427) után a mexikóiak fia: *Maxtla* ellen újabban is fellázadtak. Bíztak Nezahualcoyotlban, ki a tezcucoi csicsimek birodalmat törekedett helyreállítani.

Maxtla azonban elfoglalta a szépen fejlődő Mexikót s ebben a küzdelemben Csimalpopoka király is elesett. A fiatal királyságot a megsemmisüléstől az a szövetség mentette meg, amelyet az új király, Itzkohuatl s unokaöccse, *Montezuma* fővezér 1431-ben a *tezcucoiak*-kal és a *tlatelulkák*-kal kötött. A szövetségesek visszaadták a kölcsönt; Maxtlát megszalasztották, megölték, s birodalmán megosztoztak. A hármas szövetséget fenntartották, de abban a hegemóniát a mexikóiak ragadták magukhoz.

Tezcuco királya, *Nezahualcoyotl,* a csicsimek királyságot újra naggyá tette. Teljesen kifejtette a hűbérrendszert; bölcs törvényeket hozott, amelyeket utóbb az európaiak is tiszteletreméltóknak tartottak; fővárosát templomokkal, palotákkal, kertekkel, hidakkal díszítette; a művészeteket és — maga is kitünő költő lévén — az irodalmat felvirágoztatta. Halálakor (1472) fényes örökséget hagyott nyolcéves fiára, Nezahualpillire, kinek gyámja a mexikói szövetséges király lett.

A mexikóiak, vagy ahogy a tlatelulkákkal együtt nevezték magukat, az *aztekek* fővárosai (Tenochtitlan és Tlatelulko) egymás tőszomszédságában épültek s az 1431-ben kötött szövetség örökre egybefűzte sorsukat. 1440-ben Itzkohuatl halála után *I. Montezuma* lett az aztekek királya, a legnagyobb mexikói hódító. Húszesztendei háború után, 1465-ben, Chalcot több más területtel együtt elfoglalta; de a testvér városállam, Tlatelulco, függetlenségének, ötesztendei küzdelem után, 1473-ban csak fia és utóda, *Axayakatl* (1468—1477) vethetett véget. A két város egyesült, templomaik, palotáik fénye egyre növekedett s a birodalom sohasem volt nagyobb mint ezekben az időkben. A hűbéres királyokat a mexikói király családi kötelékekkel fűzte magához szorosabban, és győztes katonáit földbirtokokkal jutalmazta. A tartományok önkormányzatát kímélte, de néhány helységökben állandó katonaságot tartott, hogy az adót rendesen fizessék s ne lázongjanak. Azonban a zapotekek mégis visszavívták függetlenségöket, a tlazcalai köztársaság szabadságát pedig sohasem törhette meg.

A mexikói királyok más törzsekkel már csak azért is harcoltak, hogy isteneik oltárára áldozatokat szerezzenek; sőt 1445 táján a nagy inség idején szerződtek is a keletiekkel, hogy csatajátékokat rendezzenek s az elfogottakat feláldozhassák. Újesztendőt, győzedelmet, trónralépést, templomszentelést s minden nagy eseményt ilyen véres áldozatokkal ünnepeltek meg és Huitzolopochtli épen műveltségök legszebb éveiben lett hadistenök, ki folytonosan emberáldozatokat követelt tőlük. 1900-ban megtalálták 48 kápolna közt levő főtemplomát, melyben bálványképek és kőszobrok voltak felhalmozva, míg a pincékben behasított vagy átlyukasztott gyermekkoponyák hevertek. A papok jóslásra kényszerítették a bálványok torzalakjait. Babonasággal gyógyítottak. Nem maradt el a tetemre-hívás sem, mikor a halottat a többi pap megkérdezte, nem orvosának tudatlansága vagy rosszakarata ölte-e meg? De más téren biztosan fejlett az ősi műveltség. A gyönyörű piramisok és egyéb hatalmas épületek *hieroglifjei* mellett a nép is megismerte a *betűírást.* 1878-ban a délmexikói xayi palota romjai közt (Chiapias mellett) agyagtáblákba rótt ősrégi *könyvtárt* találtak. Törvényszékeiken írásban vitték pereiket. Voltak mérnökeik, csillagászati, naptári ismereteik s napóráik. Cserekereskedést folytattak, vagy aranyporral fizettek. Elhíresedtek aranyékszereik, szőtteseik, pompás szőnyegeik, tolldíszítéseik, mozaikjaik, agyagárúik stb., amelyekkel messze földön kereskedtek. Kereskedőik hozhatták meg *II. Montezumá*-nak (1502—1520) azt a hírt, hogy valami csodálatos fehér emberek már nemcsak a szigeteken, hanem a szárazföldön is hódoltatnak. Sejthették-e, hogy ősi birodalmuk és ősi műveltségök csakhamar ennek a maroknyi jövevény népnek esik áldozatul?

III. Dél-Amerika államai a középkorban.

Dél-Amerikában a Magdolna-folyamtól keletre alig 40.000 km² területen öt kis államban (Zippá, vagyis a mai Bogota, Zaque, Sogamoso, Guatabita, Tundama) laktak a *csibcsák* (chibchák), akik magukat őslakóknak tartották. Sok aranyuk és drága-, különösen smaragdkövük lévén, mint ötvösök korán elhíresedtek. Ékszereik egy részét a tavakba dobták, vagy a barlangokba rejtették el, hogy velük isteneiknek kedveskedjenek ; ami ezt a területet utóbb az aranyember (El Dorado) földjének hírébe juttatta. Trónraléptekor minden király aranyember volt. Kivezették a Guatabita-tó partjára, hol a papok, roppant tömeg jelenlétében, valami ragadós agyaggal kenték be, azután aranyporral hintették be. A nap sugaraiban ragyogó fejedelem ekkor tutajra ült, kacikáival beevezett a tó közepéig s a parton álló nép örömrivalgásai közt ékszereket dobott a vízbe, hogy áldozatot mutasson be az isteneknek. Azóta sok kincsrevágyó európai látogatta meg ezt a tavat, amelyhez a jámbor csibcsák jó országutakat építettek, hogy a legmesszebbről jövő búcsúsok is felkereshessék.

Véres emberáldozatokat is hoztak s királyt megillető tiszteletben nevelték azokat a szent gyermekeket, akiknek ilyenkor az egész népért kellett meghalniok. Papjaik nem tudtak írni, olvasni s naptáruk sem volt olyan tökéletes, mint ahogy egyidőben spanyol történetírók állították. De igaz, hogy a csibcsák szervezett államokban éltek. *Katonaságuk* kiképzésére, gyakorlására s együttartására maga a király ügyelt fel. A hadüzenetet hetekig tartó szertartások előzték meg, s a csatába legnagyobb ünnepi díszükben, dalolva és zeneszó kíséretében indultak. Vitézeik lelkesítésére legnagyobb hőseik múmiáit is magukkal vitték s a győzedelmet nagy ünnepekkel, tánccal és áldozatokkal hálálták meg isteneiknek. A papokat és a kacikákat szigorú vizsgálat alá vetették, mielőtt fontos hivatalukat elfoglalhatták ; de a hivatal örökös volt a kacikák családjában s azt csak lázadás következtében lehetett elveszteni. Az adót aranyban, gyapottakarókban, smaragdokban szolgáltatták be ; mindezekkel cserekereskedést is folytattak. Vásáraikat külföldiek is látogatták. A nagy templomokat és fejedelmi palotákat fából rótták össze és szalmával fedték be, de aranylemezekkel és gyapotszőnyegekkel ékesítették. A ragyogó trónon ülő királyhoz mindenki csak ajándékok átnyujtása után közeledhetett. A király sohasem léphetett a földre ; arannyal és drágakövekkel ékes gyaloghintóban vitték egyik helyről a másikra. Nyilvánosan csak testőrei, papjai, a legfőbb méltóságos urak és szolgái kíséretében jelent meg. Idejének legnagyobb részét kétszáz felesége társaságában töltötte. Halálakor legkedvesebb feleségeit megölték s vele egy sírba temették, föléjük hatalmas dombot emeltek s azután napokig tartott a halotti tor. Legnagyobb királyuk a harcias és igazságos *Nemequene* (a mi Mátyás királyunk kortársa), a csibcsák legnagyobb törvényhozója volt.

Odább délen, a déli szélesség tizedik foka alatt, *San Augustin* környékén, ekkor már századok óta omladoztak egy önálló műveltségű, de teljesen ismeretlen nép kisebb-nagyobb templomai. Ezeknek faragott oszlopai többnyire embert ábrázolnak. A művészek csak a fej hű és eleven ábrázolására fordítottak gondot s törekvésük sokkal jobban sikerült mint Európa legtöbb középkori

művészének. A középkor végén emberevő paecek barangoltak azon a területen, hol a műveltség és a művészet valaha ilyen nagy dolgokat alkotott.

Még odább délen *Peru műveltsége* nemcsak a bennszülött krónikások, hanem az újabb ásatások szerint is olyan korban keletkezett, amikor Európában a történelmi idők még nem kezdődtek el. Peru elnevezése voltaképen félreértésen alapul. Az európaiak először 1522-ben azoktól a biruiaktól hallottak róla, kik a Közép- és Dél-Amerikát összekötő isztmus délnyugati részében, a San Miguel-öböl körül laktak. A biruiakról nevezték el Perunak azt a hatalmas birodalmat, amelynek egy része ezt a hibás elnevezést most is mint független állam viseli.

Legújabban (1909) egyes angol tudósok, mint Hewitt, Muring, Markham, Read, Peruban keresik az amerikaiak, sőt *az egész emberiség műveltségének eredetét.* Megkockáztatták azt az állítást, hogy a perui Chimoana-völgyben a *csimuk* (chimuk) az agyagipar terén már ötezer esztendővel ezelőtt olyan tökéletességre tettek szert, amely sok tekintetben felülmúlja az asszirokét és az egyiptomiakét; sőt készítményeik, szépség tekintetében, a görögök és az arabok alkotásaival is vetekednek. Megtalálták ötszáz angol mértföld hosszú vízvezetéküket s edényeik díszítéséből következtettek szellemük fejlettségére és társadalmi életük módjára. Eszerint a csimuk a természetet, különösen a Napot és a Holdat imádták; szerették a zenét, ruházatukban a divatot és gyermekeiknek játékszerekkel kedveskedtek. Szobraikon vastag szemöldökű, nagyszemű, sasorrú, keskenyajkú embereket kétségkívül arcképszerű hűséggel örökítettek meg s a lelkiállapotokat, az örömet, szenvedést stb. is kifejezték. Prometheus mondájára emlékeztet az a szobruk, amely azt ábrázolja, hogy egy sziklához láncolt ember testét sas csipdesi.

8. ábra. Perui agyagkancsó az anconi temetőből.

A *csimuk* (másképp mucsikok vagy jungák) a Guayaquili öböl és a mostani Callao közt a Csendes-óceán partjain laktak, de a peruiak az odább délen a partokon lakó indiánusokat is így nevezték. Ahol most sok helyütt kietlen pusztaságok, valóságos sivatagok vannak, ott a csimuk mesterséges vízöntöző csatornák segítségével termésre kényszerítették a földet. Tengeri-, batate-, jukka- és gyapotföldjeiket rendszeresen öntözték, a hegyekről lerohanó patakok áradásai ellen megvédelmezték s a szigetekről hajón hozott guanóval trágyázták. Országuk nagyon népes volt s a földmívelő nép a városi életet is szerette. Fővárosa, *Chanchan,* száz hektárnál nagyobb területen épült; s a mai Lima közelében *Ancon,* a temetők városa, gazdag leletekkel bizonyítja a lakosok műveltségét. Mivel követ és fát messziről kellett hozniok, rendesen téglából és vályogból építették templomaikat és palotáikat, amelyek falainak díszítéséhez jól értettek. A közemberek nádból vert fallal és paticcsal készítették házaikat. Vastag, magas, kettős falak mögül védték városaikat, helységeiket. Királyaik, főbb papjaik

múmiáit piramis-alakú templomokba temették. Általában véve nagy tiszteletben részesítették halottaikat s hittek a lélek földöntúli életében. Legfőbb, mert legáldásosabb istenük a *Víz* volt, mely a Nap perzselő hatalma ellen oltalmazta földjeiket ; és imádták a szép, enyhe éjszakáikat megvilágító Holdat és a csillagokat. Istennek tartották a Tengert is, mely halaival táplálja őket, lágyan ringatja hajóikat és párás szellővel hűsíti a nappali forróságot. Különben is azt mesélték, hogy tutajszerű hajókon, tengeri úton vándoroltak be hazájukba ; később, mikor a belföldet is gyarmatosították, a Titicaca-tavon épen ilyen hajókat használtak.

Országuk, hosszabb küzdelem után, a XV. század közepe táján hódolt meg *Tupak Yupanqui* perui inkának, aki meghódította a magyar királysággal épen egykorú *quitoi* birodalmat. Ő igázta le a Peru közepén, a Santa mellékén levő *kuismanku birodalmat* is, melynek lakosai gránitból és homokkőből faragták hatalmas templomaikat. A huantari templom ötemeletes volt és berendezésével, tervének nagyszerűségével utóbb az európaiakat is bámulatba ejtette. Az *aymarák*-nak valamely törzse szintén épületeinek nagy arányaival és díszével tűnt ki a Titicaca-tó környékén, hol különösen az *ak-kapanai* és *tiahuanacói* templomok és paloták romjai, domborúművei hirdetik fejlett művészetüket. Hogy a hatalmas sziklákból kétemeletes palotákat is építettek, egy kőbe vésett tervrajzuk bizonyítja. Nagyszerű épületek omladoznak a tó szigetén is.

Ezeket a művelt országokat többször elborították a *népvándorlás* hullámai, amíg az *inkák* valamennyit egyetlenegy birodalomban egyesítették. Az inkák az aymara-törzshöz tartoztak s hatalmuk és műveltségük középpontja a Titicaca-tó mellett Tiahuanaco volt. Valami okból onnan vándoroltak ki »a világ négy tája« felé, amiért azután később a világ négy tájának, *Tahiantinsuyu*-nak nevezték birodalmukat. Nemzeti monda szerint *Inti* Napisten a Titicaca-tó szigetén aranybotot adott a Holdtól született két gyermekének a kezébe s meghagyta, hogy észak felé addig vándoroljanak, míg a bot besüpped a földbe, amelyet megérint. Ez Cuzco közelében, a Guanacaure hegy tövében történt. A testvérek, kik egyúttal házastársak voltak, ottan házat építettek s olyan föld- és kertmívelést, háziipart és művészetet teremtettek, hogy a környék félvad népei csodájára jártak. Isteni atyjuk parancsára a testvérek azután őket is megtanították a föld művelésére, házépítésre, szövésre, fonásra és más egyéb hasznos mesterségre. A lakosok ekkor Inti Napistent elösmerték főistenöknek s fiát, Manko Kapakot (»a hatalmas királyt«) királyuknak. A dolog a valóságban úgy áll, hogy Manko csapata Alkaviza királytól kért és kapott engedelemmel telepedett meg *Cuzco* egyik városrészében. A jövevények csakhamar elterjesztették a Napisten tiszteletét s elűzték a régi vallás papjait, sőt magát Alkaviza királyt is ; hatalmukba kerítették Cuzco városát s azt 1200 táján a *perui inka birodalom* középpontjává tették.

Az első négy inkának (ahogy a népről magát a királyt is nevezték) még sokat kellett küzdenie az elűzött királyi család ivadékaival. Csak a következő három inka gondolhatott hódításokra, az ország területének növelésére. Ellenségeiket sohasem támadták meg hadüzenet nélkül s a népeket inkább megnyerni akarták, mint fegyverrel legyőzni. A meghódolt királyt meghagyták

trónján, csak a Napisten és az inka felsőbbségének elösmerését követelték tőle. De az elfoglalt ország kőbálványait Cuzcóba vitették s beépítették a Napisten templomába, hogy a legyőzöttek észrevegyék saját isteneik gyöngeségét s a győzők isteneinek nagyobb erejét. A királyok fényben éltek fővárosukban, katonáik mindig harcrakészen álltak, tárházaik tele voltak s amellett a nép bátran folytathatta munkáját. Mindez és a biztos alapokon nyugvó jóllét a szomszéd népeket is hódolatra ösztönözte s így véres háborúkra ritkán került a sor. Az inkák kitünően értettek hozzá, hogy a meghódított népek szorgalmát és tudását a birodalom általános jóllétének és műveltségének emelésére fordítsák. Öntözésben, csatornázásban és építkezésben jártas törzsektől körülvéve, nem csoda, ha már *Roka* inka vízvezetékkel látta el Cuzcót s kőből hatalmas palotát építtetett magának. Mesterei a kövek egyberovásához kitünően értettek. Valami különösebb ízléssel sohasem építkeztek, a szép iránt kevés érzéket tanusítottak s furcsának tetszhetik, hogy a roppant épületeket szalmával vagy náddal fedték; de technikájuk a mi korunkban is elösmerést érdemel. Szobrászatuk nem fejlődhetett, mert vallásuk nem szerette a faragott képeket s a hódolt népeknél talált szobrokat is összetörték vagy beépítették. A perui birodalom terén talált szobrok tehát majdnem kivétel nélkül az inkák kora előtt készültek.

Roka inka Cuzcóban *iskolát* is állíttatott, de csak az inkák s a meghódított fejedelmek ivadékainak számára, mert a közműveltséget, mint a nyugtalanságok okát, veszedelmesnek, a tudományt azonban az uralkodás egyik feltételének tartotta. A főbbek maguk közt a nép előtt ismeretlen külön (alkalmasint aymara) nyelven beszéltek, de a birodalom nyelveit, különösen a hivatalos quechua nyelvet is tudniok kellett. Akik tudósok (amauták) akartak lenni, felsőbb iskolákba jártak; a nemzeti hagyományokat, történeteket, költeményeket, papi tudományokat az ilyen iskolákban sem írásból, hanem előadásból, hallás után tanulták.

A bölcs inkának egyik utóda, *Yahuar Huakak,* évi ajándék küldése helyett rendes adóra akarván szorítni a felvidékieket, a csankák egyenesen a főváros ellen nyomultak. Az inka a hegyek közé menekült, de fiatal rokona, *Huirakocsa,* a nevét adó ősi isten, Huirakocsa nevében ellenállásra lelkesítette a cuzcóiakat, kik el is kergették az ellenséget. Mostantól fogva szótlanul engedelmeskedtek szabadítójuknak, ki azután királyi cím nélkül is nagy dolgokat művelt, mert dél felé egészen a Titicaca-tó partjáig, az őshazáig, diadallal nyomult előre. Győzedelmeit egyrészt annak köszönte, hogy a cuzcóiak nemzeti istenét, Huirakocsa Napistent, nagyobbnak ösmerte el az inkák Napistenénél, Intinél, s ezzel a nemzeti érzést és büszkeséget kielégítette. Hadjárataiban nem rombolta le a meghódított népek templomait, istenszobrait, hanem megengedte, hogy ilyeneket még Cuzcóban is állítsanak. Azonban papjaival, tudósaival együtt kijelentette, hogy a főisten *láthatatlan,* tehát nem lehet és nem szabad szobrokban, képekben ábrázolni.

A birodalom és a vallás megújítóját a trónon a harcias *Yupanki* követte, aki országa határait keleten az alföldig (a llanóig), nyugaton pedig a Csendes-óceánig terjesztette. A hadsereg szervezése következtében olyan tekintélyre tett szert, hogy a hegyi törzsek egy része az első felszólításra bejelentette hódo-

latát ; s azok, akiket fegyverrel vert le, szintén megnyugodtak, mikor tapasztalták, hogy nem bántja templomaikat, hanem még áldozatokat is mutat be isteneiknek. A csankák azonban többre becsülték függetlenségüket mint eddigi hazájukat s kivándoroltak, hogy ne éljenek szolgaságban.

Az ekként alakult perui birodalom szervezésének dicsősége az addigi Amerika legnagyobb emberének, *Yupanki*-nak nevéhez fűződik. Eszerint az állam feje az *inka*. Határtalanul tisztelték mint a Napisten fiát és legfőbb papját, az ország korlátlan hatalmú királyát és egyetlen földesurát. A vagyont, földbirtokot ő osztogatta ; de még a haszon élvezőitől is megkövetelte, hogy a jövedelem egyharmadát neki, másik harmadát a Napisten papjainak szolgáltassák be s a többit közös költségekre fordítsák. Viszont a király és papság közösen gondoskodott a köznép (hatunruna) eltartásáról, amely tehát az állam feladatai közé tartozott. Az államban minden közös volt : a föld, legelő, állattenyésztés. A perui még csak egy lámát sem mondhatott a magáénak, pedig ez volt az egyetlen nagyobb háziállat. Még a lámanyírás és a gyapjúnak beszedése, feldolgozása is állami feladat volt. Egy-egy kolostorszerűen berendezett állami gyárban néha több száz leány fonta, szőtte a láma és a vikunya gyapját s végszámra készítették a finomabb vagy a durvább posztóruhát, különösen a katonaság számára. Saját házukban a lakosok többnyire aprójószág húsával táplálkoztak ; de nagyobb ünnepeken az inka lámahúst osztatott ki köztük.

Közmunka volt a *bányamívelés* is. A felszínes míveléssel nyert aranyat és ezüstöt a felügyelet alatt kirendelt munkások kötelesek voltak beszolgáltatni a kincstárba, mely azt nem a közvagyon növelésére, hanem az istentisztelet és a királyság fényének emelésére használta. A nemes ércek hazája nem ösmerte a pénz fogalmát. Tulajdonképen mit is ért volna vele a perui, aki maga is állami tulajdon volt s magának jóformán semmit sem kereshetett ? Mindenét az államtól kapta, körülbelül úgy, mint a mai katona a fegyvert, fölszerelést, ellátást, előmenetelt, aminek fejében azonban egész lelkesedéssel kellett dolgoznia közcélokért. Csak így érthető, hogy a magánhaszon kizárása mellett is remek szőtteseket, díszes edényeket s más ipartárgyakat készítettek s földmívelésük, állattenyésztésük mintaszerű volt.

Peru alapjában véve *földmívelő* állam volt, pedig a lakosok az ekét sem ösmerték, hanem tengeri, mandióka, burgonya stb. alá ásóval és kapával dolgoztak. Földeiket guanóval szorgalmasan trágyázták, meredek hegyoldalakon kőfalakkal támasztották alá a termőföldet, mint nálunk különösen a Karsztvidéken s az alföldön öntözőcsatornákban vezették földjeikre a szükséges vizet. Mikor a mezei munka ideje elérkezett, a Cuzco közelében levő szent uradalomban, az ország legfőbb méltóságaitól környezve, maga az uralkodó kezdett az ásáshoz, a vidéken pedig mindenütt a főbb tisztviselők adtak jelt a munka megkezdésére. Ez nagyon emlékeztet a több ezer esztendős kínai szokásra. Minden családapa egyforma területet kapott megmívelésre ; de ennek az egységnek felével növekedett a terület minden fiú, és negyedével minden leány születése után. Nagyobb kedvezésben senki sem részesült, de ez elegendő is volt egy-egy család tisztességes megélhetésére. Az apa vagy valamelyik gyermek elköltözése, halála esetében a rész azonnal visszaszállt a tulajdonos kincstárra.

9. ábra. Perui katonaság. (Egy perui agyagedényen.)

Peruban tehát a birtok nem volt a gazdagság és a nemesi tekintély alapja, mint az akkori Európában. A föld jövedelmének egy részét, pontosan megállapított arányokban, a szegények eltartására, betegek ápolására, a tisztviselők fizetésére fordították.

A munkának katonás szervezését s a munkások jó ellátását a kitünő *közigazgatás* tette lehetővé. Ennek alapja a rendesen tíztagú család, melyről a családfő mint altiszt gondoskodott. Tíz családból állt a kerület vagy század, tíz századból az ezred, tíz ezredből (legalább tízezer emberből) a tartomány. Mindegyiknek élén megfelelő rangú tiszt állt és pedig a tartományok élén rendesen az inkáknak valamely rokona. A közigazgatás feje maga az inka volt a melléje rendelt államtanáccsal. Minden statisztikai változást be kellett jelenteni, hogy aránytalanságok ne támadjanak.

Mikor a mezei munkák szüneteltek, az előkelőbbek minden tartományban fegyvergyakorlatokat tartottak a köznéppel, amelyet a *honvédelem* kötelezettsége is terhelt. Perunak nem volt állandó katonasága, de katonailag kiképzett népe s jól felszerelt tárházai és fegyvertárai következtében bármikor gyorsan megjelenhetett a csatatéren.

Az állam a *nőkkel* is rendelkezett. Nemcsak házimunkáik elvégzésében ügyelt föl reájuk, hanem az állami szövő- és fonógyárakba is berendelhette őket. Napszámot, munkadíjat senki sem kapott, Peruban mégsem voltak koldusok és naplopók. Az állam megkövetelte, de meg is becsülte mindenkinek a munkáját s a munkára képtelenekről tisztességesen gondoskodott. Ha máshonnan nem, az agyag tengeri-söröskancsóknak (huakóknak) a való életet mesteri módon ábrázoló képeiről is fogalmat alkothatunk a peruiak mindennapi életéről. A berlini néprajzi múzeum kancsóinak rajzain ott láthatók lakásaik, szokásaik, mezei munkáik, csatáik, táncaik és vadászataik. Feltüntetik azok a képek az ember életét a születéstől a halálig s nagyon jól ábrázolják, sok egyéb közt, a betegségeket is ; mintha a klasszikus népek módjára arra intették volna a sörözőket, hogy egyenek, igyanak, míg a gonosz betegségek meg nem támadják őket. Ezekből a képekből kiderül, hogy a lepra, lues, lupus (különösen ennek perui változata, az uta) nem tartozott a ritkább betegségek közé s az amputálást is ösmerték.

A gyermekről, születésétől fogva, az állam gondoskodott, de a közmunkáknál csak a 24—50 éves férfiakat kötelezte szolgálatra. Évenként egy meghatározott napon a birodalom valamennyi huszonöt esztendős legényének házasságot kellett kötnie egy-egy 18 esztendős leánnyal, akit a kerület főtisztje választott számára. A lakodalmat különös szertartások nélkül a kerületi székhelyeken, országszerte egyszerre tartották. A fiatal pár lakásáról községük gondoskodott. A legszebb leányokat az inka háremébe vagy pedig a Napisten kolostorai számára választották ki. A legtöbb ilyen leány a vallásos élet középpontjába, Cuzcóba jutott, mely nemcsak a hódítók, hanem a legyőzött népek isteneinek is valóságos panteona volt. Az állam egy uralkodó vallást ösmert el ; a régibb vallásokat csak mint változatokat tűrte, de sohasem engedte meg, hogy a politikai együvétartozás érzetét gyöngítsék. Azért havonként egyszer minden községben vallásos lakomát rendeztek, amelyhez a lámahúst és a sört az inka adta, aki elvárta, hogy alattvalói táncoljanak, énekeljenek s jól érezzék

magukat, mikor pihenni engedi őket. Ilyen lakomákat más örvendetes események alkalmával is tartottak ; pl. a hatunt, vagyis a tél kezdetét (június 21.) kilenc napig felváltva bőjtöléssel és lakomával ünnepelték. A nép ilyenkor egyetlenegy nagy család volt, mely együttérezett atyjával, az inkával. Az inka atyja pedig maga a Napisten volt, akinek az arannyal bélelt cuzcói főtemplomban óriási aranyképe állt. Az egész ország leborult a téli első napsugár előtt, amely erre a korongra esett s vakító fénnyel kápráztatta a hűséges alattvalók szemeit.

A honalapító *inka törzs* mindvégig kiváltságos osztály maradt s magát az uralkodót is csak inkának nevezték közönségesen. Míg kevesen voltak, az inkák az uralkodó asztalánál étkeztek s az ő családjához tartoztak ; mikor azonban nagyon elszaporodtak, külön kaszttá alakultak, amely az állam jövedelmeinek egyharmadát kapta s megtartotta elsőségét az inka udvarában. Mivel rendkívül fontos kötelességek vártak reá, tagjait gondos állami nevelésben részesítették. A tizenhat éves ifjút szigorú vizsgálat után vették fel a kasztba, melynek jelvényét, az arany vagy ezüst fülbevalót, csak mostantól fogva viselhette és finomabb ruhákban is csak ezentúl járhatott. Mivel a vizsgálatok majdnem teljesen a testi ügyességek bebizonyítására szorítkoztak, az *irodalmi* műveltséggel ilyen udvari iskolákban nem törődtek. Mindamellett az irodalom és tudomány, a régibb spanyol krónikások szerint, szépen kifejlődött Peruban s *Garcilaso* inka, vagy inkább annak vérrokona, könyvet írt a földmívelésről.

A technika fejlettségét nemcsak a hatalmas épületek, hanem a nagyszerű *műutak* is bizonyítják. Fákkal szegélyezett, kövezett utak körülbelül 4—5000 kilométer hosszúságban s az Andokon keresztül néhol 5000 méter magasságban vezettek. Az állomásokon posta, vendéglő, fürdő, templom fogadta az utast. Peruban akkor kényelmesebben lehetett utazni, mint Európában akárhol s az inka Cuzcóba hamarább hozathatott tengeri halat, mint a francia király Párisba auvergnei havat. A kocsit ugyan nem ösmerték s gyalog vagy lámaháton közlekedtek, de minden postaállomáson pihent lámát kaphattak a továbbutazásra s kengyelfutókat a hírek elküldésére. A legmeredekebb völgyeken liánból font hidak vezettek keresztül.

Peru szervezőjét, *Yupanki* inkát, ezek után méltán tisztelték meg a Pacsakutek, vagyis »a világ rendezője« melléknévvel. Fia, *Tupak,* hódításokkal növelte a birodalom terjedelmét s végképen a csimukat is ő alázta meg. Természetes, hogy a meghódított népeknek nem igen tetszett a peruiak szociálista állama; szokatlan intézményei ellen tehát gyakran felkeltek. Tupak a lázongók fékentartására s beolvasztására perui gyarmatosokat küldött, kik fegyverük és műveltségük segítségével többnyire célt értek.

Az európai értelemben vett középkor végén Peru Amerika leghatalmasabb birodalma volt, melynek nyugati partjait a Csendes-óceán hullámai több ezer kilométer hosszaságban mosták. A csodálatosan egységes közigazgatás az önkényuralomnak és a teokráciának készséges eszköze volt, de egyúttal hű kifejezője annak a szociális gondolatnak, amely Peru egész sajátságos államszervezetén végigvonult. Ebben a szervezetben van valami, ami az európai Spárta vagy az ázsiai Kína szociológiai felfogására emlékeztet ; de a középkor anélkül ért véget, hogy Peru s az egész Amerika idegenektől való kölcsönzésre szorult volna.

IV. A negyedik földrész (Amerika) meghódítása.

Az óceáni utak és szigetek fölfedezésénél is váratlanabb volt az a hír, hogy a spanyolok Amerikában hatalmas, nagy birodalmakat hódítottak meg. A hódítások sorát *Mexikón* kezdették.

1502 óta I. *Montezuma* uralkodott Mexikóban, melynek megfogyatkozott hatalmát többé a legjobb akarattal sem állíthatta helyre teljesen. A zapotekek elszakadtak a birodalomtól s a chichimekek tezcucói birodalmával kötött szövetség is bomladozni kezdett. Ennek oka maga a király volt, ki 1512-ben a tlazcalai köztársaság ellen közösen viselt hadjáratban szövetségesét cserbenhagyta, sőt el is árulta. Növelte a bajt, hogy mikor Nezahualpilli tezcucói király 1516-ban meghalt, Montezuma saját unokaöccsét, Cacamát, választatta meg királynak, mire az új király öccse, Ixtlilchochitl, a választás és nemzete szabadságának érdekében, fölkelt az idegen gyámkodás ellen. Oly erősen támadt, hogy bátyja végre is megosztozott vele az országon. Mexikóval csak azért nem számolt le, mert az osztozás idején értesült, hogy a spanyolok Fernandez de Cordova és Grijalva vezetése alatt már Közép-Amerika földjét kutatják.

Mexikó és Yukatán gazdagsága és műveltsége bámulatba ejtette az európaiakat s fölfedezésök híre lázba ejtette a conquistadorokat. Igy történt, hogy *Velasquez* kubai kormányzó megbízásából Fernando *Cortez* 1519 februárius 10-én tizenegy hajón mindössze 400 európaival, 200 indiánussal, 16 lóval és 14 ágyúval megindult Közép- és Észak-Amerika leghatalmasabb állama, *Mexikó* ellen. Tabascónál partraszállásakor ellenállásra talált, de azt a puskák ropogása, ágyúk dörgése s a soha nem látott lovak megjelenése itt is megszüntette s a lakosság a kalandorokat ajándékokkal engesztelte ki. A partokon tovább hajózva, Cortez megalapította Veracruz városát, mexikói földön az első spanyol gyarmatot, mely hadműködésének alapja volt. Barátságosan akart eljutni onnan a fővárosba. Mint egy keleti hatalmas király küldöttje jelentkezett Montezumánál, aki másképen is értesült jöveteléről s ajándékait gazdag ajándékokkal viszonozta, de megkérte, hogy ne jöjjön a fővárosba.

Cortez udvariasan kért újabb engedelmet, hogy tiszteletét tehesse, s egyúttal mindent megtett, hogy — megtagadás esetén — útját kierőszakolja. Szövetkezett a totonak-indiánusokkal, kiket a mexikóiak nemrégen győztek le s kik most spanyol segítséggel akarták visszanyerni függetlenségüket. Egy hajót az ajándékokkal s a jó hírekkel hazaküldött Spanyolországba, a többit pedig — Agathokles módjára — elrontatta, hogy senkinek se jusson eszébe a szökés és bátran szálljon szembe az ismeretlen veszedelmekkel. Ekkor azután megindult. Pompásan megművelt, városokkal megrakott földeken ellenállás nélkül nyomult előre. A nép mindenütt megbámulta, szívesen fogadta s némi ellenállás után Montezuma is gyanútalanul bocsátotta be fővárosába, Tenochtitlanba.

Nem csoda, ha annyi kincs és gazdagság látása rablásra késztette az európaiakat, kik különben is meggazdagodni mentek oda. Cortez áttérésre, majd lemondásra akarta kényszeríteni a császárt; a mexikóiak azonban fegyvert ragadtak, agyonverték császárukat, mikor csillapítani akarta őket (örökösei most is nyugdíjat húznak a mexikói kormánytól) s az idegeneket kikergették

a fővárosból (1520 július 1—2. éjjelén). Cortez tizenhárom hónap mulva (Velasqueznek ellene küldött seregét a maga részére nyervén) 1521 augusztus 13-án rohammal vette be a fővárost s annak hős védőjét, Mexikó utolsó császárát, Guatemocint (Quauhtemoc-tzint) kivégeztette. Ez a története *Új-Spanyolország* alapításának.

Cortez azonnal egész erővel látott a főváros újraépítéséhez, a tömegesen bevándorlók részére gyarmatokat alapított, a Csendes-óceán mexikói partjainak kutatására s egy középamerikai tengeri átjáró fölfedezésére hajókat építtetett, és meghódította Ó-Kaliforniát s Guatemalát, hol a csodálatos földvárak (moundok) végződnek. Cortez neve nagy név a földrajzban, de a történelem egy nagy nemzet megsemmisítőjét, egy ősrégi műveltség kiirtóját látja benne. V. Károlynak nem ez volt a kifogása. Attól tartott, hogy független állammá teszi Új-Spanyolországot, tehát 1527-ben megfosztotta kormányzói méltóságától.

Cortez első sikereinek híre különben másokat is hasonló kockáztatásokra bátorított. *Pizarro* Ferenc, az egykori estramadurai kondás, bizonytalan hírek alapján 1524-ben indult el az *inkák birodalmának* felkutatására és elfoglalására. Amit azonban, a guayaquili öbölben kikötve, az első perui városban, Tumberben tapasztalt, meggyőzte arról, hogy ötletszerű vállalattal ily hatalmas állam ellen nem boldogul. Visszatért tehát, hogy komolyan készüljön feladatára. Sevillában 1528-ban személyesen fölkereste V. Károlyt, aki kinevezte őt a meghódítandó tartomány helytartójának, társát, Diego *d'Almagrot* Tumbez parancsnokának s Hernando de *Luquet*, ki a költségeket adta, Peru első püspökének. Ez a triumvirátus 1530-ban három hajón mindössze 168 spanyollal indult Peru ellen.

Tumbezben értesült, hogy Perut polgárháború emészti. Huina Capak inka két fiára hagyta a birodalmat; helyesebben szólva, öregebb fiának, Huaskarnak, örökségéből független királysággá alakította Quitót kisebbik fia, Atahualpa számára. Trónra jutva, Huaskar csak helytartónak tekintette öccsét s hódolata bemutatására Cuzcóba rendelte. Atahualpa sereg élén ment oda; a város előtt megütközött bátyjával, elfogta őt, a rokonok közül pedig nagyon sokat kivégeztetett (1530). Épen országa új berendezése és beutazása közben értesült az európaiak jöveteléről. Kíváncsi volt reájok; gazdag ajándékokkal követet küldött hozzájok s magához hítta őket Cajamarca közelébe, hol negyvenezer emberrel táborozott.

Pizarro 168 emberrel meg is jelent az elhagyott városban, berendezkedett a védelemre, s egy kis lovascsapat élén Sotót küldte a táborba, hogy az inkát a városba hívja. *Atahualpa* másnap néhány ezer emberrel be is vonult a városba, hol egy élő lélekkel sem találkozott. Mikor a piacon megállt, egy pap két tolmáccsal megjelent előtte s felszólította, hogy hódoljon meg V. Károly és a pápa előtt. Az inka lapozgatott a kezébe adott bibliában, azután földre dobta. A pap elszörnyedve kiáltott fel, mire a rejtekben álló spanyol lovasok előrohantak, s a pattantyúsok a két kis csatakígyót elsütötték. A teljesen ismeretlen harcmódtól megrémült perui katonák megfutottak s inkájukat a spanyolok elfogták. A peruiak már elkésve emberelték meg magukat, hogy kiszabadítsák; pedig kétezeren estek el a küzdelemben.

Ilyen óriási birodalom váratlanabbul és sajátságosabb körülmények közt még sohasem lett az ellenség martaléka. A perui hadsereg feloszlott s a nép készségesen teljesítette néhány elszánt kalandornak az inka nevében osztogatott parancsait. Az inka fejedelmi fényben, de mégis fogoly gyanánt élt Cajamarcában. Mikor látta, a spanyolok mennyire epekednek a kincsekért, megfogadta, hogy nagy lakószobáját a fölemelt kezének magasságáig arannyal és ezüsttel tölteti meg, ha szabadon bocsátják. S amint felszólítást intézett népéhez, a drágaságok csakhamar óriási mennyiségben gyűltek Cajamarcába. Pedig alattvalói a szent tavakba (pl. a columbiai guatavitaiba is) annyit rejtettek el, hogy Londonban »az inkák kincse« kutatására még 1900-ban is külön társaság alakult: a Contractors Limited. Pizarro azonban türelmetlenkedett; testvérét, Fernandót, egy kis csapattal Pachacamacba küldte, hogy annak ékességeit is magával hozza. Azokat azonban a lakosok megmentették; s a hallatlanul merész kis csapat beérte azzal, hogy összetörte az istenek agyagszobrait s helyökbe a kereszt jelét állította. Mielőtt a cajamarcai szoba egészen megtelt volna, a spanyolok megosztoztak az egybeharácsolt kincseken, mire Atahualpa a megigért szabadságot követelte. A spanyolok tudták, hogy a fogságból titokban küldött paranccsal testvérét, a törvényes inkát, azért ölette meg, mert nem akarta, hogy útjában álljon, mikor kiszabadulva, a spanyolok ellen bosszúra szólítja nemzetét.

Pizarro emiatt mint testvérgyilkost, bálványimádót és többnejűt lefejeztette. Elkobzott kincseiből minden katonájának 18—36.000 koronát adott. Atahualpa egyik rokonát inkának nevezte ki, hogy ennek útján osztogathassa parancsait; a peruiak azonban végkép elidegenedtek tőle s a spanyoloktól elszökött utolsó inkájuk, Manco, vezetése alatt védelemre készültek. Pizarro csak heves harcok után verhette meg őket.

1536-ban Háromkirályok napján alapította kormányzósága új fővárosát, Limát; Cuzcóból kidobatta az inkák mumiáit, aranyszékeikbe szentek szobrait tétette, a kereszténységet terjesztette, hódításait pedig folytatta. Egyik vezére, *Valdivia* Péter, délfelé a partokon egészen a Magelhaens-szoros nyugati kijáratáig hatolt, az arauka-indiánusokat azonban csak tízesztendei harc után győzhette le. A költők sokszor dicsőítették ezt a szabadságharcot s róla szól Jókai egyik legszebb beszélye is (Valdivia hősei). Más irányban a spanyolok a Plata torkolatáig hatoltak s Paraguayban hódítgatták az indiánusokat, sőt az indiánus leányokat is, akiket európai nők hiányában feleségeikké tettek. Eközben *Almagro,* ki Boliviát meghódította, elégedetlen lévén osztályával, a csak ezután meghódítandó Chilével, Pizarróra támadt, ki azonban Cuzco táján (1538) leverte és lefejeztette. A most kitört lázadásban 1541 június 26-án ő maga is elesett s a zavarokat csak Pedro de la *Gasca* királyi biztos csillapíthatta le.

Peru tehát alárendelt szegény tartománya lett V. Károly világbirodalmának, melynek bővítésére *Orellana* az Amazon mellékén, *Soto* pedig a Mississippi alsó folyásánál kutatta El Doradót, az Aranyországot.

A fölfedezések részletei a földrajz történetére tartoznak; a gazdasági és társadalmi élet átalakítására gyakorolt hatásukat pedig csak száz esztendő

mulva lehetett érezni. Két feladat elől azonban a spanyol kormány már az első pár évben sem zárkózhatott el; mert egyrészt sürgősen rendeznie kellett *a gyarmatnak az anyaállamhoz és az egyházhoz való viszonyát,* másrészt *a munkások ügyét.*

Columbus a santaféi szerződés értelmében, mint örökös alkirály és tengernagy, egyetlen kapitányság gyanánt szinte *korlátlan* hatalommal, közgazdasági ügyekben pedig Spanyolországtól függetlenül, mint az egyedárúságok főbérlője akart kormányozni. A spanyol kormány azonban egyszerű *helytartónak* tekintette. Csupán a hivatalnokok kinevezésénél s a közjövedelmekben való részesedésnél engedett neki bizonyos jogokat; pl. egyszerűen eltiltotta, hogy Spanyolországba indiánus munkásokat szállítson és adjon el. Túlkapásainak megvizsgálására külön királyi biztost küldött ki. Az állam a gyarmatkereskedés előmozdítására már 1503-ban megalapította, 1511-ben pedig bővítette a casa de contrataciont (keresk. házat), mely lassanként valóságos hatóság lett s döntött minden olyan gyarmatügyben, mi nem volt egyenesen az indiai tanácsnak (Consejo de Indias) fenntartva. Pörös ügyekben az alkirályi törvényszékektől a s. domingói audiencia elé kellett felebbezni, mely magát az alkirályt is megidézhette. Columbus kiváltságainak megszüntetése után Spanyolország mint egyetlen óriási kincstári uradalmat kezelte Amerikát s jövedelmeivel föltétlenül rendelkezett. Hogy arany, ezüst és egyéb nyers terményeinek szállítását könnyebben ellenőrízhesse, Amerikának minden forgalmát egyetlenegy kikötőbe, a sevillaiba, terelte, mi kereskedelmét rendkívül szűkkeblűvé s egyoldalúvá tette, de a korona részére, legalább eleinte, páratlan pénzügyi függetlenséget biztosított.

Az állam azonban Amerikának nemcsak *vagyonán,* hanem *meggyőződésén* is uralkodni akart. Bernal *Boilt* már 1493-ban főpapi hatalommal küldte az új földre, melyet csakhamar térítő szerzetesek, különösen ferenc- és domonkosrendiek árasztottak el. 1508-ban a király Amerika összes kegyúri jogait önmagára ruháztatta s ezzel egyszerre állami tisztviselőkké tette a papokat, kivált azóta, hogy, VI. Sándor pápa jóváhagyásával, S. Domingóban 1512-ben az első két püspökséget fölállította.

A keresztény hit és az európai erkölcsök megtanulása végett Ferdinánd király az indiánusokat a gyarmatokon osztotta szét, s eleinte egyéni szabadságukat, sőt jogaikat is biztosítani kívánta. Gazdáikkal tehát az indiánusok olyanforma viszonyban álltak volna, mint Rómában a kliensek. Az indiánusok rabszolgaságát az 1530. évi törvény teljesen megszüntette, de ősi műveltségüket, gazdagságukat az európaiak betolakodása tönkretette és számukat korunkig 12 millióra apasztotta. »Más faj állott a kihúnyt helyére: gyönge fővel romlott, szívtelen.«

V. Augustissima Casa de Austria.

Hőskorát élte Spanyolország a fölfedezések dicsőséges napjaiban és bízott ünnepelt hősének, költőjének, Hernando de Acuñának a mondásában, hogy egy uralkodó, egy birodalom, egy kard lesz ezentúl az egész világon. Habsburg királyai a fölfedezések következtében a Föld leghatalmasabb uralkodói lettek; s »ha Spanyolország megmozdult, földindulás támadt«. (Si España se mueve,

tembla la tierra.) A Habsburg-család legnagyobb virágzása korát tulajdonképen *V. Albert* osztrák herceg vezette be, ki, mint Zsigmond császár és király veje, 1438 január 1. Magyar-, május 31. Német- és június 20-án Csehország koronáját is elnyerte. Ezóta 1806-ig Németország koronáját, öt évet kivéve, a Habsburgok viselték; a másik két birodalmat állandóan 1526-ban csatolták családjukhoz. Az igazi dinasztikus politika megalapítója *III. Frigyes,* ki 53 esztendeig (1440—93) állt a német birodalom élén. Osztrák örökös tartományai nagy részét Béccsel együtt elvesztette, de már 1463-ban biztosította magának Magyarország királya címét. Németalföld s Luxemburg megszerzése végett fiával, Miksával, 1477-ben elvétette Károly burgundi herceg leányát, Máriát, s még életében (1486) német királlyá, örökösévé választatta. Mindenüvé feliratta híres betűjátékát, az ábécé öt magánhangzóját (AEIOU), ami azt jelentené, hogy *A*lles *E*rdreich *I*st *O*esterreich *U*nterthan, *A*ustria *e*st *i*mperare *o*rbi *u*niverso, *A*ustria *E*urópán *i*gazi *o*sztrákként *u*ralkodik. Ha ugyan azt nem jelenti, hogy *A*usztria *e*sküvőkkel *i*gyekszik *o*országokon *u*ralkodni. Az egykorú vers valóban arra inti:

»Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube!«
(Hadd hadakozzék más: te, szerencsés Ausztria, nősülj.«

A senlisi békében (1493) Miksa biztosította háza részére elhúnyt felesége, burgundi Mária, hozományának legnagyobb részét; 1494-ben nőül vette Moro Lajos milanói herceg dúsgazdag unokahugát, Sforza Blankát, hogy a rokonság címén is gyakrabban avatkozhassék Olaszország ügyeibe. 1496 október 21-én fiát, Szép Fülöpöt, összeházasította Juana (Johanna) spanyol királyleánnyal, 1497-ben pedig leányát, Margitot, Don Juan spanyol trónörökössel, aki azonban még azon esztendőben meghalt. Ekként Izabella legidősb infánsnőnek, a portugál királynénak és fiának, Miguelnek halálával 1500-ban már menye, Juana volt Castilia és Aragonia örököse. Ugyanekkor a császár, korábbi örökösödési szerződés értelmében, elfoglalta az utolsó görzi gróf, Lénárt, birtokait (Görzöt, Gradiskát, Istriát stb.). 1501-ben unokáját, Károly spanyol királyfit, XII. Lajos francia királynak leányával, Claude-dal jegyezte el, hogy Bretagnet, francia Burgundot és Milanót esetleg szintén a Habsburgoknak biztosítsa; azonban, önzésétől tartva, XII. Lajos ezt az eljegyzést 1505-ben felbontotta. Végrendeletében Izabella királynő nem búskomor leányát, Juanát, sem ennek urát, Fülöpöt, hanem az öreg Ferdinándot rendelte Castilia királyává, s a magyarok az 1491-iki pozsonyi békével szemben, mely a Habsburgok örökösödését fenntartásokkal kimondta, 1505-ben nemzeti király választása mellett nyilatkoztak. Császárrá koronáztatásához sem nyerhetvén meg a németek segítségét, Miksa 1508 február 4-én elvül állította fel, hogy a német királyválasztás egyúttal császárválasztást jelent. Mindamellett 1511-ben lemondott volna a császárságról, ha ezen az áron elnyerheti a pápai tiarát. Katonái különben alma- vagy szalmakirálynak nevezték azt a hadvezért, ki 1490-ben a magyaroktól visszafoglalta Bécset és Székesfehérvárig nyomult, sőt a kilencéves velencei háborúban is voltak sikerei. Hatalma növelésének legfőbb eszköze a házasság maradt. 1515 július 12-én Bécsben Lajos magyar királyfit unokájával, Máriával, másik

I. MIKSA CSÁSZÁR. (1493—1519.)

(Dürer Albrecht képe.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

unokáját, Ferdinándot, Anna magyar hercegnővel jegyezte el, s így nagyban egyengette a Habsburgok útját a magyar és a cseh trónhoz. A császári trónt legidősebb unokájának, Károlynak szánta, ki kath. Ferdinánd halála (1516 január 23.) óta a rengeteg Spanyolország ura volt. Gyámjának, a nagyeszű *Ximenes* bíbornoknak, az orani győzőnek halálával (1517 nov. 8.) maga kezdett uralkodni. Másik nagyapjának, Miksának halála (1519 január 12.) után 1519 június 27-én a német-római birodalomnak is császára lett.

Minden Habsburg közt *V. Károly* (1519—56) volt a leghatalmasabb. Ifjan akkora területnek lett az ura, amely 11,270.000 km² földön ma 54 millió spanyolnak ad hazát. A greenwichi délkörtől keletre a 20. és nyugatra a 115. fok közt mind a két féltekén voltak országai, gyarmatai. Európában Spanyolország és Németalföld, Németország és a nápolyi királyság, Amerikában (Brazilia kivételével) az é. szél. 30. és a déli sz. 35. foka közt levő terület hódolt neki. Oly világbirodalom élén állt, melynek nyugati határairól neki magának sem volt sejtelme; országai az Atlanti-óceán két partján terjedtek el. Középpontjául tehát jobban bevált a tengerparti Spanyolország, mint a zártabb jellegű Németország, mely amazzal most egyidőre személyes unióban élt. A spanyol, burgund, német, olasz államcsoport s az amerikai gyarmatok közt a politikai érdekek szorosabb egybefűződését már a mult sem engedte meg.

10. ábra. Ximenes Ferenc bíbornok (1436—1517).

Huszonöt királyság urának épen 25-féle embernek kellett volna lennie, hogy 25-féle igénynek megfeleljen; vagy épen csak *egynek*, de olyannak, ki a régi sokat kíméletlenül erős kezekkel egyetlenegy új egésszé tudja alakítni.

V. Károly négy húgának férjhezmenetele következtében Francia-, Dán- és Magyarország, valamint Portugália szintén gyarapította a Habsburgok befolyását. Magyar- és Csehország 1526-ban Károly öccsét, Ferdinándot valóban királynak választotta, 1580-ban pedig Portugália családi összeköttetések következtében V. Károly fiának, Fülöpnek hódolt, ki ezzel majdnem megkétszerezte apja világbirodalmát. A spanyol Habsburgokhoz tartozott most már Brazilia, Afrikában Senegambia, az Aranypart, Alsó-Guinea, a Delagoa-öböltől Szomáliig húzódó partvidék; Ázsiában Ormuz (Arábia dk-i félszigete), Kelet-India felvidéke, Hátsó-Indiának s a Fűszeres-szigeteknek egy tekintélyes része is. Ferdinánd ága viszont az 1522 február 7-diki brüsszeli családi szerződés következtében Ausztrián, majd — választás alapján — 1526 óta Magyarország egy részén és Csehországon, 1556 óta pedig Németországon uralkodván, a spanyolokkal kötött állandó és belső szövetsége révén Közép-Európa legnagyobb hatalmassága lett. A Habsburgoknak együttvéve nagyobb birodalmuk volt, mint hajdan a világ legnagyobb hódítójának, Temudsinnak, a mongolok győzhetetlen kánjának. Ez okozta, hogy Amerika fölfedezésétől a westfáli békéig terjedő másfélszázad alatt Európa népei, szabadságukat és függetlenségüket féltve, folytonosan küzdöttek a Habsburgok túlságos ereje ellen. Annál nagyobb feladat, mert a Habsburgok a *szervezéshez* is jól értettek. Miksa csak félmunkát végzett, midőn Németország egységének alapjává az 1495. évi wormsi országgyűlésen az egységes igazságszolgáltatást, vagy inkább a tíz bírói kerület fölött álló birodalmi kamrát tette. Nem tudta megakadályozni, hogy a császári monarchia rendi fejedelmi-arisztokráciává alakuljon át. Ausztria mixtum compositumának mégis ő adott állam-

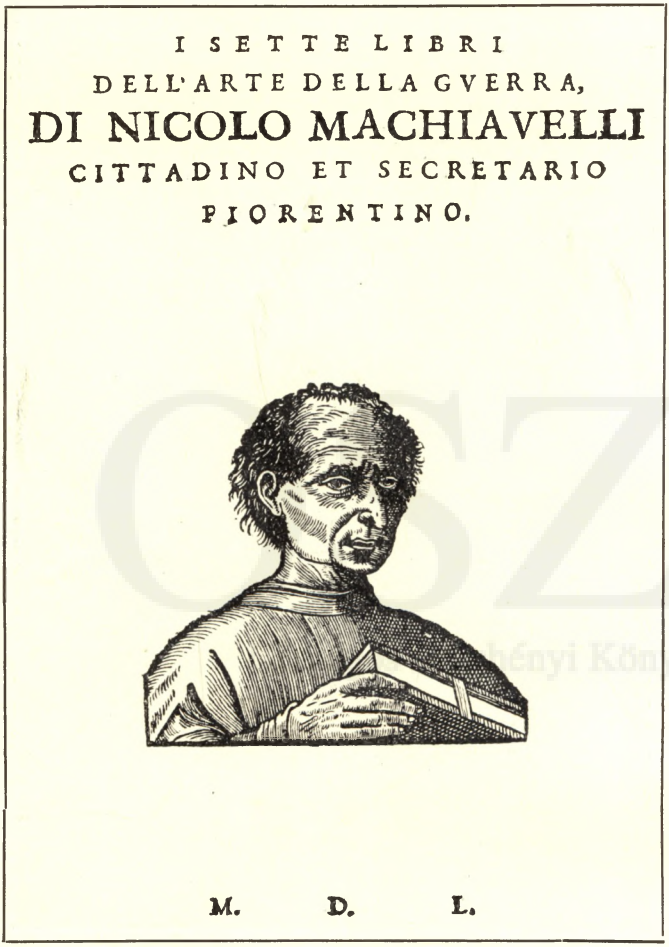

11. ábra. Machiavelli, egy hadtörténeti munkájának címlapján.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

V. KÁROLY CSÁSZÁR. (1519—1558.)

(Amberger Kristóf [1490—1563] festménye a berlini »Frigyes császár-múzeum«-ban.)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

szövetségi jelleget. Az osztrák örökös tartományokat Mária Terézia koráig egészben véve az ő intézményei alapján kormányozták.

S amint Nagy Sándor Aristoteles Politikájával, V. Károly *Macchiavelli* Principejével a kezében és fejében láthatott világbirodalma szervezetéhez. A nagy firenzeit az államtudományokban legalább is olyan fölfedezőnek tart-

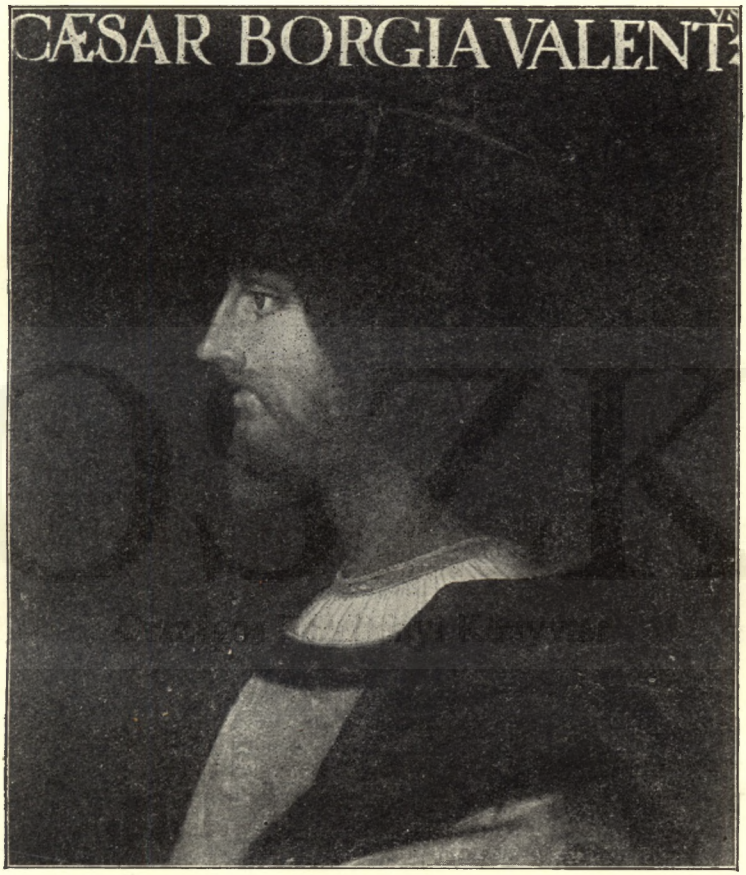

12. ábra. Cesare Borgia (1478—1507).

hatta, mint Columbust a földrajzban. Emennek köszöni, hogy a nap sohasem nyugodott le birodalmában; amannak, hogy — sohasem kelt föl. Népeire a Columbus napja csak olyan bizonytalan fényt árasztott, mint az éjféli nap a sarkkörön belül. A középkor politikai eszméit *Macchiavelli* (1469—1527) tisztázta, mert rendszeresen ő bírálta először. Politikai kérdésekben ő nyitott tért a szabad vizsgálódásnak; a politikát ő szabadította fel a középkor hit- és erkölcstanának uralma alól, de ebben nem volt sok köszönet. A hitet, a vallást egyszerűen politikai eszköznek tekintette, nem az állam végső céljának. Elavult kérdésnek tartotta, hogy a császárt illeti-e a főhatalom, vagy a pápát.

Olaszország az ő korában keservesen tapasztalta, hogy kisebb dolog elösmernie egy hatalomnélküli Habsburg-császárt, mint hatalmas idegen uralkodók zsákmányául esnie. Idáig a pápa, Velence, Nápoly, Milano, Firenze, Ferrara uralkodói kölcsönösen ellensúlyozták egymást, hogy Olaszországban a főhatalmat egyik se nyerje el. VI. Sándor pápa (1492—1503) már nem magának a pápaságnak, hanem saját családjának akarta ezt megszerezni. A polgári hadak helyébe zsoldosok léptek. Egy seregben 20.000 lovas is volt 2000 gyalogos mellett, mi a gyalogságot megfosztotta régi jelentőségétől. A hadrendszer pusztulása okozta Itália romlását, hogy VIII. Károly legázolta, XII. Lajos kifosztotta, hogy Katholikus Ferdinánd egy részét meghódította, a svájciak pedig megszégyenítették.

Midőn VIII. Károly francia király kísérletet tett a nápolyi királyság elfoglalására, 1495 március 31-én Miksa császár VI. Sándor pápával, Ferdinánd és Izabella spanyol királyokkal, Velencével és Milanóval huszonöt évre megkötötte a *Szent ligát,* hogy Olaszországban a maga, a pápa és más olasz fejedelmek jogait külső beavatkozás vagy hódítás ellen védje. Mikor 1499-ben XII. Lajos francia király megújította elődje sikertelen kísérletét, Nápoly felosztására, Katholikus Ferdinánd, sőt VI. Sándor pápa is szövetkezett vele ; ez utóbbi abban a reményben, hogy fiát, Borgia Cézárt (Macchiavelli politikai eszményképét) a szövetségesek Olaszország közepén fejedelemmé teszik. Milanót és Nápolyt a franciák el is foglalták, az osztozásnál azonban összevesztek a spanyolokkal, kik a modern haditudomány egyik alapítója, Don Gonsalvo de Cordova tábornok vezetése alatt elkergették őket s Nápolyt kétszáz esztendőre spanyol tartománnyá tették. XII. Lajos annál inkább rajta volt, hogy legalább Észak-Olaszországot biztosítsa magának ; amikor azonban Genova belső ügyeibe is beleavatkozott, ez a pápától és Miksa császártól kért segítséget. A köztársaság megfenyítésére Lajos 1507 április 24-én nagy sereggel indult el Alessandriából s 28-án már diadallal vonult be Genovába. Másfélesztendő mulva (1508 december 10.) a *cambrayi ligában,* Margit, Németalföld kormányzójának, a császár leányának diplomáciai remekművében, a császárral, a pápával és a spanyol királlyal szövetkezett *a velencei köztársaság felosztására.* A magyar királyt a velencei kézben levő dalmát és horvát területek odaigérésével buzdították csatlakozásra. 1509-ben a franciák a vailai csatában már diadalt arattak a velenceieken, a császáriak azonban, első sikereik után, szégyennel vonultak el Padova alól ; Hutten Ulrik mégis azzal dicsekedett, hogy :

»Most a velencei tócsából a béka kijönni merészelt
S így brekegett odakinn: *Itt ez a föld az enyém !*
Ám a magasból észrevevén Jupiternek a sassa:
Karma közé ragadá s újra mocsárba dobá !

Ekkor azonban maga *II. Gyula* pápa (1503—1513) kelt az egyházi állam és egész Olaszország függetlenségének védelmére s az idegenek kiűzésére kiadta a jelszót. Feloldotta a velenceieket az egyházi átok alól, mert hiszen »ha Velence nem volna, meg kellene azt teremteni«. Szövetkezett a svájciakkal a franciák ellen, kiátkozta őket s ellenök az ostromlétrán maga vezette be

II. GYULA PÁPA. (1503—1513.)
(Rafael Santi festménye a firenzei Pitti-palotában.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
GRAZ SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

győzelmes hadát Mirandolába. Európa szokatlannak találta a pápa harcias föllépését, de az olaszok Szent Péter kulcsai helyett szívesebben látták kezében a Szent Pál kardját. Aragoniai Ferdinánd, mint Nápoly hűbérese, és Velence már 1511 október 5-én *Szent Szövetség*et kötöttek vele a franciák kiűzésére s az egyházi állam helyreállítására. A ligába VIII. Henrik angol király, sőt 1512 november 19-én a császár is belépett, mire azonban Velence odahagyta a ligát. A liga II. Gyula halálával (1513 február 21.) felbomlott, s Bloisban Velence

13. ábra. XII. Lajos francia király (1498—1515).

a franciákkal szövetkezett. Ezeken nem segített sem Foix haditudománya, sem Bayard (a félelem és gáncs nélküli lovag) hősisége. Távozniok kellett Olaszországból, mely ellen XII. Lajos, Macchiavelli szerint, öt hibát követett el: megsemmisítette a kisebb hatalmakat, növelte a nagyobbakat, hatalmas idegent hívott be, nem lakott az országban, s nem alapított gyarmatokat. Itáliát főkép azért kellett elvesztenie, mert a pápát s a spanyolt igen is erőssé tette ott. Saját hazája védelmében VIII. Henrik angol király ellen elvesztette a *guinegatei* ütközetet, melyet azért neveznek *sarkantyús csatának,* mert a francia lovasok kardjuk helyett inkább sarkantyújokat használták, hogy gyorsabban

futhassanak. Franciaországot mégis megoltalmazta a szövetségesek két serege ellen. Halála (1515 január 1.) után az új király, *I. Ferenc,* már ismét egyenesen Olaszországra tört. *Marignano* (Melagnano) mellett a szövetség svájci katonáin győzelmet aratott, Milanót elfoglalta és Genovával elismertette a francia fennhatóságot. A császár Milano alá nyomult, de csakhamar megfutott, miért katonái majdnem agyonverték.

14. ábra. Niccolo di Bernardo dei Machiavelli (1469—1527).

Macchiavelli Olaszország forrongásának ez éveiben írta meg Principéjét, melynek »rettenetes« 15. fejezete szerint az a fejedelem, ki erkölcsileg mindenben jót akar cselekedni, elvesz olyan tömeggel szemben, amely erre semmit sem ad; értenie kell tehát, hogy a körülmények szerint tegyen jót vagy rosszat. Mivel jó nem lehet mindenki, legyen legalább annyira okos, hogy elkerülje a vesztét okozó hibákat. Nem kell sokat adni arra, hogy rossz hírbe jut valaki, ha ilyen bűnök nélkül uralmát különben meg nem alapíthatja; mert vannak látszatos erények, amik tönkretesznek s vannak látszatos hibák, amiken a jólét biztonsága és tartóssága alapszik. Nyiltan hirdeti, hogy dicséretes, de nem szükséges teljesíteni az elvállalt kötelességeket. A fejedelem róka és oroszlán legyen egyszerre; de mégis inkább róka. Úgy az erény, mint a hit, csak kormányzati eszköz; akkor jó, ha hasznos; fődolog a tekintély, a nagyképűség. A tömegeknek látszat kell, mert az események külszínének hatása alatt ítél s imádja a sikert. Romlott államban a szabadságot csak forradalmi diktatura állíthatja helyre; politikájának egyik sarkpontja a rémuralom. A fejedelem korlátlan legyen, hogy megszüntesse hazája fejetlenségét s fenntartsa az igazságot, a polgárok egyenlőségét. Szabadságról csak azután lehet álmodozni, ha a zsarnokság már erőssé és hatalmassá tette az államot. Olaszországban elérkezettnek látta az időt, hogy közszellem képződjék. Hazája oly mélyen sülyedt s még szolgaibb lett, mint a zsidó nép Mózes előtt; elnyomottabb, mint a perzsa Cyrus előtt; szétszórtabb, mint az athéni Theseus előtt. Fejvesztve, rendetlenségben, kifosztva, szétszaggatva, tönkretéve él. A nép Istenhez kiált, küldjön valakit, ki a barbárok dölyfétől s kegyetlenségétől megszabadítsa. Csak a Mediciekben bízhatik; s a Medici-ház nagy lehet, ha maga is akarja. Nem haltak ki még az olaszok harcias erényei; de a régi rendszer nem vált be s új még nincs. Az volna egy hősnek legnagyobb dicsősége, ha új törvényt, új rendszert találna ki; amire van is anyag Olaszországban. Állítsanak *nemzeti katonaságot,* melynél nincs hűbb, igazibb és jobb. Olasz földön a svájci és spanyol gyalogosok nem váltak be. Nem a fegyver alkotása, hanem a legénység szelleme dönt; ez az új találmány, mely naggyá tehet egy fejedelmet.

Mint Columbus fölfedezéseinek, Macchiavelli tanításainak következéseit sem lehetett *azonnal* érezni; de a Valoisk s Habsburgok már is ennek a könyvnek

hatása alatt versengtek a világuralomért. A harcmezőn és a diplomáciában egyaránt alkalmazták a Principe-nek azt a körülírt alaptételét, hogy a cél szentesíti az eszközöket. V. Károly ellen, ki négy földrészben uralkodott, *I. Ferenc* francia király (1515—47) indította meg azt a küzdelmet, mely azután, némi megszakítással, majdnem három századig, mindaddig (1806-ig) tartott, míg a franciák végre is összetörték a Habsburgok római szent birodalmát. A császár Milanót és Burgundot is követelvén, már 1521-ben kitört a háború, mely kezdettől fogva a császárnak kedvezett. Ferenc egyik fővezére (connétableja), *Bourbon* Lajos herceg, a németekhez pártolt át; *Bayard*, a lovagok szemefénye, elesett; magát Ferencet pedig a landsknechtek Paviánál 1525 február 24-én megverték, sőt el is fogták. Fogságából csak úgy szabadulhatott, hogy a pápa és II. Lajos magyar király közbenjárására kötött *madridi békében* (1526 január 14.) Milanóról és Burgundiáról lemondott, s megigérte, hogy a császárt a törökök és az »eretnekek« ellen támogatja, húgát pedig, Eleonórát, feleségül veszi. Amikor azonban VII. Kelemen pápa fölmentette kierőszakolt esküje alól, szülővárosában, *Cognac*ban, 1526 május 22-én Velencén, Firenzén és Sforza milanói hercegen kívül a pápával, Angliával, sőt — valamivel utóbb — Szulejmán szultánnal is szövetkezett, hogy a Habsburgokat kiszorítsa Olaszországból.

15. ábra. Frundsberg György (1473—1528).

V. Károly a pápa ellen, ki Olaszországot felszabadítani és egyesíteni akarta, már 1526-ban beküldte *Frundsberg* György zsoldosait, kikhez önkéntesek és Bourbon herceg csapatai is csatlakoztak. Bourbonnak öt hónap alatt épen ötször kellett legyőznie saját lázongó népét; Frundsberget pedig katonái féktelenségeinek láttára megütötte a guta (1527 márc. 16.). Rettenetes kardjára új gazdája, Moll Tamás, németül ezt a jellemző verset vésette:

»A jól ösmert Frundsberg úrral
Jártam-keltem dérrel, dúrral.
Tizenhárom harcban víttam,
Sok ellenség vérét ittam.

Vágtam magyart, francot, tatárt,
Törököt — egy egész határt.
Nyugalmamat meghozta más,
Mert a gazdám most Moll Tamás.«

A császáriak elűzték a Medicieket Firenzéből, Rómát 1527 május 6-án bevették és vezérök (Bourbon herceg) elestét az örökváros kirablásával, a pápa és a bíbornokok kicsúfolásával bosszulták meg. Az Angyalvárba szorult pápa június 6-án csak súlyos föltételek mellett szabadulhatott tőlük. Sok tekintetben a cognaci liga okozta a magyarok mohácsi veszedelmét s rettenetes visszatorlásul Róma bukását. Rómában a magyar Lazius János sírkövén frissen aranyozva hirdették a betűk, hogy nincs mit csodálni, ha a fagyos Dunánál született ember római sírban pihen; mert hiszen Róma mindnyájunk édes anyja. Erasmus szerint is minden nép anyja, mert kit nem fogadott szeretettel e város, ha idegen földön született is? Ki volt ott idegen, ha a világ legtávolabbi részéből jött is? Hánynak volt kedvesebb Róma mint saját hazája?! »A világnak, nem a várnak bukása volt ez!«

V. Károly a hír vételére haragot színlelt és gyászba öltözött; hanem azért örült a pápa megaláztatásának, mely öccsének, Ferdinándnak, magyarországi győzelmét is elősegítette; és kinevette Ferencet, ki ügyét, középkori módon, párbajjal akarta elintézni. Lautrec francia vezér azonban Nápolyig verte zsoldosait, kiket a pestis is fogyasztott. Szulejmán magyarországi újabb hadjáratának és Doria Fülöp tengeri győzelmének híre szintén békülésre intette a császárt; *Barcelonában* tehát 1529 júniusában kibékült a pápával, azután pedig *Cambrayban* — a két uralkodó diplomata rokonairól nevezett hölgybékében — 1529 aug. 3-án Ferenccel is oly föltétellel, hogy a király lemond Olaszországról, a császár pedig Burgundiáról. A pápa erre Bolognában (1530 február 24.) római császárrá koronázta Károlyt; olyan megtisztelés, melyben többé egyetlenegy Habsburg sem részesült.

Hét esztendő mulva a francia király már megszegte a békét. A császár ellen, mint 1529-ben, ismét Szulejmánnal szövetkezett. A pápa azonban a Habsburgokat a *nagyváradi* békében (1538) a törökök és franciák szövetségesével, János magyar királlyal, kibékítvén, *Nizzában* a császárt és Ferenc királyt is rábírta, hogy tíz esztendőre fegyverszünetet kössenek. Négy esztendő mulva, követének meggyilkolása miatt, Ferenc újból háborút üzent s megint a törökökkel szövetkezett, kik a mult (1541) esztendőben, János király halála után, amúgy is elfoglalták Budát s most végső veszedelemmel fenyegették Habsburg Ferdinánd hatalmát. Buda alatt a Joachim brandenburgi őrgróf vezetése alatt álló német hadak csúfos kudarcot vallottak, V. Károlynak azonban a negyedik francia háborúban (1542—4) kedvezett a szerencse. Hadai már a Champagneban portyáztak s magát Párist fenyegették; Ferenc tehát sietett elfogadni Károlynak váratlanul jött ajánlatait s 1544 szeptember 18-án *Crespyben* békét kötött. A császár saját, vagy Ferdinánd valamelyik leányát igérte oda Ferenc fiának, az orléansi hercegnek s az első esetre Németalföldet, a másodikra Milanót jelölte meg hozományul. Ferenc, ki ifjan a világ uralmát akarta elragadni Károlytól, most nemcsak ezzel a határozatlan és sovány igérettel érte be, hanem egy titkos pontban azt is megfogadta, hogy a protestánsokat többé nem támogatja s a császárral egyesülten kényszeríti a pápát, hogy a *kereszténység egységének helyreállítása* végett általános zsinatot tartson.

V. A török kalifaság.

Leó pápa 1514-ben keresztesháborút hirdetett *I. Szelim* (1512—20) török szultán ellen; a keresztesek azonban Dósa György vezetése alatt az urak és főpapok ellen fordultak, mi a magyar jobbágyok elnyomására vezetett. Egészen másképen végződött az a vallásháború, melyet ugyanazon esztendőben a költő *Szelim* szultán mint »igazhivő« szunita indított az »eretnek« siita perzsák ellen. Csaldiránnál már augusztus 23-án tönkretette Izmail sah seregét, kiirtott 40.000 siitát, s 1515-ben elfoglalta tőle Kurdisztánt és Mezopotámia felső részét. 1516 augusztus 24-én megverte és a csatában megölte az egyiptomi mamelukok vén szultánját, Kaszu-Ghavrit, október 12-én Damaskusban Sziria, december 30-án pedig a Szentföld hódolatát fogadta. Mindjárt másnap az új szultán, Tumanbég ellen indult, ismételve legyőzte és 1517 április 17-én odaszegeztette a kairói Szuveila-kapura. Mint Egyiptomnak is szultánja, a mohamedánok szent földjének védője lett. A mekkaiak augusztusban rábízták a Kába kulcsainak őrzését s ő mostantól fogva a mohamedánok világi fejének, kalifának nevezte magát. Péchvárady Gábor, az egyszerű ferencrendi barát, ki szemtanuja volt jeruzsálemi bevonulásának, könyvben, Bélay Barnabás pedig, a magyar király követe, ki fényes nemzeti ruhában évek óta kísérte hadjárataiban, élőszóval, épen akkor (1520) tanuskodhatott a mohamedán világ egyesüléséről, amikor itthon már maguk is láthatták a kereszténység kettészakadását, mely összeesik a török kalifaság megalapításával.

A kalifaság igazi újjáteremtője Törökország tizedik és legnagyobb szultánja, I. Szelim egyetlen fia, a »dicső« *II. Szulejmán* (1520—66). 1535 januáriusában bevonult a kalifák régi fővárosába, Bagdadba, húsz esztendő mulva, az 1555 május 29-iki békében, megalázta az »eretnek« Perzsiát s ettől fogva mint a mohamedán világ elismert feje szállt szembe a kereszténységgel. Tőle függött, ki legyen a *görögkeletiek* konstantinápolyi patriarchája; maga a zsinat 1546-ban a püspökökre és papokra bízta a választást, a szultánra a megerősítést. Azt már nem érte meg, hogy az oroszok 1589-ben külön patriarchaságot alapítottak s ezzel megbontották a keleti egyház egységét. A kalifasággal Törökország egyszerre a világ leghatalmasabb állama lett, mielőtt ebben a vallásháborúkkal elfoglalt Európa megakadályozhatta volna. Kortársa, a török Kemálpasazáde szerint, még nem látott olyan viadalokat, milyeneket a világ sahja aratott. »Minden győzelem, melyet az ég engedett neki, csak egy másiknak volt bevezetése.« Milyen lelkesedéssel írta meg történetét Ferdi is; milyen költői rajongással szólt azokról az időkről, midőn »a világ forrt, mint a mély tenger«; midőn a világbíró szultán seregével »annyira megtelt az egész környék, hogy egy parányi hely sem maradt üresen!« Folyton szaladnak előle a németek; mert hiszen »mikor az oroszlán vadászatra indul, elfut előle a farkas, bármilyen bátor legyen is«. Csúfolódva szól Iszpánia királyáról, az átkozott Karliról, ki kérkedni kezdett. Ostoba képzelődésében nagy hősnek adta ki magát, kijött országából s a római pápának és a hitetlenség többi ördögének szövetségére támaszkodva, fejére tette a koronát, mert megfeledkezett róla, hogy »mikor a hangyának szárnya nő, vége szakad szerencsétlen életének«. Lufti basa

mély megvetéssel szól Bécs királyáról, Ferendianusról, aki nem elégedvén meg a maga állapotával, kinyujtotta kezét Ungurusz (Magyar-)ország némely része után, min a világ menedékhelye, a padisah megbosszankodván, ismételve megverte az Alamánból s máshonnan érkezett gyaurokat. És milyen nagynak tünteti föl Dselálzáde Musztafi Szulejmánnak valóban nagy birodalmát, midőn felsorolja országa osztályait s útjait.

»Oh, milyen sereg, győztes had ez! *A világ királya* hódít ezekkel! Kora Salamonjának szolgái ezek, a győzelem mezejének oroszlánjai ezek... Összevegyült egymással két tenger, úgyszólván körülfogta a világot a két tábor. Az embertenger gyönyörködött abban, hogy a hitetlenség országát vérbe fullasztja. Hegyen és síkságon hadsereg volt; a nap fényét elvette a felszálló por, a patkók letaposták a földet, a föld homloka tele volt karcolásokkal...« De nemcsak a török nemzet történetírói dicsőítették. Paolo Veronese a Kánai menyegzőben odafestette kora legjelesebb uralkodói közé; a velencei követek a köztársasághoz intézett jelentéseikben bámulattal, a reneszánsz emberei tisztelettel emlegették, nagynak és dicsőnek nevezték. A nagy szultánt életének első felében *Ibrahim* nagyvezír »úgy vezette mint az oroszlánt: a jog és az igazság fegyverével«. Ibrahim megöletése (1536 március 5.) után az öregedő szultán leginkább feleségére, az orosz származású *Roxelane*ra hallgatott. A hárem politikája nem egy hatalmas minisztert söpört el s azontúl irányt adott a birodalom fejlődésének, vagy inkább hanyatlásának, majd példát a franciák maitresse-politikájára. De Szulejmán nagy alakja még pongyolában sem veszíti el varázsát.

Első tette volt, hogy Nándorfehérvár elfoglalásával (1521 augusztus 29.) az Alsó-Dunát biztosította birodalmának; a második, hogy Rhodust elvevén a lovagoktól (1522 december 21.), a Konstantinápolyból Egyiptomba és Sziriába vezető utat felszabadította s Törökországot *tengeri hatalommá* emelte. Tizenegy esztendő mulva Szulejmán Kheir-ed-Dint (Hajraddint) az egész török hajóhad fővezérének nevezte ki. Ez a kalózkirály Szulejmánt jóformán a Földközi-tenger urává tette, mert Velence tengeri hatalmát megrontotta s Tunist és Algirt V. Károllyal szemben is megtartotta; pedig Pyrker egri érsek még három század mulva is tudott lelkesedni époszában a római császár győzelmein. Tunis és Tripolis meghódítása lett volna az európai keresztény politika egyetlen eszköze, hogy az európai mohamedánoknak az afrikaiakkal és ázsiaiakkal való vallási és politikai összeköttetéseit megszakítsa. Napjainkban is készen állnak a mohamedánok hasonló terv (Tripolis olasz megszállása) ellen; hát még egy II. Szulejmán idejében, amikor (1565) a szultánnak Malta alatt 191 vitorláshajón egyszerre 30.000 embere harcolhatott a spanyolok ellen! 1526-ban hajói először siklottak végig a Vörös-tengeren, s 1538-tól fogva Szueztől Adenig 80 vitorlás hajó biztosította Arábián és a szent városokon való uralmát. 1551-ben hajóhada már elfoglalta Maszkatot (Oman partján) és Ormuzt, 1553-ban pedig a Shat el Arab torkolata alól egészen Guzerátig (Indiáig) kergette a portugálokat. Szulejmán tehát nemcsak a Földközi-tengeren, hanem az Indiai-óceánon is szembeszállt az iberiai félsziget uraival.

Kelet-India különben is épen Szulejmán idejében alakult egységes mohamedán birodalommá és az európai gyarmatok csak partvidékein maradhattak

meg. A mongol, vagy legalább mongolnak nevezett török Baber (»A tigris«), khokandi és ferghanai szultán, 1497-ben már elfoglalta ükapjának, Timurnak egykori fővárosát, Samarkandot, majd Budakhant, Kabult és Ghaznát, négy hadjáratban a Pendjabot. Egy esztendővel a mohácsi csata után, Kanváha mellett, véget vetett a delhii császárságnak s a guzerati, bengali és dekáni mohamedán királyságoknak. India padisahjának, nagymongolnak (nagymogulnak) nevezte magát. Csagatáj török nyelven írt emlékiratában, mint Caesar, maga beszélte el hódításainak, birodalma megalapításának történetét. A vallás és nemzetiség tekintetében annyira széthúzó császárságot rettenetes harcok után fia, *Humaiun* és unokája, a nagy *Akbár*, szervezték, akik, amellett hogy hősök voltak, a tudományokat maguk is művelték s így a romok fölött csakhamar új életet fakasztottak. Akbár oly türelmes volt, hogy a régi mongol kánok módjára fölváltva látogatta a mohamedán, buddhista, nestorianus keresztény és pogány istentiszteleteket. Sőt valamennyinek egyesítésével egy új államvallásnak, az isteni hitnek (Dini-Ilahi) alapításáról álmodozott, melynek főpapja maga a nagymogul. Halálával azonban az új vallás megszünt s a nagymogulok mint igazhitű mohamedánok uralkodtak tovább.

A török és az indiai császárságok, melyek az iszlámot Ceutától a Ganges torkolatáig uralkodó vallássá tették, kicsinyléssel néztek az európai keresztény uralkodókra, akik két ilyen világbirodalom megtörésére készülődtek.

I. Ferenc francia király, ki a török ellen 1515-ben európai keresztes-hadjáratot tervezett, erősen fogadkozott, hogy három esztendő mulva vagy beveszi Konstantinápolyt, vagy meghal. Azért szeretett volna császár lenni, hogy a keresztes-hadak fővezére lehessen; amikor azonban a fejedelmek Károly spanyol királyt választották meg, Európa megzavart egyensúlyának helyreállítása végett épen az új szultánhoz, Szulejmánhoz, közeledett. 1521-ben Nándorfehérvár elfoglalása még a Balkán mindenkori urainak megszokott politikájából következett, hogy a birodalom északi határa a Száva-Duna völgye legyen. Szulejmán magyarországi második hadjárata már, mely a hedsra 932. esztendejében (1526 augusztus 29.) Mohácshoz vezetett, válasz volt Ferenc páviai vagy inkább madridi fogságára, segítség a francia királynak, ki »trónja lábaihoz borult s a világ menedékéhez fordult«. Magyarország a szultánt kétakkora sereggel fogadta, mint amennyivel Európa két leghatalmasabb uralkodója, Ferenc és Károly, Paviánál küzdött egymás ellen. Midőn mégis elbukott, a megdöbbent francia király október 6-án elhárított magáról minden felelősséget, sőt keresztes-háborúra is késznek mutatkozott. Ezért a császár képmutatónak mondotta (november 29.), bizonyos lévén, hogy a törököt ő biztatta föl erre a háborúra. 1527 február 24-én János magyar királyt Ferenc a francia és angol királyok, a pápa és Velence segítségével kecsegtette a török, főképen azonban a Habsburgok ellen való küzdelmében; 1528 január 27-én pedig Szulejmán jelentette ki, hogy Magyarországot, mely a hódítás jogán őt illeti, nemcsak visszaadja önmagának, hanem a Habsburgok ellen is úgy megsegíti, hogy János király mind a két fülére nyugton alhatik. Február 29-én János király magyarjai szövetkeztek is Szulejmánnal, október 28-án pedig a franciával s János király trónörökösévül Ferenc második fiát (a későbbi II. Henriket) nevezték meg.

Szulejmán harmadik hadjárata (1529), Bécs ostroma s az a körülmény, hogy egyes török csapatok Regensburgig portyáztak, Németországban *nemzeti*, Európában *keresztény* közszellemet teremtett. Luther, ki idáig ellenezte X. Leó kereszteshadjárata tervét, most maga is könyvet írt a török ellen. Ferenc kibékült Cambrayban a császárral, akit azután a pápa Bolognában végre megkoronázott. A németek Ferdinánd magyar királyt választották V. Károly utódának s a protestánsokkal Augsburgban egyelőre kiegyeztek. Szulejmán meglepetve tapasztalta, hogy »Franciaország bégje« elfordult tőle, a nagyvezír azonban kijelentette, hogy nem lesz addig béke, míg Ferdinánd le nem mond Magyar-, Károly pedig Németországról s vissza nem megy a maga spanyol félszigetére. Károly azonban 1532-ben, midőn Bécs újabb ostromában Szulejmánt Kőszeg hős védője, Jurisich, feltartóztatta, még Görögországban is foglalgatott, mire a szultán a lenézett »bécsi« királlyal 1533 június 22-én békét kötött. »Nem 7—25—100 esztendőre, hanem kétszázadra, sőt mindörökre, ha ők maguk meg nem törik.«

Grittit küldte be, hogy János és Ferdinánd királyok közt Magyarországot kétfelé ossza. Grittit azonban a magyarok levágták s a két király a nagyváradi békében (1538 február 24.) önként, egészen más osztály és föltételek alapján, a törökre való tekintet nélkül békült ki egymással, mit V. Károly és I. Ferenc nizzai fegyverszünete (június 12.) követett. Mindamellett Szulejmán csak akkor bontotta fel a békét, amikor János király haláláról (1540) értesült. Mint árvájának, János Zsigmondnak, védője, 1541 szeptember 2-án bevonult Budára, mecsetté alakította át a Nagyboldogasszony templomát s a »hitetlen keresztények« megalázására megkezdte »szent« háborúját.

Európa, mely 1453-ban veszni engedte Konstantinápolyt és a görög császárságot, nem is egészen kilenc évtized mulva nagyobb aggodalommal látta veszni Budát és a magyar királyságot, mert most már Európa közepén látta fenyegetve a keresztény műveltség ügyét. Németország 1542-ben Joachim brandenburgi őrgróf vezetése alatt Buda visszavételére csakugyan küldött sereget, mely azonban csúfosan tért haza. Szulejmán észrevette, hogy még mindig csak a Habsburgokkal és nem Európával áll szemben. Hiszen a francia király szövetségese maradt, sőt épen most jelölte ki Toulont az egyesült török-francia hajósereg kikötéjének. A padisah tehát (1543-ban) hatodszor is bejött, elfoglalta Székesfehérvárt, Esztergomot, Visegrádot, 12 szandsákra osztotta és defterbe (adójegyzékbe) iratta a hódolt helyeket. Erdély Frater György buzgósága következtében s a szultán védelme alatt 1544-ben külön a Részekkel együtt nemzeti fejedelemséggé alakult, megmentette a magyar állam eszméjét s rajta volt, hogy teljes függetlenségét, hajdani területét is visszaszerezze. Ferdinánd viszont 1547 január 19-én (egyelőre csak öt évre) évenként 30.000 arany fizetésére vállalkozott épen akkor, amikor elég erősnek érezte magát, hogy bátyját, V. Károlyt, magyar csapatokkal segítse a protestánsok ellen folytatott schmalkaldeni háborúban. Károly ugyan csak félsikereket aratott, de II. Henrik, az új francia király, 1552-ben mégis szövetkezett ellene a protestánsokkal és a szultánnal, ki birodalmát most már Temesvár, Lippa és Szolnok elfoglalásával gyarapította. 1555-ben Henrik egyenesen Olasz-

ország, Nápoly, Szicilia, Spanyolország, Németalföld, sőt India elfoglalására ösztönözte őt. V. Károly ebben a szorongatott helyzetében írta alá a *vaucellesi* fegyverszünetet, melyre már csak lemondása következhetett. II. Henrik megbuktatta V. Károlyt, de hitelét vesztette a szultán előtt, akit egyoldalú eljárásával elárult, amellett azonban Magyarország újabb megtámadására buzdított. A francia szövetség egyébként is értékét vesztette Szulejmán előtt, mióta II. Fülöp, az új spanyol király, hadai legyőzték s békére kényszerítették II. Henriket, kinek nemsokára bekövetkezett halálával a félszázados török-francia-szövetség teljesen felbomlott. A szultán most már (1562 augusztus 17.) kibékült Ferdinánddal, határvillongások miatt azonban 1566-ban újra, hetedszer is meg-

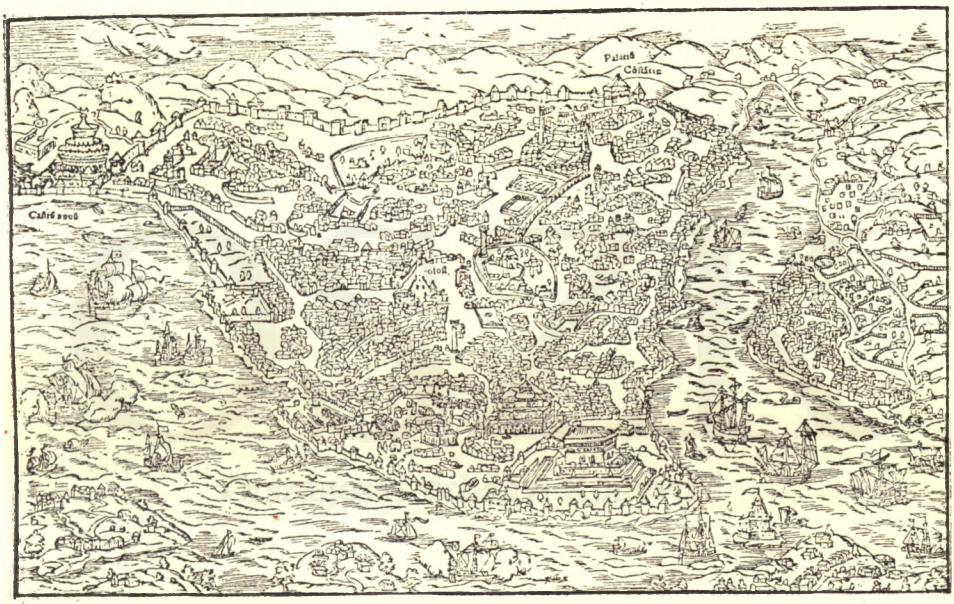

16. ábra. Konstantinápoly a XVI. században.

támadta Magyarországot. Miksa megigérte a német rendeknek, hogy Magyarországot, ha segítségükkel a törökök alól felszabadíthatja, a római szent birodalomba kebelezi; János Zsigmond erdélyi fejedelem pedig térdre borulva csókolt kezet Szulejmánnak, aki a Dunántúl és a Körösköz elfoglalásával akarta befejezni föladatát. Magyarország függetlensége tehát végső veszedelemben forgott. Százezer német, százezer török vonult ellene, anélkül hogy a csatatéren találkoztak volna. A független Magyarország eszméjét 2500 emberrel jóformán csak *Zrínyi* Miklós védte, aki — a Losonczyak, Szondyk, Dobók nagy példájára — 1566 szeptember 8-án Szigetvár romjai alá temetkezett. Feje, egy török író szerint, az igazság trónjának lábaihoz került. Huszonötezer elesett vitézének élén azonban Isten trónjánál állott már akkor a győzelmes (ghazi) *Szulejmán* is. Abban a pillanatban (szeptember 5—6. éjjelén), amelyben Szigetvár alatt chahid (a hit vértanuja) lett s amint kicsinyek ültek a nagynak trónjára, Európa megszabadult a mohamedánizmus erőszakos ter-

jesztésének félelmétől, egy időre pihenést engedett a világhatalomért küzködőknek s a kereszténység chahidjainak keresésére indult el. A világ uralmára, vagy legalább saját hazájuk önkényes kormányzására törekvő fejedelmek saját országaik vallásügyeit akarták előbb rendezni, hogy minden téren ők legyenek a helyzet urai. Az ellenreformáció eszmék alapján indult meg, de a legközönségesebb politikai durvasággá fajult. Szulejmán európai hódításait az tartotta meg, hogy Európa a mecsetek helyett saját keresztény templomait fecskendezte be vérrel.

Szulejmánnal minden esetre véget értek a törökök nagyobb hódításai; 1568 február 17-én Miksa császár és király és II. Szelim szultán megkötötték azt a békét, amely szerint Magyarország egy magyar királyságból, egy török hódoltságból és egy török védelem alatt levő erdélyi fejedelemségből áll. 1571-ben Magyarország keleti részeiből Báthory Istvánnak, kit Károlyi Árpád méltán nevez a XVI. század legelőkelőbb magyar géniusának, sikerült »számottevő magyar államot alakítni, mely öncéllal bírt s letéteményese volt a magyarság jogos nemzeti aspirációinak«.

Bocskay István 1604 okt. 15-én az álmosdi csatatéren először bízta kard élére politikájának: az egységes magyar nemzeti államnak megvalósítását. Mint a magyarok és az erdélyiek választott fejedelme, kinek a szultán is koronát küldött, valóban nemzeti király lehetett volna; ő azonban a bécsi békében (1606 szept. 16.) mégis kibékítette a nemzetet a törvényes Habsburg-királlyal, I. Rudolffal, ki Magyarország alkotmányát, a vallás- és lelkiismeret szabadságát s Erdély különállását biztosította. Bocskay most már a *zsitvatoroki* békében (1606 nov. 11.) a törökkel is elismertette Magyarország királyának s német-római császárnak, tehát a szultánnal egyenlőrangú fejedelemnek. Ez a zsitvatoroki béke emelte az osztrák Habsburgok birodalmát a nagyhatalmak sorába; s ez jelenti Törökország fénykorának végét.

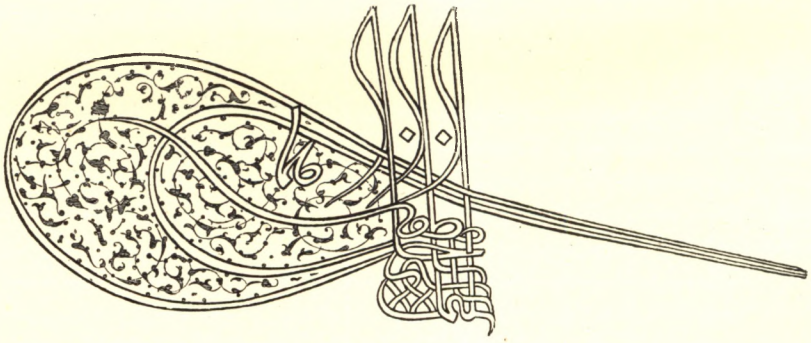

17. ábra. II. Szulejmán tugrája.

II. FEJEZET.

ÚJ HITVALLÁSOK.

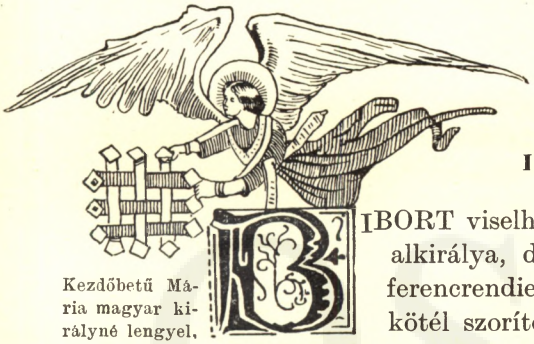

Kezdőbetű Mária magyar királyné lengyel, német és latin nyelvű zsoltárából. Az angyal eredetileg a lengyel szöveg alján. Eredetije a szt-floriani apatság könyvtárában van.

I. Az egyházi reform kérdése.

IBORT viselhetett *Columbus*, az újvilág fölfedezője s alkirálya, de legdicsőségesebb napjaiban is hordta a ferencrendiek kámzsás szőrruháját, melyet derekán kötél szorított össze; s ahogy egykor a ferencrendiek kolduló szerzetének főnöke mondta, ő is szemébe mondhatta Izabella királynénak: »Igazságom van; Castilia királynéjával beszélek, ki hozzám hasonlóan egy marék por«. Ő és *Gama*, kik szemtanui voltak Spanyolország mint szabadult meg a mohamedán móroktól, egyszerre voltak hazafiak és keresztények, midőn a vallásvitáknál előbbre valónak tartották a Magyarország felé nyomuló mohamedán törökök kiűzését, amihez új földek föltárásával akartak eszközöket szolgáltatni. Mind a ketten elhúnytak, mielőtt tanui lettek volna az egységes kereszténység bomlásának; de népeik, a portugálok, spanyolok és az olaszok, azután is csak teológiai szőrszálhasogatást láttak a nemsokára föllépő német reformátorok működésében. Nem tudták elképzelni, mit ér vele a világ, melynek ők rövid idő alatt két óceán teljes körvonalait mutatták meg s új meg új helyeket jelöltek ki, ahol a *meglévő* hitet terjeszthetik. A fölfedezések portugál költője, *Camoens* lelki, vak homály áldozatának tartja a német népet, mely új aklot, új pásztort keres magának, dühét vad, undok háborúkban oltja, hogy összetörje »a magasztos jármot«, pedig jobban tenné, ha a kevély törökre csapna le. A tengerésznépek sovárogva lesték, nagy emberei mint viszik immáron a tudás lobogóját az Atlanti- és Indiai-óceánon át a Csöndes-óceán felé is, míg a szárazföldiek inkább arra figyeltek, mint hánykodik az emberi szellem a hitben való kételkedés óceánján.

Ha egysége biztosítására az egyház valóban azt követelte volna, hogy az ember ne gondolkozzék, ne kutasson, akkor, csupán egy példát véve is, érthetetlen volna, hogy *VI. Sándor* pápa portugálok és spanyolok közt miért osztja

kétfelé a földet, a kutatásban miért hívja versenyre ezt a két népet? Mentül tovább vizsgáljuk a fölfedezések történetét, annál világosabban látjuk, hogy a vallásos buzgóság, mely a vállalkozókat vezette, épen nem nyomta el a hazaszeretetet. A nemzeti hiúságot az a vágy izgatta, hogy a haza fogalmát ismeretlen földekre is átvigye, a nemzeti lobogót új földeken is diadalmasan lengesse. S itthon, Spanyol-, vagy akár Magyarországban is, elválaszthatták-e a hit és a haza fogalmát, midőn amaz emennek szövetségese volt, hogy a nemzetet nagy tettekre buzdítsa? Azok a seregek, melyekkel Hunyadi Nándorfehérvár alatt megverte a keleti császárság megdöntőjét, Mohamedet, nemcsak nemzeti, hanem kereszteshadak is voltak egyúttal; s ilyen hadak kényszerítették az utolsó granadai kalifát, hogy kezet csókoljon Katholikus Ferdinándnak. A nemzeti büszkeség egyúttal keresztény büszkeség lett. Bizáncért Nándorfehérvár és Granada! A déli nemzetek jobban láttak annál a fénynél, melyet a hazai szentek glóriája növelt; örültek, ha új tartományaikba ilyen glóriára vágyakozó hittérítők mentek; s nem irigykedtek a római pápára, hogy az új földön alapított püspökségek nagyobbá teszik egyházi hatalmát. A fölfedezések és a reneszánsz megindítói: a portugálok, spanyolok, olaszok lenézték, kicsinyelték, semmibe sem vették a vallásvitát, mely Északot forrongásba hozta; s talán a hierarchiánál nagyobb tekintet vezette őket, midőn működni engedték az *inkviziciót*. Lehet, hogy olyan szükséges rossznak tartották, mint három század mulva a francia jakobinusok a guillotinet. Amint Franciaország önmagát fosztotta meg legjobbjaitól, mert *köztársaságit* akart, úgy dühöngött és vétett Spanyolország önmaga ellen, mert *katholikust* akart, hogy hazája egységes, nagy és szabad legyen. Danton, Robespierre, Saint-Just fanatizmusa nagy és nemes eszméknek olyanforma szertelensége, mint az Arbuezé s a Torquemadáé. Ezek is, azok is honfitársaik javát keresték, mikor a legszélsőbb eszközöket alkalmazzák ellenök. Vallásos tettnek, *auto da fé*-nek (actus fidei) nevezték a hittagadók, hitetlenek vagy »eretnekek« ellen folytatott eljárást. S a harangszó hallatára a spanyolokat nem az a kíváncsiság vitte a máglyához, mi Robespierre kötőasszonyait a Grève-tér guillotine-jához, hanem az a jámbor hit, hogy imáikkal elősegíthetik a szegény bűnös megtérését, üdvözülését. A jobbággyal együtt imádkozott a tudós, az államférfiú, a király.

Aki »eretnek« lett, a kor felfogása szerint nemcsak a hit, hanem a társadalom, sőt az állam ellen is vétett. Az eretnekség forradalom, melyet az emberiség háromsága (hit, társadalom, állam) már azért sem akart tűrni, mert a házasság, család és vagyon megtámadását is látta benne. Az inkviziciónak pedig az volt a célja, hogy a dogmák s az erkölcsök tisztaságát védje; olyan cél, melyet az egyház legjelesebb tagjai helyeseltek és pedig annál hevesebben, mentül jobban lelkesedtek a hitért s embertársaik javáért. Rajongott a nép s a közönynél csak egy nagyobb bűnt ismert: fitymálását, tagadását mindannak, amiért ő rajongott; a papokon és politikusokon kívül azért követelte ő maga is az eretnekek üldözését. Sőt üldözte, büntette önmagát is; a XIV. század közepén a *flagellánsok* Európa egyik országából a másikba jártak búcsút; önmagukat ostorozva, szörnyű jajgatások közt imádkoztak s a földi bajok és nyomorúságok okozói gyanánt a papokat és a zsidókat szidták. De az

»eretnekeket« is olybá vették, mint a mai állam veszi a kommunistákat, anarchistákat, nihilistákat, sőt a szociálistákat is. Spanyolországban az állam 1478-ban ép azért ragadta saját kezébe az inkviziciót, hogy megakadályozza az öt év előttihez hasonló lázadásokat, midőn a nép irtóháborút indított minden eretnek és álkeresztény ellen. Midőn ezek 1485 szept. 14. éjjelén egyszerre akartak eltenni láb alól minden inkvizitort s a félelmetes *Arbuez* Pétert imája közben az oltár lépcsőjén szúrták le, a fölingerült népet alig lehetett visszatartani a merénylők meglincselésétől. Arbuezt az egyház 1867 június 29-én a szentek sorába iktatta; s a protestáns Buckle figyelmeztet, hogy »az inkvizitorok valóban törhetetlen, igazságos férfiak voltak; többnyire becsületes emberek és a legtöbben kitünő emberbarátok«. Elfogultak és türelmetlenek kétségkívül, kik a hit, haza, emberiség, önmaguk, sőt a vádlottak ellen elkövetett mulasztásnak tartották volna, hogy az üdvösséget valósággal föl ne tolják a »tévelygőre«, ha kell, testi halála árán is. Megmutatták, hogy a vallásos elfogultság nem kisebb veszedelem s nem ítélendő el kevésbbé mint a vallástalanság, vagy épen az istentagadás.

18. ábra. A flagellánsok. Tollrajz a konstanzi krónikából.

A két szélsőség közt járók a hitet értelmessé, nélkülözhetetlenné akarták tenni. Rajta voltak, hogy állított kinövéseitől kutatással és tanítással megtisztítsák; az irodalomban s a szószéken arra az útra léptek, mely a templomból a máglyához vezethetett, mert a reform emberét eretnekség hírébe keverhette.

A hit reformját, az egyház állapotának a *lényegbe* nem ütköző változtatását sokan s régóta sürgették. Különösen az albiak szervezkedésétől, a XIII. századtól fogva mind hangosabban hirdették, hogy az egyházba hibák csúsztak be, amiket ki kell küszöbölni. A scholasztikusok már bölcselkedő teológusok voltak, akik azt tanították, hogy minden kijelentést hinni, egyúttal azonban minden hitet érteni kell. Jean Charlier *Gerson* (1363—1429), a Sorbonne kancellárja, megjegyezte, hogy az ész sokat tart igaznak, ami a kinyilatkoztatáson alapuló teológia szempontjából hamis. Kifakadt az ellen, hogy mindenki olvashatja a bibliát, hogy az úrvacsorát két szín alatt szolgáltassák ki, a papok nősülhessenek stb.; de állította, hogy a zsinat leteheti a pápát, ha nem is törölheti el a pápaságot. A dogmákat époly kevéssé bántotta tehát, mint *d'Aily* Péter bíbornok; a papság reformját azonban sürgette.

Ezeknél a franciáknál az angolok korábban s merészebben léptek föl; pl. *Occam* Vilmos († 1347), a róla nevezett scholasztikus iskola alapítója, ki a bölcsészetet a teológiától függetlenül akarta tárgyalni s kikelt a pápa csalha-

tatlansága ellen. Sokkal hevesebben támadt 1360 óta *Wycliffe* János oxfordi egyetemi tanár s parlamenti tag. A bibliát angolra fordítván, ennek alapján nemcsak a péterfillérek, palliumpénzek, annaták stb. ellen kelt ki, hanem már a búcsút, a szentek tiszteletét, a gyónást stb. is elítélte s az oltáriszentség titkát kutatta. Tanításai közül *Valdei* Tamás 800-at (az egyház maga csak 34-et) kárhoztatott. A prágai egyetem 1408 májusában 45-öt szintén tévesnek talált, de még sem gátolhatta, hogy Wycliffe eszméit a világ épen Csehországból ismerje meg. Onnan, hol *Nepomuki János* az egyházban elharapódzott kémkedéssel szemben a gyónás titkát, mint valódi pap, a vértanuság árán is megőrizte. *Faulfisch* (másképp *Prágai)* Jeromos és más csehek, kik az oxfordi egyetemet látogatták, már a XIV. század végén terjeszteni kezdték, *Huss* János pedig (1369—1415) egyenesen a szószékről védte Wycliffe elveit. Elégette 1412-ben a pápa bulláját, mely bocsánatot igért azoknak, kik pénzt gyüjtenek a keresztesháborúra. Az egyházi átokra Huss az egyházról szóló munka megírásával felelt s a prágai Betlehem-templomban mind hevesebben szónokolt a mise, bűnbocsánat, egyházi átok, szimónia stb. ellen. Ezért a konstanzi zsinat elítélte, a világi hatóság pedig 1415 július 6-án máglyán megégettette. Azonban 452 cseh nemes szeptember 2-án ököllel fenyegette meg a zsinatot, a császár és a pápa iránt megtagadta az engedelmességet s megindította azt a húszéves háborút, melyben *Zsiska* és árvái egyszerre küzdtek politikai és vallásszabadságért. Husst, prágai szobra alapkövének letételekor (1903 július 6.), a csehek mint hazájok legnemesebb és legjobb fiát ünnepelték, aki szembeszállt a Csehországot fenyegető idegen áramlattal, megalapította az egységes cseh irodalmi nyelvet, s mivel nemcsak a hitért halt meg, hanem az anyanyelvért is, megmentette a csehek nemzetiségét. A későbbi vallásújítók nem is tévesztették többé szem elől, hogy a vallásosságot a nyelv és nemzetiség szeretetével kell élesztenióik.

Mialatt a hussitaság nemcsak Csehországban hatalmasodott el, hanem gyökeret vert Magyarországban is, a konstanz-basel-ferrara-firenze-lausannei zsinat (1414—49) reformtörekvései meghiusultak. De már az is ért valamit, hogy nagyjából megszüntette a *hármas pápaság* zavarait s egyes tagjai ékes beszédekben sürgethették a reformációt »in capite et in membris«. A reform kérdését V. Márton pápa konkordátumokkal nem vehette le többé napirendről. *Kaiserbergi Geilert* megmondotta, hogy ha a császár és a pápa nem törődik javításokkal, maga az Isten küld egy reformátort. A reformok vágyát különben is ébren tartották a *humanisták*, akik Németországban a felvilágosodást el sem képzelték a hit és az egyház ügyeinek szellőztetése nélkül; ami annál érdekesebb jelenség, mert a konstanzi zsinaton, elsősorban nemzeti féltékenység miatt, épen a német teológusok okozták Huss és vele a gyökeres reform bukását. *V. Miklós* pápával, kit a félszázados szakadás után általánosan először ismertek el pápának (1447—55), a humanizmusért és a reneszánszért lelkesedő pápák sora kezdődött. A keresztények egy része rosszalta, hogy a pápák a klasszikusokat olvassák, a templomokat római mintákra építtetik, és ugyanazon festőknél, szobrászoknál körülbelül egyszerre rendelik meg a szent történetek és a mitológia egyes jeleneteinek ábrázolását. Nem szerették, hogy kedveznek

a humanistáknak, kik a régi pogány isteneket dicsőítve, gúnyolták a katolikus hit egyes részleteit, pedig néha ugyanazok a humanisták a pápákra is csípős megjegyzéseket tettek; pl. Janus Pannonius ilyen verseket írt II. Pálról, a pozsonyi akadémia engedélyezőjéről:

»Rómában ne keress tanukat Pál pápa javára:
Lánya bizonyság, hogy férfiú ő igazán.«

»*Szent*nek ugyan nem, *atyá*nak azonba' nevezni lehetne
Pált, a másodikat, mert neki lánya vagyon.«

A pápák közül különösen VI. Sándort (1492—1503) vádolták világias, sőt erkölcstelen életmóddal; öt gyermeke közül Cézárt Macchiavelli az uralkodók mintaképének, Lukréciát pedig Gregorovius rendkívül művelt asszonynak tartotta, de a regényírók szörnyetegeknek, méregkeverőknek festették őket atyjukkal együtt. Sándor ellen hevesen kikelt *Savonarola* domonkosrendi barát is (Fra Girolamo), ki Firenzében, a tudományok és művészetek egyik középpontján ostorozta az erkölcsök romlását. A nép azonban, mely eleinte lelkesedéssel hallgatta és bűnbánatot tartott, végre is elfordult tőle, a pápa pedig harmadmagával kivégeztette (1498 május 23). Pápák, bíbornokok, fejedelmek leveleztek Németország legnagyobb tudósával, *Erasmus Rotterodamus*szal (1467—1537), ki a Moriasz enkómionban, vagyis a Bolondság dícséretében, mely 1511-től haláláig 27 kiadást ért, a papok és barátok tudatlanságát csúfolta ki. A reneszansz-kor Voltairejének nevezgetik Erasmust, ki az akkori európai tudományosság feje volt s az egyház reformátora szeretett volna lenni. Minden esetre előkészítette a nagy forradalmat, de Luther, a forradalom megindítója, a vallás és kereszténység gúnyolójának tartotta. Viszont Erasmus, a papok gyűlölője szerint, X. Leó pápa a közönséges emberek fölött oly magasan áll, mint az ember az állat fölött; s a pápa mint igaz katolikust magasztalta őt, midőn Baselben az újszövetség görög szövegét a latin fordítással együtt kinyomatta. A szentatyák iratainak egész sorozatát adta ki. Ép olyan ellensége volt a dogmatizálásnak, mint a zsidóskodásnak, a lényeget a szertartások külső fényében kereső papságnak. Reformáción a keresztény közéletnek bibliai alapon való megújítását értette s könyvet írt Luther ellen, kinek úttörői közé számítják. *Brant* Sebestyén Narrenschiff című tanköltemények ben (1494) az egyháznak és társadalomnak minden ferdeségét pellengérre állította. Úgy találta, hogy

»Ingadozik Szent Péter hajója,
Nincsen a mi sülyedéstől ójja;
Reá mindenfelől hullám tolul,
Vihar éri azt mulhatatlanul.
Olvassátok a bolond verssorit:
Megmondja, hogy a csizma hol szorit!«

Szent Péter hajója sülyedésén aggódott *Reuchlin* János is (1455—1522), az első német graecista, aki azonban Homerosnál is többre becsülte Nazianzi Szent Gergelyt. A reneszansz egyoldalú klasszicizmusával a bibliát állította szembe. Mikor Pfefferkorn s a kölni tanárok kíméletlenül támadták, Crotus

Rubianus, Hutten Ulrik s mások kiadták »Az ostobák leveleit« (Epistolae obscurorum virorum), melyben ál-skolasztikusok és ál-barátok igazi konyhalatinsággal fejtegették tételeiket, irataikat, szónoklatuk módját, saját erkölcseiket stb. Olyanforma sikerült szatira, amilyen három század múlva a magyar Mondolat volt. Igy lett a héber és görög filológus a tudományos vitatkozások hevében az egyház tekintélyének egyik leghatalmasabb támadója, a reformra törekvők egyik vezére. Pápaszem (Speculum oculare) című vitázó irata, az Epistolák makámája szerint, »éppen nem theologicalis, — sőt, ahogy látszik, haereticalis ; — mert vagyon sok olyan tétele, — mely a hit ellen botrányokkal van tele ; — s mindenkinek tudtára leend ez, — hogy könyve a zsidóknak kedvez. — Ennélfogva gyanús tehát : — az inkvizitor a multkor nézte át — és a tűzre kárhoztatta, — a szerzőt revocatióra hivatta«. Az egészben véve mégis tudományos téren mozgó vita nem ragadhatott mást magával, mint néhány száz tanult embert ; maga a nép ép olyan keveset törődött a cicerói, mint a konyhalatinsággal, vagy Erasmussal, Reuchlinnal és az obskurusokkal.

A hatalom soha és seholsem szerette őszintén az önállóan gondolkodó embereket. A pápák és főpapok eleinte ugyan maguk is pártolták a sajtót, de most már, amikor a könyvet nem lehetett többé a falhoz láncolni, aggódni kezdtek, hogy a tudósok kételkedése a népet is magával ragadja. Kívánatosnak tartották tehát, hogy legalább a hit tisztasága szempontjából ellenőrizzék a tömegnek szánt könyveket. 1479 óta a pápák néhány ízben már intézkedtek a nyomdákra való felügyelet dolgában. Berthold mainzi érsek 1486-ban behozta a cenzura egy nemét ; 1496-ban VI. Sándor pápa szigorúan eltiltotta az eretnekiratok olvasását és terjesztését, X. Leó pedig 1515 május 15-én megbízta a püspököket és az inkvizitorokat, hogy minden könyvet megelőző

19. ábra. VI. Sándor pápa (1492—1503).

bírálat alá vessenek s megakadályozzák az eretnekvélemények kinyomatását. Ennek értelmében Chieregati bíbornok a nürnbergi országgyűlésen (1522) már egyenesen azt követelte, hogy az engedelem nélkül kinyomatott összes könyveket elkobozzák, elégessék, a nyomtatót és a terjesztőt pedig megbüntessék. Az ő személyes beavatkozására égették el Magyarországban is Luther egyházellenes könyveit. A magyar országgyűlésen 1843 június 30-án valaki azt állította, hogy a cenzura története nem VI. Sándorral kezdődik, hanem Lutherrel, aki szétszóratta az ellene írt munka betűit. »Ámde — válaszolt gróf Széchenyi István — Luther nem volt fejedelem s így nem ő volt, ki a cenzurát politikai hatalomeszközül használta.« A cenzura, mint az inkvizició, valóban akkor lett félelmetes, mikor ilyen *politikai* eszközül kezdték használni; t. i. 1524-ben, midőn a német birodalmi gyűlés mellette nyilatkozott, s 1529-ben, midőn Ferdinánd római király rendelet útján vitte be Németországba; még inkább pedig akkor, mikor a louvaini (löweni) egyetem (a gondolat szabadságának védelméről, az egyetemek első feladatáról megfeledkezve) 1546-ban, IV. Pál pápa pedig 1557-ben elkészítette a tiltott nyomtatványok első jegyzékét (index librorum prohibitorum).

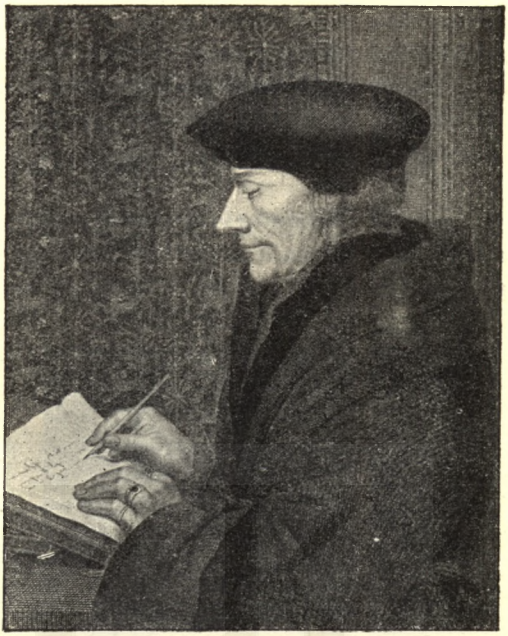

20. ábra. Erasmus Rotterodamus (1467—1537).

Azonban a Szentírás, melyre minden reformátor elsősorban hivatkozott, maga sem hatott, míg egyszerűen csak biblos, azaz könyv volt. A katolicizmus sem zárta el a bibliát a közönség elől. A németek 1462—1522 közt 28 bibliafordítást nyomattak ki s állítólag még 8 más fordítás forgott közkézen. Idejárultak az olasz, spanyol, francia, holland, cseh és (a XV. század első feléből a Báthory László-féle) magyar bibliafordítások s a németeknél a részletek kiadásai; így a zsoltárokból 11, az evangéliumokból s episztolákból 25 fordítás és igen sok töredék a postillák s plenáriák 99 kiadásában. Ahogy Brandt a Narrenschiff-ben mondta:

»Minden ország bibliával teli
S mi a lelkek üdvét érdekeli;
Biblia, a szentatyák irata
S más könyvekből egy egész garmada.
Bámulok is szörnyüségesen,
Hogy azért nem javul meg senkisem.«

A biblia akkor hatott igazán, mikor betűi megelevenültek, az emberek nem iniciáléiban, hanem szellemében kezdtek gyönyörködni, az irodalom utat tört magának a templomi szószékre, sőt a malom alá is ; és mikor akadt valaki, aki az egyetemen a tudomány, a templomban a nép s a sajtóban mindegyiknek a nyelvén tudott szólni s nagyhatalommá tette mind a hármat.

Ez a férfiú *Luther* Márton volt.

II. Luther Márton reformációja.

Luther Márton (1483—1546), egy eisenachi szegény bányász fia, 1505 óta erfurti ágostonrendi szerzetes, 1508-ban a wittembergi fiatal egyetemen bölcsészetet, 1512-ben pedig teológiát kezdett tanítani. Ismerte a klasszikusokat, de nem szerette a reneszanszot, mert Aristoteles és mások ókori eszméivel, az egész skolasztikával könnyen meghamisíthatta az igazi kereszténységet. Aristoteles helyett a bibliára és Szent Ágostonra figyelmeztette tanítványait, hogy valódi teológusok legyenek. Amellett naponkint kétszer, háromszor is prédikált az ágostonrendiek templomában vagy a plébánia templomban és szívhez szóló népies szónoklataival mindjobban elragadta hallgatóit. Eleinte nem adott hangot annak a kiábrándulásnak, melyet az elvilágiasodott Rómába 1511-ben tett útja okozott ; de nem hallgatta el aggodalmait, midőn X. Leó pápa 1517 okt. 18-án búcsút hirdetett mindazoknak, kik igazán magukba térvén, Szent Péter temploma felépítéséhez kegyes adományokkal járulnak. Tetzel János glogaui domonkosrendi szerzetes (a magyar születésű Thurzó János boroszlói püspök egyházmegyéjéből) a búcsút a nép szája íze szerint hirdetvén, sokan, még Luther deákjai is, azt magyarázták ki szavaiból, hogy bűnbánat nélkül is megszabadulnak minden bűntől, ha néhány garast adnak a templomra. Az ügyes népszónok beszédei nem maradtak reánk s így valódi tartalmuk sem ismeretes. Annyi bizonyos, hogy Tetzel, ki, mint a teológiának szintén doktora, már azelőtt is felszólalt Luthernek a predestinációt védő s az ember szabad akaratát kétségbevonó tanítása ellen, Luther felfogásával nagyon ellenkező módon prédikált. Luther több templomi szónoklatban fejtegette a búcsú *valóságos* rendeltetését s kifejezte hitét, hogy, ha a pápa tudná, mint árulják búcsúleveleit, inkább felgyujtatná a Szent Péter templomot, minthogy juhainak gyapjából, húsából, csontjaiból építse föl. 1517 október 31-én pedig, a Mindszentek előtt való estén, a wittembergi Vártemplom ajtajára 95 tételt függesztett ki, pontról-pontra előadván éveken át érzett vallásos aggodalmait, hogy azok megvitatásával kiderüljön az igazság.

21. ábra. X. Leó pápa (1513—1521).

Október 31-e ma világszerte a reformáció ünnepe s a történelem is ezt a napot tekinti a hitújítás kezdetének. Luther tételeit kortársai azonnal és szokatlan érdeklődéssel fogadták. Tetzel a frankfurti egyetem előtt 106 pontban taglalta, a domonkosrendiek általában véve hevesen támadták, Brandenburg püspöke azonban semmit sem talált bennök, ami a hittel ellenkeznék. X. Leó, kihez azokat a mainzi érsek küldte be, maga is csak hónapok múlva (1518 aug. 7) rendelt viszgálatot ez ügyben. Eszes embernek tartotta Márton barátot s azt hitte, hogy az ágoston- és a domonkosrendiek közt szokásos, csakhogy az eddigieknél

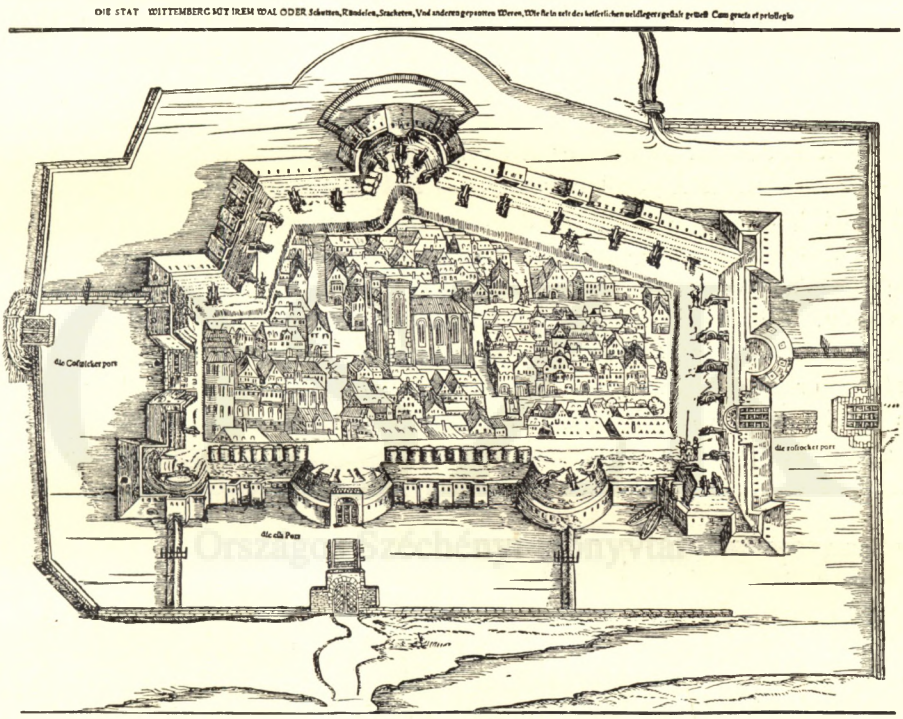

22. ábra. Wittemberg Luther idejében.

hevesebb összetűzésről van szó. A pápa küldötte, *Vio* Tamás bíbornok (pár év múlva a pápa magyarországi követe), Augsburgban eleinte a kitünő dogmatikus és a jeles humanista nyugodt fölényével vitatkozott Lutherrel; okt. 14-én azonban, türelmét veszítve, egyenesen tanításainak visszavonására szólította fel.

Az olaszok nagyon távol állottak Luther gondolkodásától, Carducci mégis őt dicsőítette, mikor 1867-ben ódát írt a sátánhoz, a lét, anyag, szellem, értelem végtelen okához. Mert »mikor a barbár nazarénusok dühe szent fáklyával gyujtotta fel a sátán templomát és szétrombolta Argos földi álmait: a kolostorból előtört a lázadás moraja, Luther ledobta csuháját, az emberi gondolat elszakította kötelékét. Üdvözlégy, óh sátán, az észnek lázadása, bosszúálló hatalma!«

De Viótól Carducciig egy olasz sem érthette meg Luthert, akinek nem kellett sem a hierarchia, sem a reneszansz. Carduccinál helyesebben tudta Páz-

mány Péter, hogy Luther még ezután is sokáig járt csuklyában. »Szentséges atyám! — írta a pápának. — Lábad elé borúlva, magamat, tehetségemet, mindenemet kezedre bízom. Te ölj, vagy eleveníts engem, kárhoztass, vagy megments, ahogy akarod. A te szódat úgy veszem, mint az általad szóló Krisztus szavát.«

Luther Márton, Huss sorsától tartva, éjnek idején, lóháton, egy oldalkapun menekült Augsburgból s hátrahagyott iratában a rosszul értesített pápától a jobban értesítendő pápához, majd röpiratában egyenesen a zsinathoz fellebbezett. A pápa decemberben *Bölcs Frigyes* szász fejedelemtől Luther kiűzetését kívánta ugyan, a wittembergi egyetem hírnevére büszke fejedelem közbenjárására azonban a szász *Miltitz* Károly pápai kamarást újabb tárgyalásokra küldte ki. Luther Miltitz útján arra kérte a pápát, hogy addig is, míg ügyét valamely német püspök megvizsgálná, mind a két pártot tiltsa el a vitatkozástól; s a két szász a béke csókjával vált el egymástól. Azonban Dr. Mayr, vagy — ahogy szülőhelyéről nevezték — *Eck* János ingolstadti egyetemi tanár (1486—1543), ki skolasztikus szellemben írt könyvével (Obelisci) már azelőtt támadta Luthert, most nyilvános vitatkozásra szólította fel Európa leghíresebb teológusát. A György szász herceg elnöklete alatt tartott gyülekezet előtt, 1519 július 4-én, Eck figyelmeztette a reformátort, hogy tanításai sokban egyeznek az eretnek és kiátkozott valdiak, wycleffisták és hussziták tételeivel. Luther, a német embernek a csehek iránt érzett gyűlöletét elnyomva, kijelentette, hogy Huss tételei közt vannak igazán keresztényiek és evangéliumiak is; és hogy nem csalhatatlan sem a pápa, sem a Huss tanításait kárhoztató zsinat; *csupán a Szentírás az.* A vita hevében kiejtett nyilatkozatra György herceg elkáromkodta magát s az előkelő gyülekezet az ügyesebb és finomabb vitatkozónak, Ecknek látszott igazságot adni; hanem a nagy szó ki volt mondva s most már nem lehetett gondolni a Rómával való kibékülésre. »Anélkül, hogy tudnók, mindnyájan hussziták vagyunk«, szólt Luther egyik barátjához és ez a sokáig titkolt beismerés reményt és bátorságot nyújtott neki, hogy Huss máglyájának százéves hamvaiból az evangéliumi igazság főnikszként fog újratámadni. Abban a pillanatban, midőn Huss nevét vette ajkaira, Luther maga vállalkozott a forradalom meg-

23. ábra. Bölcs Frigyes szász választófejedelem (1486—1525).

újítására. *Teológiájának* mérlegelése nem a történetíró feladata; de az övé, hogy számbavegye azt a *hatást,* amit a közönségre s egyáltalán az emberiség fejlődésére gyakorolt. Erasmus korán felismerte, hogy századok óta nem akadt férfiú, aki az eszmékben olyan forradalmat támaszthatna, mint Luther. A reformátor azonban époly kevéssé sejtette, hogy a mai Európa 70 milliónál több emberének ad közöny helyett hitet, mint nem sejtette Kolumbusz sem, hogy kétannyi embernek szerez új hazát. De míg Kolumbusz felfedezése teljesen kiölte Amerika ősi, jelentékeny műveltségét s a rengeteg területen csak 8 millió bennszülöttet hagyott meg, Európában ma abszolute sokkal több (mintegy 160 millió), relatíve azonban kevesebb (47%) a római és más katolikus mint Luther idejében. A mozgalom egyharmaddal fogyasztotta a kat. hívek számát, az első meglepetés szűntével azonban hatalmasan felébresztette a katolikusok öntudatát s vele a — sajnos — vérontásra kész ellenhatást. *Hutten* Ulrik (ki Miksa császártól ugyanazon évben nyert költői koronát, amelyben Luther is fonni kezdte saját töviskoronáját) a többi humanista módjára keveset törődött Lutherrel, míg tételeit csak a teológusoknak szánta; de teljes erővel fordult feléje azonnal, amint az egyszerű barát fellépte Németország és Róma mérkőzésének jellegét öltötte magára. »Védjük a közös szabadságot — szólt 1520 június 4-én hozzá írt első levelében — és szabadítsuk fel a régtől fogva szolgaságban sínylő hazát. Velünk van az Isten; és ha Isten velünk, ki ellenünk?« Utóbb nálunk is csak akkor lett igazán hatalmas a protestantizmus, mikor a vallás és a nemzet szabadságát *egyszerre* védte.

24. ábra. Sickingen Ferenc (1481—1523).

Luther kész forradalmi ember volt, midőn megkérdezte, miért nem mossuk meg kezeinket a római Sodoma vérében. De a német politikai és katonai küzdelmek vezéréül kiszemelt *Sickingennek,* az utolsó nagy lovagnak, kardjánál is jobban bízott a kor szellemében és saját meggyőződése erejében. Úgy látszott, az egész pápaságot belefullasztja abba a feneketlen tintatartóba, melyből lázas szorgalommal, igazi forradalmi szellemtől lelkesítve írta az egyház ellen intézett röpiratainak egész sorozatát. S a tintatartójából kiömlő fekete tenger ezentúl jobban elválasztotta Németországot Itáliától, mint az Alpok hegylánca, melyben a Hohenstauffok annyiszor elbotlottak. A *sajtót,* mint igazi nagyhatalmat, az 1520. év rendkívül termékeny röpiratirodalma mutatta be. Luther az egyházjognak s a pápa világi hatalmának megszüntetését s azt követelte, hogy a pápa a világ kormányzása helyett a bibliával és az imádságos könyvvel érje be. Német nemzeti egyház alapítását, a bíbornokok, kolostorok, misék, ünnepek számának csökkentését, a papi nőtlenség, kalandosok társulata, búcsúk,

bűnbocsánatok, felmentések s a legtöbb egyházi büntetés eltörlését, a barátok koldulása helyett a városi szegények ügyének rendezését stb. sürgette. Aristotelest sok teológiai tárggyal együtt kirekesztetni kívánta az egyetemekről s korlátozni akarta az ifjaknak az egyetemekre való felvételét. Hadat üzent a pénzüzleteknek s a fényűzésnek. A földmívelést nyilvánította az Isten előtt legkedvesebb foglalkozásnak.

Olyan könyv, melynek első kiadását, a sajtó akkori fejletlensége korában, 4000 példányban kapkodták el s melyben egy kámzsás barát (bár X. Leót környezeténél sokkal jobbnak tartotta) a pápáról csak mint szegény gyarló bűnösről beszél, nem számíthatott sem kicsinylésre, sem agyonhallgatásra. Növekedett az érdeklődés, midőn későbbi fejtegetéseiben a hét szentségből elvetett négyet (odaértve a házasságot is, melyet tisztán világi intézménynek tekintett), s megtámadta az átlényegülés tanát, »ezt az óriási agyrémet«. Kikelt minden ellen, amiben misztériumot látott s ami a szabadnak született kereszténytt papi sablonok követésére kényszerítené, a testet »néhány csajbókos szent módjára« hasznos munkára önsanyargatásokkal alkalmatlanná tenné.

X. Leó pápa ezek után 1520 június 15-én Luther tételei közül 41-et eretneknek nyilvánított, hacsak Luther azokat 60 nap alatt vissza nem vonja s újabb 60 nap alatt, menedéklevél kíséretében, Rómában bűnbánatra meg nem jelenik. Bölcs Frigyes azonban figyelmeztette a pápát, hogy Luther még mindig nem állott törvényes bíróság előtt s így el sem ítélhetik. Nem értett ugyan egyet Luther tanításaival, de feltétlen dicséretet érdemel, hogy a *tanítás szabadságát* annyira tisztelte és védte. A bulla kihirdetését sok helyütt maguk a püspökök késleltették, máshol a nép akadályozta meg, Luther pedig 1520 december 10-én a wittembergi deákok jelenlétében máglyán égette meg, mire a pápa 1521 január 3-án nyiltan kiátkozta. Hutten erre megírta a papok ellen szóló harcidalát, az igazi »Talpra német«-et:

Itt az idő, ébredjetek!
Szabadság s az ég veletek!
Ide, ide németek, — itt
Az igazság s Isten segit.
Ti lovagok, ti landsknechtek,
Ti bátrak, azt mondom nektek:
A babonát pusztítsátok,
Védjétek az igazságot!
És hogyha nem megy egy-könnyen
Megváltjuk azt véren, könnyen...

Luther német *nemzeti egyházat,* Hutten német *nemzeti hadsereget* sürgetett; de ezt és a német *nemzeti birodalom* megteremtését hiába remélték *V. Károlytól,* az új uralkodótól, ki római császár létére nem tudott latinul s német király létére csak törte a német nyelvet. A húszéves ifjú császár nem számolt a német nemzeti érzelemmel s azzal, hogy Luther lázba hozta a társadalom minden rétegét, a parasztságot is. Macchiavellista volt, hatalomra tört. Családi politikája s a nemzeti vágyak közt óriási hasadék támadt s ezt a Habsburgok többé sohasem hidalták át. A tekintélyeket tagadó reneszanszszal szemben Károly az egyházi és a világi tekintély középkori elvének megmentésére, egyúttal azonban az egyház és az állam viszonyának rendezésére törekedett, de nem Luther szellemében. Magát az egyház világi fejének tartván, nem nézte jó szemmel az alulról kiinduló forradalmat. Luther neki épúgy nem kellett Németországban, mint *Acuña* zamorai püspöknek (X. Leó szerint a második Luthernek)

reformációja Spanyolországban. A wormsi országgyűlés 1521 febr. 13-án hevesen visszautasította az ifjú császárnak azt a kívánságát, hogy a bullaégető Luthert el kell fogatni s eretnek módjára büntetni. Meghívását és kihallgatását azonban helyeselte s ezzel elfogadta Luther tanításából azt, hogy az egyházi közigazgatást és törvénykezést az állam, saját területén belül, ellenőrízheti. Luther az országgyűlés meghívására 1521 április 16-án valóságos diadalmenetben érkezett Wormsba. Másnap megjelent a gyűlés színe előtt s harmadnap kijelentette, hogy irataiból semmit sem von vissza, mert nem akar ajtót, ablakot tárni a zsarnokságnak és az istentelenségnek, s nem is tehet lelkiismerete ellen. »Itt állok, nem tehetek másképp: Isten engem úgy segéljen. Amen!« A spanyolok pisszegése és gúnyja közt távozott a teremből. A császár eretneknek tartotta s nem törődve vele, hogy az országgyűlés a tárgyalást folytatta, kiutasította

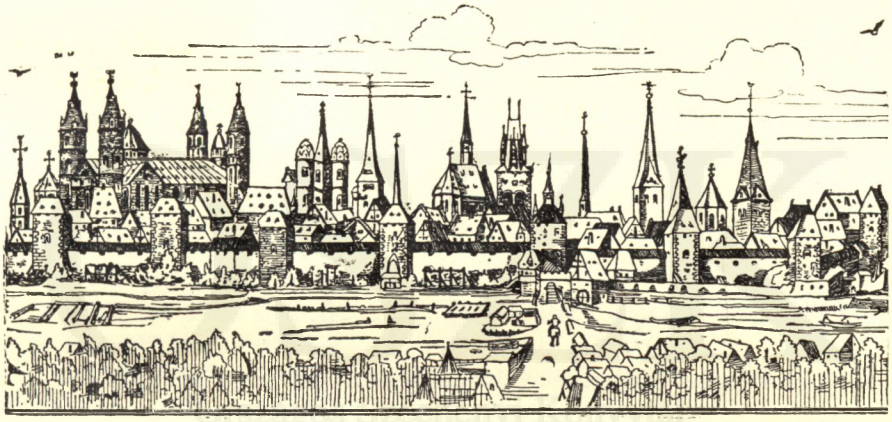

25. ábra. Worms Luther korában.

a városból. Április 26-án Luther eltávozott és a császár május 24-én kihirdette a wormsi ediktumot, mely birodalmi átok alá veti Luthert, ki az egyház és állam törvényeivel ellenkező tanításokat hirdet, lázadást szít és idáig csak a világi hatalomtól félve nem kelt föl. A rendek tehát, ha nem is Luthert, könyveit máglyára ítélték s megelőző cenzurával akarták megakasztani a független közvélemény keletkezését. Mindezt pedig nem a pápaság, zsinat vagy az inkvizíció mondta ki, hanem az országgyűlés egyhangú határozatára hivatkozva, a császár, anélkül, hogy ily hamisítás ellen a rendeknek még jelenlévő képviselői tiltakozni mertek volna. Valóban igazsága volt Luthernek, midőn a tekintélyeket támadva, a világi zsarnokságot is odaértette. Németország csak ilyen leckék után emberelhette meg magát annyira, hogy ne tűrjön többé hasonló, alkotmányos formába bujtatott zsarnokságot (aminek szakasztott mása az 1604. évi magyar törvényekben a 22. § betoldása).

A pápa, a portugál, az angol és a magyar király örömmel fogadta a szigorú határozatok hírét s égetni kezdték Luther könyveit; sőt VIII. Henrik angol király szívesen elégettette volna »a Krisztus ellen lázadó« barátot magát is. Luther azonban május 4-én nyomtalanul eltűnt. Dürer Albert, a festő szerint,

mint Krisztust, a papok tették el láb alól; mások azonban tudni vélték, hogy Bölcs Frigyes vitette bátorságosabb, de még előtte is ismeretlen helyre. Luther Wartburgban (Eisenach mellett) György lovag néven várta be a vihar csillapodását. Irodalmi munkásságban keresett szórakozást. Három hónap alatt fordította német nyelvre az újszövetséget, amely 1522 szeptemberében meg is jelent. A nép oly óriási lelkesedéssel fogadta, hogy decemberben már második kiadást kellett rendezni belőle. Ez a munka 12 év alatt másfélszáz kiadást ért s Luther bibliája, mely 1534-ben készült el teljesen, a népnek ma is kedves olvasmánya. A nagy hatásnak nemcsak az az oka, hogy Luther a görög szöveg mellett a zsidót is használta, mert ezzel a nép nem törődött; nem is csak az, hogy a reformátor neve különben is a legnépszerűbb volt egész Németországban; hanem az, hogy tősgyökeres németséggel s igazán a nép nyelvén írt. Ahogy ő maga mondta: »a nyelvek a hüvelyek, amikbe a lélek (t. i. az evangélium) késeit dugják; azok a ládák, amikben a kincseket tartják; az edények, amikbe az italt töltik; az éléstárak, amikbe az eledeleket zárják«. »A pad alól« valóban ő rántotta elő a bibliát. A biblia fordításával azelőtt is sokan kísérleteztek; de a biblia olvasását ő tette mindennapi szükséggé, a népies nyelvet irodalmivá, az irodalmat nemzetivé.

26. ábra. Münzer Tamás (1490—1525).

III. Reformáció, társadalom, állam.

Luther akaratlanul is a társadalom és az állam reformátorai közé tartozott, de ebben néhányan megelőzték. *Morus* Tamás az első »államregény«-ben, az Utópiában, már 1516 óta hirdette a vagyonközösséget, a társadalmi egyenlőséget. Dicsőítette a Kolumbusz óta ismert indiánusokat, hogy a legbájosabb természet minden kedvezése mellett sem érzik a tulajdon szükségét; a földet, a vagyont ép olyan közös jónak tartják, mint a napsugarat, vizet, levegőt. Máshol Vespucci egyik kísérőjének szavaival magasztalta a javak közösségét, mint a jövendő államok eszményképét. S mialatt Luther Wartburgban a bibliát fordította, Melanchton pedig tudós fejtegetésekkel bilincselte le wittembergi egyetemi hallgatóinak figyelmét, tanártársuk, *Karlstadt*, magán az egyetemen és a templomban kezdte hirdetni a kommunizmust és a kíméletlen egy-

házi reformot. A bibliára hivatkozva, eltörölte a misét; gyónás nélkül, két szín alatt szolgáltatta ki az úrvacsorát s kidobatta a templomokból az oltárokat, képeket, szobrokat. Kijelentette, hogy inkább akasztófákat állítsanak, mint oltárokat, mert a bálványozó pap rosszabb a hóhérnál. Izgatott a gyermekek iskoláztatása ellen és szívesen fogadta a Zwickauból kiűzött »prófétát«, *Storch* Miklós posztónyírót, ki viszont egyik apostolával, *Münzer* Tamással együtt a gyermekek megkeresztelése ellen s az evangéliumra hivatkozva, a javak megosztása mellett lázított.

Amidőn 1522 január 24-én Wittemberg tanácsa, sőt egyeteme is ebben a szellemben nyilatkozott, Luther odahagyta magányát, március 4-én a városban termett s nyolc napi prédikálás után megtörte a kommunista triumvirek (Karlstadt, Storch, Münzer) befolyását.

Őmaga sem temetkezett el egészen a Szentírásba; de politikai érzék és szervezőképesség hiányában tudni sem akart róla, hogy vallási forradalmát a politika és társadalom terére is átvigyék. Amint azonban 800 esztendővel azelőtt Szent Bonifácius evangéliumhirdetése együtt járt a németek politikai és társadalmi eszményeinek megváltoztatásával, együtt járt az a Luther idejében is. 1520-ban a reformátor különben is közreműködésre szólította fel a keresztény német nemességet s arra intette, hogy a városok, polgárok, kolostorok ellen folytatott külön harcait abbahagyva, a pápa és császár önkényének megtörésére egyesüljön, az egyházi javakat világiasítsa stb. *Hutten* viszont arra biztatta *Sickingen* Ferencet, legyen a németek Zsiskája, hajtsa végre a papok megbüntetését, nagy vagyonuk terhétől szabadítsa meg az egyházat.

27. ábra. Felkelő német paraszt.

Sickingen 1522-ben csakugyan élére állt a rajnai lovagok szövetségének, melyhez fejedelmek és városok is csatlakozhattak, csak papok nem. Ez a szövetség rajta volt, hogy a rajnai püspökségekből megalapítsa a rajnai királyságot, helyreállítsa a császár tekintélyét, a lovagok régi fényét, s az állam javára elkobozza a papság javait. Mikor 1522 aug. 27-én a trieri püspök megtámadásával a lázadást megkezdette, október 1-én birodalmi átok alá vetették. *Sickingen* a középkor reneszanszát, azt akarta, hogy felélessze, egyúttal azonban módosítsa a lovagi intézményt; de Landstuhlban a győzelmes fejedelmek szemre-

hányásai közt legszebb férfikorában, csalódva halt meg (1523 május 7). Ősszel meghalt hű bajtársa, *Hutten* Ulrik is, nem hagyván maga után egyebet, mint azt a tollat, mellyel mindhalálig küzdött a fennálló rend ellen. Németország szabadsága alatt ő is csak a papok uralmának és befolyásának megtörését értette. A sváb szövetség, a rajnai fejedelmekkel együtt, csakhamar végképen elnyomta a lovagok lázadását, melynek annyi hatása mégis volt, hogy a nürnbergi országgyűlés mellőzte a wormsi ediktumot, száz pontba foglalta össze az egyház ellen emelt panaszokat, nemzeti s azután egyetemes zsinat összehívását s 1526-ig (a nemzeti zsinat megnyitásáig) az evangélium hirdetésének szabadságát sürgette. Az egyetemes zsinat eszméjét a császár is pártolta, megjegyezvén, hogy az új hitet nem erőszakkal, hanem ésszel és az igazság eszközeivel kell megsemmisíteni. Viszont Luther könyvet adott ki arról, mennyiben kell engedelmeskedni a világi hatóságoknak; s ismételte, hogy inkább az Istennek kell engedelmeskedni, mint az embereknek. »A világ teremtésétől fogva ritka madár volt az okos, még ritkább a jámbor fejedelem. E világon rendesen ők a legnagyobb bolondok, a leggonoszabb fickók.« Istennek ezek a hóhérai nem értenek egyébhez, mint a szegények nyúzásához és ahhoz, hogy önkényüket Isten nevében gyakorolják. De Isten véget vet e fickók és a ficsór-papok uralmának, mert az emberek esze is megjön valahára s a fejedelmek kedvéért nem vonulnak a törökök ellen, kik tízszerte okosabbak és jámborabbak mint a német fejedelmek. Mindezt épen a lovagok lázadása idején (1523), akkor írta meg, amikor kijelentette, hogy nem lázadnak fel azok, akik tanításait megértik.

Azonban a *parasztok* fellázadtak s reá hivatkoztak. A nép, az istenadta nép, keveset törődött vele, mi volt Luther tanításainak igaz értelme; úgy magyarázta azokat, ahogy legjobban megfeleltek szíve vágyódásának. A nép elégületlensége legalább is olyan régi, mint a hűbériség s még igazabban az elnyomatás. Svájcnak, az első parasztköztársaság megalapításának s a vele kapcsolatos parasztmozgalmaknak története eléggé mutatja, hogy a középkor lenézett parasztjai a politikai tengődést megúnták s érvényesülni akartak. Az újkor kezdetének közönségesen elfogadott évszáma, 1492 egyszerre két parasztlázadást látott. Bajorországban a kempteni apátsági uradalomban és Németalföldön a sajtos testvérekét. 1493-ban Elszászban még csirájában elfojtottak egy ilyen lázadást. 1502-ben Württembergben a bocskoros lázadás (Bundschuh, ahogy a lázadás jelvényéről, a zászlóra akasztott bocskorról nevezték) az urak és papok ellen harcolt, de kész volt jogait megosztani a polgárokkal. 1513-ban ez a mozgalom a Felső-Rajna vidékén ismétlődött. 1514-ben Württemberget »a szegény Konrád«, Magyarországot Dósa György felkelése dúlta. Ha költöttek is az egykorú Taurinus Stauromachiájában s máshol a Dósa és társai szájába adott beszédek s ha azokat általán klasszikus minták szerint szerkesztették is, nem egy olyan eszmét tartalmaznak, mint amilyenek a XVIII. század végén döbbentették meg Európát. Eszméket, elvont politikai és társadalmi kérdéseket ekkor is az irodalom hozott forgalomba. Az 1514. évi novemberi országgyűlés 71 törvénycikke porig alázta a csatatéren levert magyar parasztságot; Dósa szerencsétlen sorsa azonban, melyet a német alkalmi ujságok s az olasz tudósítások nyomán a külföld is azonnal megismert, sok tekintetben

irányt adott a német parasztok mozgalmainak. 1515-ben már Karintia, Krajna és Stájerország vend parasztjai követelték a sztára pravdát (ősi jogot) s a költők mindenütt buzdították az elnyomott földmíveseket. Megfenyegették a hatalmasokat :

»A hatalom polcán soká nem maradtok:
Vigyáznak a földre a szegény parasztok.«

A jobbágy keze munkáját a miseáldozattal hasonlították össze ; mert hiszen

»Ő vetette a búzát,
Amely a pap kezében
Istenné alakul át !«

Luthernek a bibliai általános papságról hirdetett elmélete tetszett polgárnak, parasztnak egyaránt, kivált mikor kimondta, hogy parasztok és gyermekek többet tudnak Krisztusról, mint az egész papság. Karlstadt, aki egyszer-másszor maga is jobbágynak öltözve izgatott, csakhamar pápista szofistának nevezte magát Luthert is, akinél »Krisztusról ügyesebben beszél a falusi ember«. Münzer szintén csak Dr. Hazugnak nevezgette ; hirdette, hogy a biblia öl, az isteni kinyilatkoztatás táplál ; a bibliához ragaszkodó Luther tehát elmaradt ember, aki nem meri levonni a végső következtetéseket : nem meri hirdetni a kommunizmust. Egyesek, mint pl. *Eberlin,* országboldogító tervekkel léptek föl. Túlzásaik polyvája közt sok egészséges tervet (általános tankötelezettség, ingyenes oktatás stb.) lehetett találni. A reform még a politikai tényezők jóakarata mellett sem látszott könnyűnek, mert csak úgy valósulhatott volna meg, ha felforgatják az egész államszervezetet, mely a jobbágyoknak a hűbérurakhoz és ezeknek az uralkodókhoz való viszonyán alapult. Európának egyik-másik országa még századok múlva is csak erős és általános forradalom kényszerítő hatása alatt lépett más alapra, pedig a sajtó a reformra akkor már jobban előkészítette a makacsokat, önzőket, szívteleneket is.

A parasztok azonban most nem bölcselkedtek, hanem szenvedélyüket követték. Sorsuk ugyan nem volt mindenütt elviselhetetlen, de elnyomatásuk rendszere valóban nem érdemli meg a rápazarolt mentegetéseket, egyes adott esetek igazságtalanságai pedig csakugyan felháborítók. 1524 júniusában Hans *Müller* vezetése alatt először is ezer stühlingeni paraszt fogott fegyvert, majd Kempten és Allgau felé terjedt tovább a lázadás. 1525 március 7-én Memmingenben (Bajorországban) a felkelők »keresztény szövetkezetet« alakítottak, valóságos parasztországgyűlést tartottak és a német parasztnép kívánságait tizenkét pontban foglalták össze. Kijelentették, hogy ők nem lázadók ; de Isten s az evangélium törvényei szerint akarnak élni s Istennel senki sem szállhat szembe. Mérsékelt hangon, sőt alázatosan kérik, hogy ezentúl a község maga válassza és tegye le a papját ; a község maga szedje a tizedet s abból tartsa el a papot, a szegényeket s esetleg abból fizesse hadiadóját is. Töröljék el az örökös jobbágyságot s állítsák helyre a szabad költözést. A vizek, erdők, vadászat, halászat, favágatás, rétek, legelők közös használata ügyében a földesurakkal testvériesen egyezkedjenek. A robot legyen olyan méltányos, mint

hajdan s azonfelül csak napszámért kelljen dolgozniok. Adót a föld minéműségéhez képest, új felvétel alapján fizessenek; az úriszékek igazságosak legyenek s a rendkívül szigorú bírságokat szállítsák le.

A sváb szövetség vezére, *Truchsess* György, 1525 április 4-én megverte a gyakorlatlan parasztokat, s 22-én a fegyverszünet feltételéül szövetségük feloszlatását követelte. Azonban az elszászi, frank és hesszeni parasztok csatlakozása után a lázadás új erővel tört ki és — mint 11 év előtt hazánkban — egy nemesnek, *Götz von Berlichingennek* vezetése alatt küzdött és dühöngött a nemesek ellen. A felkorbácsolt Németországban hír szerint csakhamar 300.000 paraszt állott fegyverben, de sohasem küzdött közös eszmék hatása és egységes vezetés alatt, s nem tudta megérteni *Hipler* és *Weigant* magasabb politikai eszméket követő terveit. Sok helyütt kegyetlenkedtek, de mindenütt becsülettel megtartották szavukat, ahol (Lajos rajnai, Fülöp bádeni fejedelemmel, Ernő gróffal az élükön) az urak a 12 pont alapján egyezkedtek velük. A mozgalom átterjedt Tirolba, Stájerországba, sőt Magyar- és Lengyelország egyes vidékeire is. Híre járt, hogy Spanyol-, sőt Törökországban is kitört a lázadás és így Európa rettenetes válság előtt áll.

Luther abban a meggyőződésben, hogy lázadásnak sohasem lehet jó vége, a megsértett jogrend s a helytelenül magyarázott evangélium nevében »a parasztok gyilkos és rabló csapatai ellen« kiadott röpiratában egyenesen felszólította a fejedelmeket, verjék agyon a lázadókat mint veszett kutyákat. »Olyan idők járnak, — úgymond — mikor a fejedelem jobban szolgál az égnek vérontással, mint imádsággal. Aki a fejedelmek oldalán esik el, a vértanúk üdvözítő halálával hal; aki a másik oldalon pusztul el, az ördögé lesz... Verés kell a szamárnak, erőszak a parasztnak.« A rajnai választóhoz intézett emlékiratában maga *Melanchton* is azt fejtegette, hogy az állam feltétlen engedelmességet követelhet alattvalóitól; hatalma korlátlan s a polgárokat tetszése szerint terhelheti meg anélkül, hogy a költségek hovafordításáról számolni tartoznék. Az örökös jobbágyság még szelíd intézmény is oly neveletlen és vad nép számára, amilyen a német, s az eddiginél sokkal szigorúbb büntetéseket ajánl.

Az első ijedtségből felocsúdott fejedelmek meg is kezdték a megtorlás rettenetes munkáját. Truchsess szétszórta a württembergieket (május 12), Münzer a kínpadon halt meg, Götz elszökött, de még ezek után is hónapokig tartott a küzdelem. A lázadás Thüringiában egymagában 70, a Frank tartományban 52 kolostort és 292 várat döntött romba. Az urak iszonyú bosszút álltak s 1526 végéig csupán a sváb szövetség területén 10.000 parasztot fejeztettek le, úgy hogy a háború körülbelül százezer ember életébe került. S hány százezer ment tönkre anyagilag s mily vérfagyasztó volt az a telhetetlenség, amellyel urak, papok, sőt bírák is meggazdagodni vágytak a levert jobbágyok javaiból! Lerombolt hitvány váraikért, kastélyaikért az urak oly rengeteg kárpótlást követeltek, hogy fényes palotákat építhettek az összeharácsolt pénzből s nagyobb urak lettek mint valaha. Ezért a nép az eddiginél is jobban gyűlölte őket; de mint bukása okozóit kezdte gyűlölni a reformátorokat is. Dél-Németország csaknem kivétel nélkül katolikus maradt, holott az áttérés szándékaival kezdte a felkelést. Szaporodott a mindkét vallással elégedetlenek, sőt a hitet-

lenek száma és (Bezold szerint) betölthetetlen üresség támadt a reformátorok s a német köznép között. A német nemzeti vallásnak szánt luteránizmus, melyben a tömeg ily keservesen csalódott, azért nem lehetett a németek egységének igazi eszköze. Luthert vádolták, hogy vallásújítása sikereinek kedvéért a népet kiszolgáltatta a rémuralomnak. Vallása egyideig az urak, polgárok és »téntásujjuak« fényűzése volt szemükben s nem az a hit, mely drága kincse a szegénynek, kit tűrni és lemondani megtanít.

A katolikusok mégis Luthert vádolták a parasztlázadásért s hogy a fenyegető török háborúban Németországot hasonló meglepetés ne érje, a török háborút ellenző luteránusok megtörése végett, György herceg indítványára, már 1525 júliusában megkötötték a *desszaui szövetséget.* Ezt a magyar nemzeti párt is a legszívesebben üdvözölte, mert a török ellen a németektől csak a desszauiak többségrejutása után várhatott segítséget. Tíz hónap múlva a protestánsok a *torgaui szövetség* megkötésével feleltek. A hitújítás tehát nemcsak két felekezetre, hanem két politikai pártra is osztotta a németeket. Fülöp hesszeni gróf, János szász választó (a torgaui szövetség alkotói), az anhalti, braunschweigi és mecklenburgi hercegekkel s a birodalmi városok többségével együtt 1525-ben már Luther hívei voltak. Az lett ez évben (ápr. 10) a német lovagrend nagymestere, Hohenzollern Albert brandenburgi őrgróf is, ki egyházi rendjének birtokait világiasította és családi örökségnek, a lengyel király hűbérének nyilvánította. Már is megtörtént tehát, hogy a fejedelmek világi birtokokká tették az egyházi javakat; de csak kis részben fordították azoknak jövedelmét úgy, mint Luther óhajtotta, egyházi célokra, a tanítók fizetésére, árvák, betegek segítésére, közmagtárak felállítására stb., hanem egyenesen saját kincstáruk megtöltésére, uralkodói tekintélyük erősítésére használták. Igy a demokrata szellemben megindult reformáció a monarchiákat, s még inkább a dinasztiákat erősítette. Hohenzollern Albert volt az első papi fejedelem, ki megházasodván, családot alapított; maga Luther, ki a

28. ábra. Hohenzollern Albert brandenburgi őrgróf. (1525—1568.)

cölibátust VII. Gergely túlzásának tartotta, 1525 június 13-án Bora Katalin nimpscheni volt apácát vette nőül. (1901-ben még 210 egyenes leszármazottjuk élt, de már egy sem viselte a Luther nevet.)

VII. Kelemen pápa 1526-ban a kereszténység siralmas helyzetének okát a fejedelmek viszálykodásában s a papok elfajultságában keresvén, kijelentette, hogy a javítást magán az egyházon akarja kezdeni s ha a fejedelmekkel külön konkordátumokat köthet, az egyház belső békéjének helyreállítására egyetemes zsinatot hí össze. *V. Károly* azonban a történtekért elsősorban a pápát tette felelőssé s nyiltan megmondta, hogy nem bízik őszinteségében, a zsinat összehívásában. Az 1526 június 25-én megnyitott speieri országgyűlés tagjai már inkább hajoltak az új hithez és aug. 27-én elhatározták, hogy »a zsinatig a wormsi ediktum tekintetében mindenki úgy éljen, kormányozzon és viselkedjék, amint arról Istennek és ő felségének remél és tud felelni«. Ki volt ebben mondva, hogy a császárnak csak az engedelmeskedik, aki akar s hogy a tartományok különös érdekei előbbrevalók az állam egységénél; de nincs benne a vallás szabadságának elve. A *cuius regio, eius est religio* (akié a föld, azé a vallás) féle tétel csak azt célozta, hogy az alattvalók a fejedelem vallását kövessék; igazi fontossága abban áll, hogy Luther híveit először ismerte el egy *önálló felekezet* tagjainak. *Vallás* tekintetében a németeket hivatalosan épen az országgyűlés berekesztésekor, aznap osztotta két táborra, mikor Mohács vidékén a magyarok és törökök előőrsei már farkasszemet néztek egymással; s harmadnap teljesedett Perényi püspök jóslata: húszezer magyar szenvedett vértanúságot Krisztus hitéért.

Magyarország bukása az erős Ausztria megalakulására vezetett; s a Habsburgház a luteránusokkal szemben onnan kelt a régi hit és fejedelmi tekintély védelmére. Kilenc esztendei távollét után V. Károly is ellátogatott végre a németekhez. A római pápán és a francia királyon imént nyert győzelmében bizakodva, a speieri országgyűlésen (1529 márc. 15) egyenesen azt követelte, hogy a legközelebbi zsinaton birodalmi átok terhe alatt tiltsanak el minden egyházi és világi erőszakoskodást, »hamis« hitre való térítést; és *császári teljes hatalmánál fogva* megsemmisítette a nemrégen nélküle hozott (cuius regio-féle) határozatot. A rendek az önkényuralomnak ezt a nyers parancsát ebben az alakban ugyan nem fogadták el, de április 19-ikén kimondták, hogy a misézést luteránus területen is tűrni kell, ellenben luteránusok nem prédikálhatnak katolikus területen; tiltották az újabb térítéseket s fenntartották a wormsi ediktumot. Ez ellen április 20-án 6 luteránus fejedelem és 14 város *tiltakozást* adott be, kijelentvén, hogy egyhangulag hozott országgyűlési határozatot csak újabb egyhangú határozattal lehet megsemmisíteni; s hogy a lelkiismeret kérdésében csak a királyok királyának, az Úristennek engedelmeskednek. Visszautasították az egyoldalú vallástürelem elvét s az országgyűlésnek az úrvacsora dolgába való avatkozását; egyebekben pedig az 1526. évi törvény értelmében kívántak eljárni. Luther követői ezen, a szabadelvűség szempontjából kétségkívül helyes protestáció óta viselik a *protestáns* nevet.

Egy esztendő múlva az *augsburgi* országgyűlést bevezető misén (1530 június 20) Pimpinelli pápai nuncius szentbeszédben figyelmeztette őket, hogy

ha nem akarják látni Szent Pétert a kulcsokkal, látni fogják Szent Pált a karddal. A protestánsok azonban erre a gyűlésre elszántan s előkészülettel jöttek.

29. ábra. VII. Kelemen pápa (Giulio de Medici, 1524—1534).

Melanchton »Loci communes Rerum Theologicarum« című munkájában a népies vallást már 1521-ben tudományos alapra fektette, ötven kiadást ért könyvében és egyetemi előadásaiban (melyeket magyarok is buzgón hallgattak) felfogását világszerte terjesztette s új felekezeti iskolákat állított fel. Fülöp hesszeni gróf

megnyitotta Marburgban az első tisztán evangélikus egyetemet, Luther pedig megírta a kis és nagy kátét, hogy a legegyszerűbb ember is tisztában legyen az új vallás főbb elveivel. Ezeket most *Melanchton* az augsburgi (magyarosan ágostai) országgyűlésen a császár kívánságára június 25-én külön is kifejtette az ú. n. *ágostai hitvallásban* (Confessio Augustana), amelynek alapján a Luthert követő protestánsokat hazánkban most hivatalosan is ágostai hitvallású evangélikusoknak nevezik. A nyilatkozat kiemelte, hogy evangélikusok és katolikusok közt tulajdonképpen nem is olyan nagy a különbség. A katholikusoktól csupán egyes hagyományok és visszaélések tekintetében térnek el; inkább a svájci reformációtól különböző felfogásukat élezték ki. A világtörténelem e legfontosabb okiratainak egyike azt bizonyítja, hogy az elméket magával ragadó forradalom immár meghiggadt s a merő izgatás teréről az alkotás mezejére lépett. Melanchton rendkívül előzékeny levelet írt a pápai legátushoz. Nyilatkozatát VII. Kelemen pápa alkalmasnak tartotta tárgyalásokra, melyek, a katolikus tudósok aug. 3-iki válaszának benyújtása után meg is indultak. Katolikusok és luteránusok ezekbe a vitákba egyaránt bevitték a macchiavellizmust, hogy hamarosan kibéküljenek, mikor a mitsem sejtő harmadiknak, a svájci vagy helvét reformációnak elejtéséről volt szó. Ennek a szerencséjére azonban Luther tiltakozott Melanchton engedékenysége ellen, az országgyűlés pedig szept. 22-én csak 1531 április 15-éig adott határidőt a protestánsoknak, hogy a függőben levő pontokat elfogadják és a zsinat kihirdetéséig csatlakozzanak. Tiltakozásukkal nem törődve, nov. 19-én elrendelte a wormsi ediktum végrehajtását, a világiasított egyházi javak visszaadását s az egyházi bíráskodás helyreállítását.

30. ábra. Melanchton Fülöp (1497—1560).

A szakadás tehát teljes volt s az a bizonyos *i* betű ismét vérözönnel fenyegette a világot. A császár azonban nem akart a végletekig menni, míg rá nem veszi a pápát a zsinat kihirdetésére; egyébként pedig úgy gondolkozott, hogy karöltve járhat a protestánsokkal; »ha Istennel szemben rosszabbak is az ördögnél, csak hozzá legyenek hívek és szolgáljanak neki«. 1531 jan. 5-én a választófejedelmek (a bajor és szász szavazata ellen) Kölnben csakugyan római királlyá tették a kat. párt vezérét, a császár öccsét, Ferdinánd magyar királyt; mire a protestánsok *Schmalkaldenben* (Kassel vidékén) 1531 február 27-én evangéliumi tanaik és hitük ellenségei ellen szövetkeztek, az augsburgi határozat ellen tiltakoztak, az angolok és a franciák példájára egyetemes zsinatot kívántak. A *német*

szabadság ügyét 1532 május 26-án I. Ferenc *francia* király védelmébe ajánlották, s a regensburgi országgyűlésen már meg sem jelentek. A császár, kit Szulejmán újabb hadjáratának híre aggasztott, 1532 július 23-án a *nürnbergi vallásbékében* a protestánsokat azzal akarta megnyugtatni, hogy a legközelebbi egyházi zsinatig vagy országgyűlésig az augsburgi határozat végrehajtását felfüggesztette. »Lócherig !« (Nevetséges !) mondta erre a hesszeni fejedelem; de a rendek most már készségesen segítették Károlyt a törökök ellen, kiktől különben Ausztriát s a birodalmat inkább Kőszeg hős védői szabadították meg. Az *anabaptisták* ily körülmények közt hiába számítottak a schmalkaldeni szövetségre. Apostolaik: Bockold János leydeni szabó, Matthys János haarlemi pék, Knipperdolling münsteri polgármester, Rottmann pap stb. nyiltan a vagyon közösségét, sőt a többnejűséget hirdették oly városban, mint Münsterben, hol 2000 férfi és 8000 nő lakott; s ahol lehordták immár a torony csúcsát is, hogy az se kapaszkodjék a többi ház fölé. Szétosztották egymás közt kincseiket s a biblián kívül megégettek minden egyéb könyvet. De az Új-Sion szabókirályát s 12 apostolát a katolikusok és protestánsok egyesült erővel támadták és irtották (1535 június 25.). Mint a nagy parasztháború idején, a reformáció itt is megtagadott a felforgató párttal minden közösséget.

31. ábra. Bockold (Leydeni) János.

III. Pál pápa végre komolyan szóba állt a protestantizmussal. Biztosai 1539 óta a megegyezésnek nem minden reménye nélkül tárgyaltak Melanchtonnal, s V. Károly 1541-ben a regensburgi interimban meghosszabbította a nürnbergi vallásbékét. A protestantizmus pedig egyre terjedett; áttért az egész Brandenburg, északi Szászország, Braunschweig, sőt Wied kölni érsek maga is. A katolikusok csak négy tartományban (Bajorország, Pfalz, Mainz, Trier) maradtak többségben. Politikai tekintetben súlyt adhatott a vallásváltoztatásnak, hogy az áttértek azonnal csatlakoztak a schmalkaldeni szövetséghez. Nem látszott lehetetlennek, hogy a hét választófejedelem a különben is népszerűtlen V. Károly halála esetében protestánst emel a császári trónra. Ez az egyik oka, hogy Károly épen az állam békéje, vagy inkább a Habsburg-család jövője érdekében akart fellépni a protestánsok ellen. S a másik, hogy midőn 1545 dec. 13-án a *trienti zsinat* végre-valahára csakugyan megnyílt s azon Serribando bíbornok s egyebek közt a magyar püspökök is a legengesztelékenyebb politikát voltak hajlandók követni, a protestánsok nem jelentek meg s így kibékülésről szó sem lehetett.

A császár, ki a wormsi és regensburgi országgyűlésen még mérsékelte haragját, negyedszázad óta követett egyházpolitikájának bukását nem fogadta közönyösen, hanem elhatározta, hogy a schmalkaldeni szövetséget, mint antidinasztikus pártot, szétrobbantja.

Luther borús sejtelmek közt írta meg végrendeletét (melynek eredetijét most a budapesti evang. egyház konventje őrzi) s 1546 febr. 18-án, még a vallásháború kitörése előtt, elhúnyt. Németországnak ezen legnagyobb emberével kezdődött a reformáció, melyhez a Föld félmilliárd kereszténye közül másfélszáz (hazánkban 3½) millió ember tartozik. Az eszmékben hatalmas forrongást idézett elő, a politikai forradalomnak azonban még látszatát is kerülte. Újítása tulajdonképen abban állt, hogy százados kételyektől szabadulni vágyván, elméletét nyiltan hirdette és szabatosan körülvonalozta. Sok dolgot csak átalakítani s egyszerűsíteni kívánt s az egyházban sem volt barátja Karlstadt vagy Zwingli gyökeres újításainak. Szabályozta s ennek következtében néhol másfelé terelte a folyó vizét, gyorsította futását, lecsapolta az áradásai következtében támadt s néha már kellemetlen mocsarakat; de tudta, hogy nem növeli és nem apasztja vele magának a forrás vizének mennyiségét. Konzervatívizmusát megbecsülték azok is, kik egészben véve nem helyeselték fellépését. Nem tartottak túlságosan veszedelmesnek olyan embert, ki az eszméket érni hagyta s nem akarta 24 óra alatt azt, amit csak évtizedek múlva várhatott. Pedig törhetetlenül ragaszkodott meggyőződéséhez úgy a fejedelmekkel, mint a népekkel szemben. A világtörténelem fejlettebb, hatalmasabb egyéniséget alig, talán nem is ösmer az övénél, sem olyat, aki több joggal és képességgel állhatott volna egy nemzeti mozgalom élére; s aki, ha bántották is Karlstadt, Zwingli s mások eltérő nézetei, a szabad vizsgálódásnak legsikamlósabb terére, a hitvitatás mezejére több bátorsággal lépett volna.

32. ábra. Zwingli Ulrik (1484—1531).

IV. A svájci hitújítás.

Zwingli Ulrik (1484—1531), maria-einsiedelni plébános, Luthernél valamivel később lépett föl; de erasmusi szellemben meg is előzte, mert már 1516-ban szónokolt néhány egyházi és politikai visszaélés ellen. 1519 újév napján lett a svájci Korinthosnak: Zürichnek papja, s mindjárt első szónoklatában a tiszta evangélium hívének vallotta magát. A kanton az ő szónoklatának hatása alatt utasította ki az olasz *Samson* Bernát domonkosrendi barátot, ki a búcsút Tetzel módjára hirdette. Hatvanhét tételét a zürichi első vallásos vitán (1523 jan. 29) védelmezte *Faber* János, a későbbi bécsi püspök ellen; a második vitatkozásnak (1523 okt. 26—29) az lett a vége, hogy Zürich minden templomában abbahagyták a misézést, kidobták az oltárokat, mint szemfényvesztő asztalokat, eltávolították a képeket, szobrokat, orgonákat, eltörölték

a búcsújárásokat, az utolsó kenetet, bőjtölést, a szentek tiszteletét, az Úrnapja megülését, a papok nőtlenségét. A kolostorokból iskolákat alakítottak, a kanonokokat tanítókká tették és Zwingli 1525 óta németül végezte az istentiszteletet. Mindezekben és az igaz és hamis hitről 1525-ben írt könyvében sokkal gyökeresebben újított Luthernél, kivel sokban, pl. az úrvacsora kérdésében nem is értett egyet. Fülöp hesszeni fejedelem a kettős reformációt a németség javára mégis *egyesíteni* szerette volna, de tervét a luteránusok hidegen fogadták. Zwingli különben nemcsak a templomban, hanem a városházán is újított; 1528-ban a törvényhozó kétszázas nagytanácsot megtisztította a »hitetlenektől

33. ábra. Genève (Genf).

és az istentelenektől«. Prédikátor és néptribunus volt egy személyben. A kozmopolitizmussal szemben hazaszereretet hirdetett, a köztársaságot azonban a teokrácia egy nemévé akarta átalakítani. Az északi kantonok beléptek, sőt Németország szomszédos tartományai is hajlandók voltak belépni az új állam kötelékébe. »Ahol a köztársasági államformát elfogadják, — írta Zwingli — ott a zsarnokság vakmerőségét megzabolázzák.« S a városi polgárokat és falusi parasztokat figyelmeztette, hogy az athéni, karthágói, római, sőt a legújabb magyar történelem tanuskodása szerint is majdnem mindig és mindenütt a nemesek okozták a politikai sülyedést. A német városok (Konstanz, St. Gallen, Biel, Mühlhausen, Basel) csatlakozását mégis épen Svájc apró parasztköztársaságainak ellensúlyozása végett óhajtotta, hogy a luteránus Németországgal szemben Zürich legyen Svájc és Délnémetország középpontja. Az öt őskanton (Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern és Zug) azonban a katolicizmus érdekében 1529 ápr. 22-én Svájc eddigi legnagyobb ellenségével, Ausztriával szövetkezett, mire Zwingli és Fülöp hesszeni fejedelem, a Habsburgok megtörése végett, európai szövetséget tervezett. Kitűnt azonban, hogy égbenyúló hegyei

közt Svájc nem űzhetett világpolitikát s hogy — Zwingliék bibliás modorában szólva — Dávid egyszer legyőzte ugyan Góliátot, hanem ezt azután a csodás esetek közt is emlegették. A svájciak különben egymás közt is viszálykodtak. Az első kappeli békében ugyan (1529 június 25) az ó- és újhitű kantonok egymást a köztársaság egyenlőrangú tagjainak ismerték el, azonban a kat. Bern s a protestáns Zürich csak úgy torzsalkodtak a hegemónia felett, mint Görögországban valaha Athén és Spárta s a berniek époly kevéssé akarták tűrni Zwingli politikai túlsúlyát, mint a spártaiak egykor Periklesét. Az öt kanton Zürich ellen indult és Kappelnél Svájc legnagyobb embere 1531 okt. 11-én halva maradt a csatatéren. Fölnégyelt testét a hóhér a máglyán égette el; a második kappeli békében azonban (1531 nov. 16-án) a felek kölcsönös türelmet fogadtak és egymásnak egyenlő jogokat biztosítottak.

Most, mint Spárta és Athén áldatlan viszályai után Thebai, Bern és Zürich mérkőzése után *Genève (Genf)* tett kísérletet a hegemónia megszerzésére. 1541-ben Kálvin lett Genève Epaminondasa, Farel annak Pelopidasa. *Kálvin János* (1509—64) francia volt s a párisi egyetemen ismerkedett meg Luther és Zwingli elveivel. Midőn az új hit párisi követői még I. Ferenc király palotájára is felragasztották a mise eltörlését követelő felhívást, Kálvin csak futással kerülhette el hat más társa sorsát, a megégetést. Bújdosása közben Baselben adta ki »A keresztény hit intézménye« (Institution de la religion chrétienne) című munkáját, amellyel nyelvben és vallásban egyaránt a franciák reformátora lett. Kimondotta, hogy az állam az erkölcsiség és a vallásosság ellenőre; joga van megbírálni, ki él istenesen, ki nem; beavatkozhatik tehát a lelkiismeret dolgába is. A kormányzat maga Istentől származik s a tisztviselők Isten helytartói; a polgári hatóság a legszentebb és legtiszteletreméltóbb intézmény. Az a kormányforma a legjobb, amelyikben többen együttesen kormányozván, egyik a másikat segíti, de szemmel is tartja, hogy, ha valamelyik nagyon magasra emelkednék, akkor ura és bírája lehessen a többi. Egyes alattvalók nem támadhatnak a király ellen, az alkotmányos hatóságoknak azonban ez nemcsak joga, de kötelessége is, mert különben galádul elárulnák a szabadságot. Más korlátja nincs a királyságnak. A nép egyáltalán ne foglalkozzék közügyekkel s feltétlenül engedelmeskedjék minden hatalomnak, még a zsarnokságnak is.

Mennyi keserű csalódáson kellett keresztülmennie a reformációnak, míg a vallásszabadság elvét a politikai szabadság elvével köthette egybe s főkép Francia- és Magyarországban a nép szabadságának ügyével forraszthatta össze! Kálvin nevéhez más politikai eszmények fűződnek azóta, hogy sok bolyongás után 1536 aug. 5-én Genèveben telepedett le, hol barátja, Farel Vilmos, a savoyai herceg helytartó-püspökének távozása után, nyiltan csatlakozott a reformációhoz (1536 május 21). Kálvin már az év végén kiadta az Institutio nyomán készített kátéját (melyet magyarra 1625-ben Molnár Albert fordított le). Ennek a szellemében a vídám (francia és olasz) város lakosságától azonnal a legszigorúbb életmódot követelte, sőt egyházi és politikai alkotmányát (hitvallását) 1537 júl. 29-én a városi közgyűléssel is elfogadtatta. Mikor azonban élt a legszigorúbb anatémával, t. i. Farellel együtt 1538 húsvét napján (április 21) az egész »erkölcstelen« községet méltatlannak nyilvánította az úrvacsorára, a község

másnap száműzte őket s vízbedobással fenyegette a papokat. De Kálvin — mint már strassburgi akadémiai tanár — számüzetéséből is intette a genèveieket, hogy ne hallgassanak Sadolet bíbornokra, ki a katolikus hit visszafogadására levélben buzdította őket. A genèveiek most hazahívták, visszavették Kálvint (1541 szept. 12). Indítványára bizottságot küldtek ki *a város egyházi törvényeinek* megállapítására s a 168 pontból álló törvénykönyvet nov. 30-án elfogadták. Az új alkotmány értelmében az egyháztanács (konzisztórium), mely 12 prezbiterből és 6 papból alakult, a város ügyeit is intézte. Elnöke (Kálvin) valóságos diktátor volt. Teokrácia élén állott; benne egyesült az egyház és állam tekintélye; ő hajtotta végre a törvényeket, a rendőri rendelkezéseket, tőle függtek az iskolák, kezében futottak össze a diplomáciai szálak, sőt a katonaságnak is ő parancsolt. Annál nagyobb feladat, mert paptársai közül csak Farel és Viret (az ő Melanchtona) értette meg igazán. Mózes törvényei sem lehettek szigorúbbak. Háborítatlanul még a családok sem élhettek, mert a konzisztórium tagjai — Róma cenzorainak vagy Spanyolország inkvizitorainak módjára — házi szentélyükben is ellenőrizhették őket. Szigoruan tiltottak minden mulatságot; rendelettel szabályozták még a haj- és ruhaviseletet is és Genèvet újmódi kolostorrá tették. A konzisztórium rendőrsége semmiben sem értette a tréfát. 1542—6-ig 58 embert ítéltek halálra, 76-ot száműztek és (csupán 3 hónap alatt) 34 asszonyt büntettek meg boszorkányság miatt. 1545 március 6-án a tömlöcök már tele voltak gyanúsakkal, t. i. olyanokkal, akik nem alkalmazkodtak mindenben az új hithez. Kálvin 1553 aug. 12-én elfogatta a Franciaországból Genèvebe menekült Miguel *Servet*-t is, aki merevnek és kevéssé szabadelvűnek találta az ő teológiáját. A híres orvost, a vérkeringés törvényének felfedezőjét, 74 napi tárgyalás után, a szentháromság tagadása miatt máglyán égettette meg (1553 október 27). A közel egykorú — még kiadatlan — magyar vers szerint

34. ábra. Kálvin János (1590—1564).

»Ártatlan Servetust, igaz, megöletted,
Szentíráson fundált könyvét megégetted;
De hitét, vallását ezzel nem vesztetted:
Konfirmáltad inkább s máig is neveled.«

Gibbon szerint ez az egyetlenegy kivégzés jobban megbotránkoztat Spanyolország és Portugália valamennyi autodaféjának hekatombájánál; Kálvin azon-

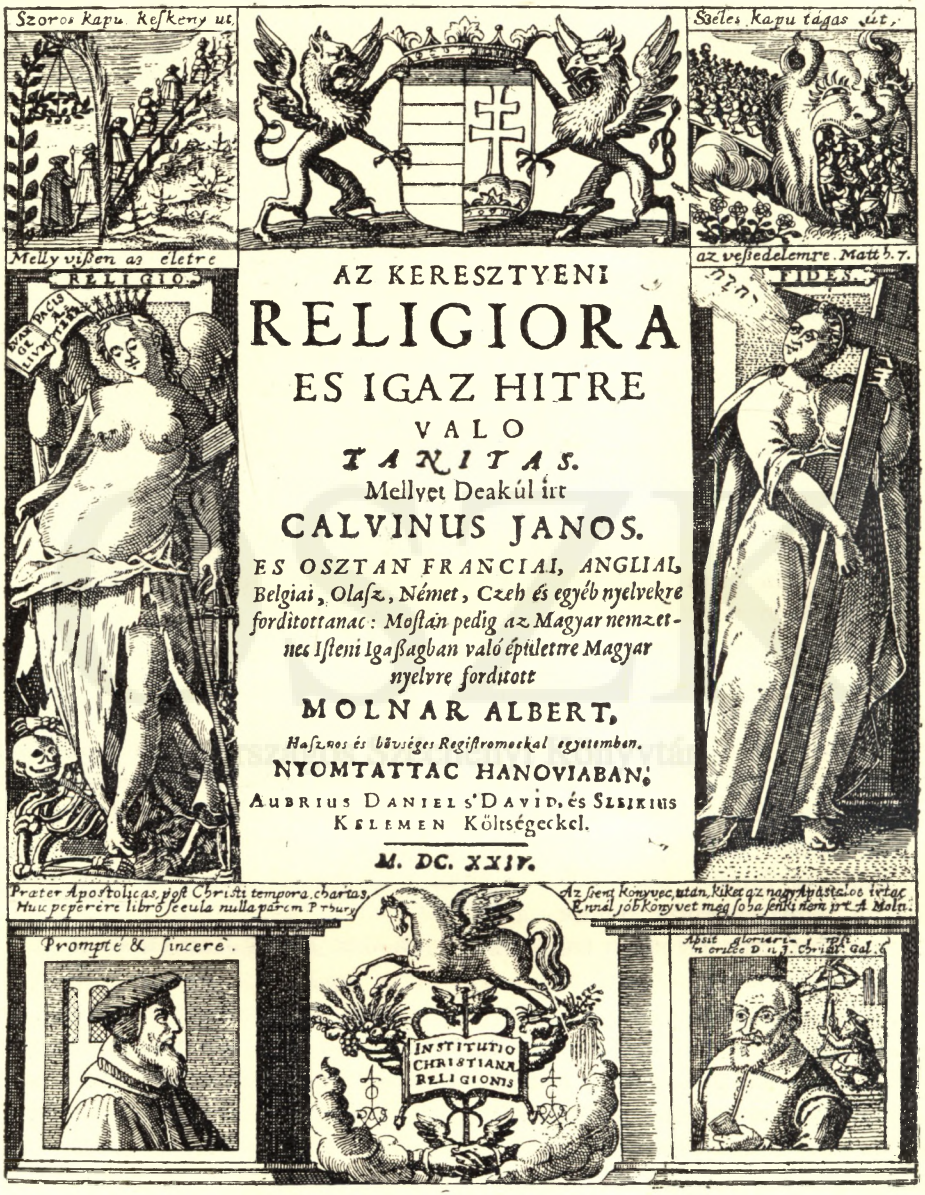

35. ábra. Kálvin Institutiója első magyar fordításának címlapja.

ban külön röpiratban védte eljárása helyességét s azt, hogy az eretnekeket erőszakkal is kell irtani. Ez a tanítása 30 esztendővel fiatalabb a magyar országgyűlés híres cikkelyénél, mely szerint »Lutherani comburantur«. A hatalom azonban soha és sehol sem ismert helyesebb elvet annál, amelyen önmaga alapult

s minden próféta türelmetlen volt más nézettel szemben. Doumergue (Kálvin életírója) szerint azonban a protestánsok ereje abban áll, hogyha fáj is, elismerik atyáik hibáit és tévedéseit s 1903 nov. 1-én a genèveiek a Champel-téren, hol a kivégzés történt, a kiengesztelődés jeléül emlékkövet állítottak fel.

Hódoltak a diktátornak, de nem lelkesedtek érte; a városban, amelyet naggyá tett, és ahol 1564 május 24-én elhunyt, 340 esztendeig nem volt szobra. De eszméi utat törtek Európa műveltebb államaiba s 96 műve, mely legújabban (1863—1900) 59 nagy kötetben összegyüjtve jelent meg, az egész emberiség kincse. Turi Pállal, Kálvinnak talán első magyar tanítványával, sokan tartották az Institutióról, hogy

»A szent könyvek után, kiket a nagy apostolok írtak,
Ennél jobb könyvet még soha, senki sem írt!«

Tanításai, ha paptársait halálos ágyán kérte is, hogy rajtuk ne változtassanak, nem voltak merevek és változhatatlanok. Az élni szerető francia, az okoskodó német, a kedélyes hollandi, a komor skót és — épen története legsivárabb korszakában — a komoly magyar egyaránt megtalálta benne azt, ami lelkének ürességét betöltheti. Komolyakká s vallásosakká anélkül tette az embereket, hogy félisten vagy félördög lett volna, ahogy a kritikátlan idők történetírása találgatta. Ha néhány dologban mögötte maradt korának, másokban viszont jóval megelőzte. Szegényen, szerényen élve is a teokrácia egy nemét követelte a maga részére, s kíméletlen volt, mint minden erős meggyőződésű újító; a közszabadságnak mégis szolgálatot tett azzal, hogy az egyházat köztársasági szellemben szervezte, még pedig azon az alapon, hogy a társadalomban mindenkinek egyenlő jogai és kötelességei vannak. A szocialista Engels szerint dogmái kora legbátrabb polgárainak világnézetéhez alkalmazkodtak. A kegyelem következtében való kiválasztással — szerinte — azt az igazságot mondta ki, hogy a kereskedelmi versenyben a siker vagy bukás nem az egyes ember ügyességétől vagy szorgalmától, hanem rajta kívül álló körülményektől függ. Ez igaz lehet a gazdasági forradalmaknak abban a korszakában, mikor minden régi kereskedelmi útvonal és középpont elvesztette jelentőségét, mert Amerika és India megnyílt a világ előtt, a »gazdasági hit« legrégibb dogmái pedig (az arany és ezüst értékével) megingottak. Azonban Kálvin demokratikus és köztársasági alkotmányába mindezt könnyebb belemagyarázni, mint annak alapján igazolni.

Bullinger zürichi prédikátor Kálvin halála után azonnal összefoglalta a svájci reformáció alaptételeit s azokat »az istenfélő« III. Frigyes pfalzi választófejedelem 1566-ban az augsburgi országgyűlésen mint a reformátusok hitvallását mutatta be. Ursinusszal és Olevianusszal Frigyes már előbb (1563) összeállíttatta a *heidelbergi kátét,* mely röviden, szabatosan és népszerűen foglalta egybe az evangélium szerint reformáltak hitvallásának alaptételeit. Amazt a magyar kálvinisták többsége mint *helvét hitvallást* fogadta el; emez magyarul 1577-ben jelent meg először s azontúl nagyon sok kiadást ért.

V. Az angol reformáció.

Angliában a reformáció egészen más alakban jelentkezett mint Németországban és Svájcban. Ott, az alkotmányosság mintaállamában, megteremtette azt a leplezett önkényes uralmat, amelyet teljesen még a XVII. század legnagyobb forradalma sem irthatott ki. Pedig az első Tudor-király, VII. Henrik fia, *VIII. Henrik* (1509—47) eleinte nemcsak ellensége volt Luthernek, hanem könyvet is írt a házasság szentségének védelmére. Ezért X. Leó pápa 1521 november 12-én a hit védőjének (defensor fidei), Luther pedig hazugnak, bolondnak és Európa legtudósabb szamarának nevezte; újabb válaszában azonban megjósolta, hogy a király nemsokára maga áll az angol reformáció élére. Oda is állt, egyrészt *politikai*, másrészt *családi* okokból. A politikai ok az volt, hogy a vallásforradalmat *felülről* intézze s ne engedjen felnövekedni egy második Wycleffet, aki a tömeget esetleg az uralkodóház és a meglévő állami rend ellen fordítsa. Feladata tehát az volt, hogy nagyban és egészben véve megtartsa, de egyúttal *nemzetivé* tegye a régi államvallást, melynek egyházi rendjét a királyok II. Henrik óta különben is erősen korlátolták. Az újítani vágyókat azzal akarta megnyugtatni, hogy maga áll az egyház élére s kiküszöböl abból néhány olyan részletet, amellyel a közfelfogás nem barátkozott meg. A családi ok tulajdonképen szintén politikai volt, mert az új hatalomnak épen az uralkodó korlátlan akaratán kell vala alapulnia. 1528-ban VIII. Henrik válópert indított felesége, *Katalin* aragoniai hercegnő, V. Károly császár nagynénje ellen, kivel már huszadik éve élt nem igen boldog, de tisztességes házasságban. A válást *Wolsey* angol bíbornok sem ellenezte, ha Henrik XII. Lajos francia király leányát veszi el s ekként fűzi szorosabbra az angol-francia barátságot; a király azonban udvarhölgyét, Boleyn Annát akarta elvenni. Arra hivatkozott, hogy 14 éves bátyjának, Arthurnak özvegyével, Katalinnal, ő a Mózes III. könyve 18. részének 16. verse alapján vérfertőzésben élt, hogy tehát a házasságból született öt gyermek — a még élő Máriával együtt — tulajdonképen törvénytelen, a házasság pedig semmis. VII. Kelemen pápa, egyébként a Habsburgok ellensége, hosszas vizsgálatok után is helytelennek találta a válás ürügyét; miért Wolseyt csak halála (1530 november 29) mentette meg a Tower bör-

36. ábra. Aragoniai Katalin angol királyné.

VIII. HENRIK ANGOL KIRÁLY. (1509—1547.)
(Hans Holbein festménye Windsorban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

tönétől. *Cranmer* Tamás arra buzdította Henriket, hogy nemzeti egyházzá alakítsa Angliát, mely esetben a válás nem függ többé Rómától. *Cromwell* Tamás oxfordi tanár szintén az egyház hatalmának megtörésére s az egyházi javak lefoglalására bíztatta ; mert így egyrészt korlátlan uralkodó lehet az alkotmányát féltő Angliában, másrészt idegen hatalmak megkérdezése nélkül kelhet egybe Boleyn Annával. Cranmer, az ország új prímása (bár a megkérdezett külföldi egyetemek sem helyeselték a válás okát), 1533 május 28-án érvényesnek nyilvánította a királynak titokban megkötött házasságát s megkoronázta Annát, ki már szeptember 7-én életet adott Erzsébetnek, a későbbi dicsőséges királynénak. A pápai szentszék 1534 március 23-án csaknem egyhangulag kimondta az első házasság érvényességét, azonban Cromwell Tamás tárnokmester javaslatára a parlament is kijelentette, hogy csak az állam törvényeivel s a nemzet szokásaival egyező kánonokat és egyházi szabályokat tartja fenn, de ezeket, ha kell, módosítja, vagy épen megszünteti. Rómába ezentúl egyetlen pört sem szabad fellebbezni, a pápa egy angol papot sem nevezhet ki és nem erősíthet meg. Ez egyedül a király joga, kinek, mint a *nemzeti egyház* legfőbb kegyurának, minden főpap hűséget esküszik. A király *az angol államegyház feje*, ki még a szertartások tekintetében is intézkedhetik. VIII. Henrik azonnal meg is tiltotta a búcsúk tartását.

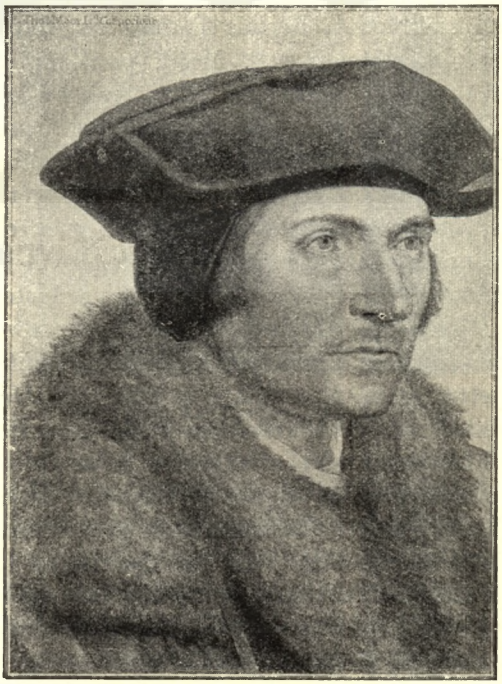

37. ábra. Morus Tamás kancellár (1480—1553).

Ennél határozottabb és sikeresebb forradalmat az egyház ellen egy király sem indított. Az első házasság jogosságát mindamellett azok is hirdették, kik a király új egyházi hatalma előtt egyébként meghajoltak; így *Fisher* érsek és *Moore* (Morus) Tamás, a nagy állambölcselő, kik ezért életükkel lakoltak. VIII. Henrik az engedelmes parlamenttel most már kimondatta, hogy őt, mint az angol egyház fejét, illeti az eretnekségek, vallásos tévedések, istentelenségek stb. ügyében való ítélet és büntetés joga. Ezért s a pápisták üldözése miatt *III. Pál* pápa őt és új családját 1534 augusztus 30-án feltételesen kiátkozta s alattvalóit feloldozta a hűség kötelessége alól. A király, vagy inkább mindenható minisztere és egyházi helytartója, Cromwell, azzal felelt, hogy egy hónapra minden püspököt felfüggesztett s azután, eredeti kinevezésüket megsemmisítve, mint az angol egyház feje, újra kinevezte őket. 1535 március 4-én a parlament az évi 200 fontnál kisebb jövedelmű kolostorokat feloszlatta s ekként a kincstárt 380 kolostor után évi 32.000 font

jövedelemmel gyarapította. Száznak kivételével feloszlatta a többi kolostort is és csak főnökeiknek adott nyugdíjat. A nép azonban, Askie vezetése alatt (1536) föllázadt a király és a »barátok kalapácsa« ellen, ahogy Cromwellt nevezte. Mint Wycliffe idejében, most is vallásos mozgalom színe alatt kereste gazdasági és politikai helyzetének javulását. Nem akarta, hogy »a juhok megegyék az embereket«, vagyis, hogy a fejlődő posztóipar kedvéért szántóföldjeit mind juhlegelőkké tegyék.

A király ekkor megint a katolikus irányhoz közeledett. Fenntartotta az apostoli hitvallást, a képek és szentek tiszteletét, az egyházi szertartásokat s a három legfőbb szentségnek a keresztséget, bűnbocsánatot és az oltári szentséget nyilvánította. Halálos büntetés terhe alatt tiltotta a két szín alatt való áldozást, a papok házasságát stb. Ennek a változásnak egyik oka, hogy időközben (1536 május 19) kivégeztette feleségét, Boleyn Annát, kinek szépsége miatt milliók hitét változtatta meg. Másnap már *Seymour* Jankát vette el, aki miatt a smietfieldi máglyákon pápisták helyett most protestánsokat s más »gyanúsakat« égetett. Midőn a királyné életét Edward trónörökös születése (1537 október 12) kioltotta, a király a német protestánsokkal kezdett tárgyalni s protestáns szellemben alakította át az angol nemzeti egyházat; pl. kidobatta az ereklyéket, Becket Tamást kitörölte a szentek sorából, az ünnepnapok számát korlátozta stb. Majd, politikai érdekből, I. Ferenc, V. Károly s a pápa szövetségét keresvén, a szolgalelkű parlamenttel elfogadtatta (1539) a *hat véres cikket* (»a hatágú korbácsot«), mely nemzeti egyházának ismét katolikus jelleget adott. Kötelezővé tette az átlényegülés tanát, a papok nőtlenségét, a szerzetesek és az apácák szüzességét, megtartotta a gyónást és a gyászmiséket s többnyire halállal büntette az ezek ellen vétőket. 1540 tavaszán a királynak a protestáns Anna clevei hercegnővel kötött házassága egyelőre megint protestáns szellemre és valamennyi kolostor eltörlésére vezetett. Henrik azonban teljesen kiábrándult Annából. Cromwellt, a házasság szerzőjét, egyébként a nemzeti egyház helyettes főnökét, mint felségsértőt, eretneket és árulót kivégeztette, Annától elvált s a gyönyörű *Howard* Katalint vette el, kinek kedvéért ismét a katolikusokhoz közeledett. Katalinnak azonban 1542 február 12-én »hűtlenség« miatt a vérpadon kellett meghalnia. A király most katolikusokat és protestánsokat egyaránt vérpadra küldött, de 1543 július 12-én mégis katolikus módon esküdött meg protestáns feleségével, *Parr* Katalinnal, Latimer lord özvegyével. Post tot discrimina rerum, minden vallásból kölcsönözgetve, összeállította végre az új nemzeti egyház alapszabályait »a király könyvében« (Kings book) és — bár nem zsörtölődések nélkül — hű maradt most már ehhez is, Katalinjához is mindhalálig (1547 január 28).

VIII. Henrik annak idejében teljesen terv nélkül, ötletszerűen kezdett vallásujításához. Az angolok erős nemzeti lelkületének évtizedeken át kellett forrongania, míg a zavaros mustból az úrvacsorához használható bor lett. VIII. Henrik mohón szedte le az Úr régi szőlőjét, de állani, romlani, penészedni hagyta, és csak azután tapostatta, sajtoltatta ki és szürette le. Türelmetlenül látta, hogy a gyanús színű folyadék higgadni nem akar. 1546-ban a parlament előtt a vallás és erkölcs legmélyebb sülyedéséről panaszkodott; s

bölcselkedett, midőn megvénülvén, nem szerethetett többé. Úgy látszott, hogy nem érezte magát igazi reformátornak. De emberi gyarlóságait megbocsátva, az angolok tisztelettel őrzik emlékét, mint ahogy az egyetlenegy aranybulláért a magyarok is minden egyebet megbocsátottak II. Endrének. A kaméleont, ki valami hatszor csereberélte vallásos nézetei színét, évszázadokra szóló vallás megalapítójának tartják. A kékszakállút, ki a házasságot, melynek szentségét vitatta, hatszor mártotta pocsolyába, a társadalom javítójának mondják. A történelem mosókonyhájában egyszer igen sokáig tartották a szennyesek közt, máskor meg gyorsan előrántották, hogy hófehérre mossák, az elernyedt kékszakállút kikeményítsék, a gyűrődött politikust kivasalják. A legalkotmányosabb uralkodók közt magasztalják, ki nagy ritkán és csak ad hoc hívott össze parlamentet, melynek vezetőférfiai közül nem egyet küldött vérpadra. Másrészt, mint a zsarnokságra hajlók rendesen, a közvagyont és a hadierőt növelte. Trónraléptekor Angliának jóformán egy hajója sem volt, halálakor már 500 angol hajó járt a tengeren, 53 nagy hajón 3000 ágyúval. Elég arra, hogy a pápával s mindenkivel szemben megóvja állama függetlenségét, de nem elég, hogy — akárhány háborút viselt — dicsvágyának megfelelő szerepet játszszék Európa életében. Pénze az egyházi javak elkobzása s a nagy adók mellett sem volt, pedig utolsó éveiben az állampénztár egyévi forgalma annyira rúgott, mint azelőtt száz esztendő alatt összesen. De ha egyebet nem tesz is, mint hogy felveti a *nemzeti* egyház eszméjét, szervezni kezdi a *nemzeti* hajóhadat, angol *nemzetivé* teszi Walest, *nemzeti* nyelvre fordíttatja a bibliát s *nemzeti* politikára, tősgyökeres *angol* felfogásra törekszik mindenben: akkor is eleget tett, hogy az angol nemzet magasztalja vagy legalább mentegesse őt minden kapkodása és fogyatkozása mellett is. Midőn XIII. Leó pápa 1902-ben megjegyezte, hogy borzasztó volna, ha Franciaországban olyan szakadás állana be, mint Luther vagy VIII. Henrik idejében, Mignot érsek azt válaszolta, hogy szakadás csak ott történhetik, ahol a népben még van vallásos meggyőződés és ahol érdeklődik egyházi dolgok iránt.

38. ábra. VI. Edwárd (1547—1553).

VIII. Henrik politikája még megengedte volna a pápával való kibékülést; azonban a kis *VI. Edwárd* (1547—53) kormánya, kivált a király nagybátyja, a sommerseti herceg, mint gyám, lehetetlenné tette azt. Megszüntetvén a hat véres cikket, *Cranmer* érsek tanácsára Kálvin szellemében, de Melanchton meghallgatásával adta ki a 42 hittételt. A királyi hatalom erősítésére meghagyta

a püspökségeket, sőt kevés kivétellel a szertartásokat és az angolra fordított imádságokat is, melyeket egy szertartásos és imádságos könyvben *(common prayer book)* foglalt össze. Az ő *angol püspöki egyháza* (church episcopal of England) sokkal többet meghagyott a régi hitből mint akármelyik más reformált vallás és a két irány közt középütt haladt. *Az angol reformáció lényege* voltaképen abban áll, hogy az új egyház élére a pápa helyett maga a király került ezentúl, mint az egyház és állam feje.

VI. A reformáció terjedése.

Angolország vallásújításánál Európát sokkal jobban érdekelte a német és a svájci reformáció, amely Európa nyugati részében mindenütt követőkre talált. Igy hazánkban is, mely sohasem zárkózott el a külföld szellemi mozgalmai elől. Hiszen a reneszanszhoz a műveltebb magyar körök Európa legtöbb népénél hamarabb csatlakoztak s nem lettek hozzá hűtlenek a Jagellók korában sem. Huss tanításaival a magyarok már Zsigmond idejében megismerkedtek. Nemcsak Magyar- és Csehország személyes uniójának következése, hogy a prágai compactatákat magyar nyelven is ki kellett adni; a husszitáknak községeik voltak hazánkban s bár elsősorban rájuk vonatkozik az 1462. évi II. és az 1495. évi IV. t.-c., mely az eretnekséget hűtlenségnek jelenti ki, még 1506—8-ban is külön emlékiratokkal fordultak II. Ulászlóhoz. Gosztonyi János (1510 óta győri püspök), Cordatus Konrád budai tanár s még egynéhányan már Luther föllépte előtt hangoztatták bizonyos egyházi reformok szükségét s ez utóbbi emiatt 1517-ben tanári állását elveszítvén, sietett is Wittembergbe. Ott 1522—24. közt ugyancsak 12 magyar ifjú hallgatta Luther és Melanchton tanításait, utóbb azonban 1560-ig még 430 ifjú zarándokolt el Wittembergbe Melanchtonhoz. Az 1524. évi LIV. t.-c., mint katholikus fejedelmet, II. Lajost már felhítta, hogy a luteránusokat mint nyilvános eretnekeket és Szűz Mária ellenségeit halállal és összes javaik elvételével büntesse; az 1525. évi IV. t.-c. 4. §-a pedig kiirtásukat és megégetésüket rendelte el. Ez utóbbit oly országgyűlés tette, amelyen nem vehettek részt a papok, kiket viszont már Mátyás és II. Ulászló idejében fejvesztéssel fenyegettek, ha Rómába tódulnának, s vízbefojtással, ha javadalmukat a kegyúr mellőzésével fogadnák el. Az 1526. évi májusi országgyűlés a luteránusokat (mint különben ugyanakkor a külföldön vert magyar pénzek behozóit is) máglyával fenyegető törvénycikket megsemmisítette. Az ország fővárosában, továbbá Szebenben, Brassóban, Pozsonyban, Sopronban, a bányavárosokban, a Szepességben, szóval ahol a németek tömegesebben laktak, Luther reformációja már II. Lajos idejében nevezetes előhaladást tett. Mindamellett a mohácsi csatavesztés hírére az özvegy királynéhoz, Habsburg Máriához, 1526 december 1-én intézett levelében Luther hálát adott az Istennek, hogy az ő tanítása terjedését a püspökök gátolták; mert »ha szabadon terjedni engedik, most az egész világot telelármáznák, hogy Magyarország romlását a luteránus eretnekség okozta«. György brandenburg-ansbachi őrgróf, kit a magyarok gyűlöltek, a német protestánsok azonban kegyesnek és hitvallónak neveztek, már a mohácsi veszedelem előtt odahagyta

a királyi udvart, de a felvidéken Fischer Péter és Stöckel Lénárt, a szászok földjén pedig a tudós Honterus János terjesztette a reformációt, melyet különben Habsburg Ferdinánd már 1527 augusztus 20-án tiltott, akár Luther, akár Karlstadt, akár Zwingli szellemében hirdetik. A másik király, János is tiltotta 1529-ben. A meg-megújuló török háborúk miatt Ferdinánd nem mert szigorúan fellépni sem a magyar, sem a német protestánsok ellen; mikor pedig mégis fel akart lépni, az 1548. évi V. t.-c. kimondta ugyan, hogy az eretnekségeket mindenütt meg kell szüntetni, a VI. t.-c.-ben azonban azt is, hogy tudós férfiakat tegyenek püspökökké, akik erőszak nélkül, tanítással, prédikálással, iskolák alapításával állítsák vissza a régi hit egységét. Húsz év alatt még nyolc ilyen törvényt hoztak. A trienti zsinaton — levélben vagy szónoklatban — Oláh Miklós érsek, Kolozsváry János, Dudich András és Draskovich György püspökök a szabadelvű párthoz csatlakozva, az Úrvacsora két szín alatt való vételének és a papok házasságának megengedését sürgették. Az előbbit IV. Pál pápa 1564 április 16-án meg is engedte; V. Pál azonban ezt az engedélyt visszavonta. A megerősödött protestantizmust különben sem lehetett egyes kívánatainak teljesítésével feltartóztatni útjában. Az erdélyiek 1556-ban eltörölték ugyan a káptalanokat a szerzetesrendekkel együtt s javaikat az állam részére foglalták le; 1563-ban azonban törvénybe iktatták a *vallás szabadságát*, miben Európának valamennyi országát megelőzték. A magyarországi protestánsok 1562-ben a tarcali zsinaton váltak külön, midőn egy részök Kálvin kátéját, utóbb (1567) pedig a heidelbergi kátét fogadta el.

39. ábra. Wasa Gusztáv svéd király (1523—1560).

Kálvin vallását hazánkban Kálmáncsai Sánta Márton, Dévai Biró Mátyás, Melius Juhász Péter s mások főképen az Alföldön és Erdélyben terjesztették el. Az *unitárius* vallást (mely szerint személyében is egy az Isten), Erdély 1571-ben törvényesen befogadta s fejedelme, János Zsigmond is követte. Hogy a magyar népnek egy része milyen vallási forrongáson ment keresztül, meggyőzően bizonyítja *Dávid* Ferencz pályafutása, ki katolikusnak született s katolikus papból lett egymásután három felekezetnek: a luteránus, kálvinista, majd unitárius vallásnak püspöke. Mint unitárius halt meg (1579 nov.) a dévai vár börtönében, ami azt bizonyítja, hogy az 1563. évi erdélyi törvény a vallásszabadságot csak *elvben* teremtette meg. Az emberek, mint Dávid Ferencnek s különösen VIII. Henriknek példája is bizonyítja, teljesen az

eszmék hatása alatt álltak s a viharos XVI. században vallásos és politikai nézeteiket szinte megfoghatatlan gyorsasággal változtatták.

A reformáció Európa szárazföldjén Németországon kívül a *skandináv államokban* hódított legjobban ; itt azonban megbontotta azt az egységet, melyet a kalmari unió Dán-, Svéd- és Norvégország közt teremtett. Oldenburgi *II. Keresztély* dán király (1513—23) abszolutizmusa és a nagyon megingott unió megszilárdítása végett foganatosítani akarta azt az egyházi átkot, melyet a pápa Sten *Sture* svédországi kormányzóra *Trolle* Gusztáv upsalai érsek előzése miatt 1518-ban kimondott. Német, francia és skót zsoldosaival már 1520. január 19-én megverte Sturét, ki sebeibe csakhamar belehalt, mire a svédek némi küzdelem után Upsalában 1520 máj. 7-én Keresztélyt elismerték királyuknak és Stockholmban nov. 4-én meg is koronázták. Negyednapra Trolle mint eretnekeket vádolta be ellenségeit a királynál, aki nov. 7—10. közt két püspököt, 13 főurat s 79 polgárt mint luteránust és lázadót azonnal lefejeztetett. Az üldözést Finnországra is kiterjesztvén, 1521 január elsejéig összesen 600 embert végeztetett ki. A stockholmi vérfürdő megbosszulására a király elutazása után *Wasa* Gusztáv, kinek atyja szintén az áldozatok közt volt, a lübeckiek segítségével hazatért s a dalekarli bányászok élén megkezdte a szabadságharcot. Felkeltek a dánok is, kik a király futása (1523 április 15) után Frigyes holsteini herceget, a svédek pedig 1523 június 15. Wasa Gusztáv kormányzót választották meg királynak. A dánok június 7-én feladták utolsó svéd városukat, Kalmart is, az unió tehát ott bomlott fel, ahol 126 év előtt alakult. Norvégország hű maradt Dániához, de Svédország független állam lett. 1527-ben a westeräsi országgyűlés, melyen a papságon, nemességen és polgárságon kívül a parasztság követei először jelentek meg, az egyház javait az állam részére foglalta le. A királyra bízták az egyháziak kinevezését, az evangéliumot az iskolákban olvastatták s rövid időn általánossá tették Luther reformációját, mely azonban itt többet megtartott a régi hitből mint Németországban. A király háromízben leverte a dalekarliakat, kik nem akarták tűrni katholikus vallásuk elnyomását. A parasztokat, kikkel győzedelmes szabadságharcát kezdte, azzal büntette, hogy a szántóföldeket kivéve, minden egyéb területet kincstári jószágnak nyilvánított. Gazdasági tekintetben különben felvirágoztatta az országot, mely házában 1544-ben örökössé tette a királyságot.

Dániában a forradalmi párt királya, *I. Frigyes* (1523—34) megigérte, hogy a katholikus hit uralmát fenntartja, de már 1526-ban megalakította a dán nemzeti egyházat, amennyiben a püspököket a római pápa helyett ezentúl ő erősítette meg. Luther szellemében nevelt fia, *III. Keresztély* (1534—59) általánossá tette Luther reformációját, örökössé a királyságot s az államadósság fedezésére lefoglalta az egyházi javakat.

A normann államok, Angolországot is odaértve, a reformáció következtében erősítették, a *franciák* ellenben gyöngítették nemzeti egyházukat. *I. Ferenc* (1515—47) X. Leó pápa javára a bolognai konkordátumban már 1516-ban lemondott a gallikánus egyház részére a pragmatika szankcióban biztosított sok nevezetes jogról. Visszaadta a pápa legfőbb bírósági jogát az évdíjak (annaták) szedésének jogával együtt, csakhogy biztosítsa magának 620 főpap kine-

vezését és hűségét. Ezzel valóban hatalmasan emelte királyi tekintélyét s hihette, hogy nem veszélyezteti az egyház franciás szellemét, mert az avignoni tartózkodás ideje óta a pápaság féligmeddig francia intézménynek tűnt fel. Az albiak leveretése óta a franciák tartózkodva fogadtak minden vallásújítót s e tekintetben a közvéleményre hivatkozható párisi egyetem (a Sorbonne) is a konzervativizmust képviselte. Mindamellett a Sorbonne egyik matematikusa, Lefèvre (humanista néven Fabri), Lutherrel egyidőben franciára fordítgatta a bibliát; barátja, Briconnet meauxi püspök, a reformok szükséges voltát hangoztatta, Berquin pedig Luther eszméit terjesztette, amiért különben meg is nyitotta az elégetett »eretnekek« sorát. A király 1535 január 29-én nemcsak elrendelte, hogy »Lutherani comburantur«, hanem több égetőszoba (Chambre ardente) felállításával meg is kezdte a vallásújítók üldözését. Menekülésre kényszerítette a luteránusnak tartott Kálvint is, aki már külföldön nyomatta ki Institutióját, melyet azonban (1535 augusztus 23) I. Ferencnek ajánlott. Megnyugtatta, hogy a protestánsok nem kívánják kicsavarni kezéből a királyi pálcát, eltörölni a törvényeket, kimondani a jószágok és javak közösségét. Vallását abban foglalta össze, hogy a biblia az egyetlen tekintély a világon; Jézus Krisztus az egyetlen közbenjáró; egyedül a hit üdvözít, még pedig cselekedetek nélkül; s a szertartások haszontalanok, sőt veszélyesek. Institutiója a francia protestánsok törvénykönyve; de száraz irálya mellett is klasszikus műve a francia irodalomnak. A király még sem nézte közönyösen, hogy olvassák és terjesszék azt a művet, mely polgári kötelességnek mondta a felkelést, ha az Isten igéjének nevében és védelmére történik. De azért eltűrte, hogy költőhúga, Margit navarrai királyné, pártját fogja a Kálvin szellemében működő íróknak, pl. Marot Kelemennek, ki neki ajánlotta zsoltárait (melyek közül többet a magyar reformátusok ma is énekelnek). Ferenc a humanistáknak nagy barátja volt. Ez a lovagias, deli, művelt férfiú vezette be Páris szellemes és vídám udvari életét, amelyet nemsokára Európa más fejedelmei is utánoztak.

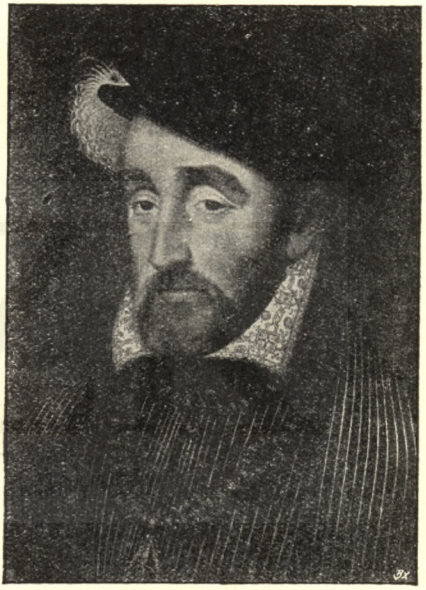

40. ábra.
II. Henrik francia király (1547—59).

Fia, *II. Henrik* (1547—59), 1551 junius 27-én a châteaubrianti és 1557 július 24-én a compiègnei rendeletben szigorúbbá tette a svájci Eidgenossenschaft elferdítésével hugenottáknak nevezett protestánsok üldözését. Egyetlen büntetésüknek a halált tekintette, de — mint atyja — ő is inkább csak a fenyegetésnél maradt, a külföldön pedig — politikai okokból — még elő is mozdította ügyüket. Igy szövetkezett a német protestáns fejedelmekkel, hogy Metz, Toul és Verdun vidékét megszerezhesse. II. Fülöp spanyol királlyal

szemben St.-Quentinnál és Gravelingennél csatát vesztett, de az angol protestánsok nemzeti politikáját elősegítette azzal, hogy katolikus királynéjuktól, Máriától, visszavette Calaist, francia földön az angolok utolsó várát. A hugenották ellen először határozottan csak fia, II. Ferenc lépett föl.

Mindent összevéve: a katolikusok egységét a reformáció európaszerte megbontotta, de a protestánsok is felekezetekre szakadtak. Északi és középső Németország, Németalföld, Dán-, Svéd- és Norvégország, Anglia és Svájc, szóval a germán világ egészen vagy jobbára valamely új felekezethez csatlakozott. A román országok közül csak a francia hugenották fogadták el az új hitet, de ők sem Luther, hanem Kálvin szellemében. Magyar- és Erdélyország reformátusai közül a németek és tótok Luther, a magyarok Kálvin hitvallását követték. A bibliát mindenütt nemzeti nyelven olvasták. A katolicizmus tért veszített Európában, de annál többet nyert más földrészekben. A spanyolok Amerikát, a portugálok Kelet-Indiát s Afrika partjainak nagy részét, úgy látszott, egyenesen a katolikus hit részére hódították meg s Európában is készen álltak az elveszett területek visszahódítására. Számuk a XVI. század elején 125, végén pedig, a felekezetek kiválása után is, 185 millió volt, s még mostan is 300 millió: 154 millió protestánssal, 103 millió görögkeletivel és 212 millió mohamedánnal szemben. A XVI. és XVII. század története főképen az ezen vallások hívei közt folytatott küzdelmek elbeszéléséből áll.

OSZK Országos Szechenyi Könyvtár

III. FEJEZET.

AZ ELSŐ VALLÁSHÁBORÚK.

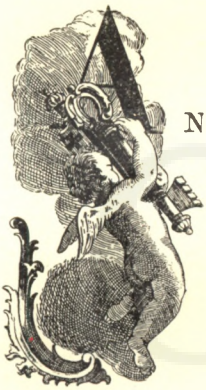

A trienti zsinat történetének címlapjáról.

I. Németországban.

A NÉP körülbelül úgy volt teológusaival, mint asztronómusaival: látta a fényességet, melyről beszéltek, de nem fogta fel, nem értette a fény forrásáról adott elméletüket, a végtelenül messze eső dolgok magyarázatát. Akárhogyan hivatkoztak józan értelmére, ítélőképességére, mégis vezetők után indult; s ha megcsorbult is, nem kopott el a régi elv: »Hiszem, mert hihetetlen: credo, quia absurdum est.« A XVI. század reformátorai — nemcsak a vallásiak — mindenben az egyetemességet keresték s nagyon sokban elszigeteltség lett a részük. Például a politikában *Macchiavelli* szakít a teológiával és a skolasztikus iránnyal s a történelem alapját fogadja el. Követői ezt az alapot elhagyják s önkényesen építik fel rendszerüket. Egész sor politikai író hirdeti a politikai erkölcs közömbös voltát s a politikai becsület hirdetőjét Plató megkésett hívének tartják. Protestáns és katolikus tudósok szembeszálltak a *macchiavellizmussal* s ontották a könyveket, hogy a politikában is helyreállítsák az erkölcs jogát; de támadásuk hevessége maga is bizonyítja, hogy a macchiavellizmus mindenütt terjedett, a gyakorlati politikusok mindenütt mohón fogadták. Macchiavelli az a politikában, ami Kolumbusz a geográfiában, Copernicus az asztronómiában, Luther és Kálvin a teológiában. Ő kovácsolta azokat a fegyvereket, amikkel az egyházpolitikában először V. Károly és Szász Móric mérkőzött össze.

Alig temették el Luthert Wittembergben, V. Károly III. Pál pápával, Ferdinánd római magyar és cseh királlyal, a bajor választóval és (ami az árulás gyanuját keltette fel) a választófejedelemség odaigérése fejében a protestáns Móric szász herceggel szövetkezett. Előtte célul *az egyház tekintélyén alapuló római szent birodalom* helyreállítása, az *egyetemes császárság* felállítása lebegett. A trienti zsinat kudarca után nem remélhette, hogy ezt az eszmét a protestánsok megtörése nélkül megvalósíthatja. Az egyházon s birodalma katolikus fejedel-

mein kívül még egy hatalmas segítsége volt: Amerika aranya és ezüstje, mely leginkább mostanában özönlött kincstárába. Valahára elég pénze lévén, családi és világbirodalmi politikája érdekében V. Károly akkor is fellép, ha ürügyül nem veheti az egyetemes egyházban történt szakadást. Fellép, ha Luther sohasem születik is, de alakul olyan szövetség, mely (mint a schmalkaldeni) a császár túlságos hatalma megtörésére s a rendiség emelésére törekszik. A császár a schmalkaldeni liga tagjait voltaképen nem vallásuk, hanem antidinasztikus, felségsértő magatartásuk miatt vetette birodalmi átok alá. Pedig ebben a pillanatban a fejedelmek voltak erősebbek. Ötannyi katonájuk volt, mint a császárnak s könnyen elzárhatták volna a tiroli hágókat, a spanyol és az olasz zsoldosok egyesülésének útját; de, egymás közt civakodva, beérték a zsoldosok behozatala ellen való tiltakozással s meg engedték magukat lepetni. Württemberg és a Pfalz azonnal meghódolt; délnyugati Németország meg sem kísérelte az ellenállást; s a szövetség feje, János Frigyes szász választófejedelem, is csak saját országa védelmére szorítkozott a méltóságára törekvő szász Móriccal és Nyáry Lőrinc magyar huszáraival szemben. A csakhamar elősiető *Alba* herceg Mühlberg közelében 1547 április 24-én teljes győzelmet aratott rajta s egy magyar huszár magát a fejedelmet is elfogta. Szászországot Móric kapta a Habsburgtól, ki a szövetség másik elnökét, Hesseni Fülöpöt is hódolatra kényszerítvén, a birodalom korlátlan urának tartotta magát.

41. ábra. Móric szász választófejedelem (1547—1553).

Sikerei azonban gondolkodóba ejtették III. Pál pápát, ki az egyház érdekeit nem akarta kiszolgáltatni a győztes zsoldosoknak. A trienti zsinatot, a császárnak 1548 január 16-án tett tiltakozásával nem törődve, Bolognába helyezte át. A német nemzeti érzületet tehát nemcsak Mühlbergnél érte vereség, hanem Trientben is; mert hiszen az *olasz* többség mi jót jelenthetne a *német* reformációra nézve? Károly azonban, aki minden volt inkább mint német, abban a hiszemben, hogy mégis csak tartozik valamival a nemzeti érzületnek, 1548-ban kiadta *az augsburgi Interimet*, melynek 26 pontjában, a zsinattól és pápától függetlenül, egyházi reformkérdésekkel foglalkozott. Korlátozta a pápának a német ügyekbe való avatkozását, biztosította a püspökök hatalmát, rosszalta a szentképek »babonás« tiszteletét s a zsinat határozatáig tűrhetőnek mondta a papok nősülését, valamint az úrvacsorának két szín alatt való osztogatását. Mindamellett a német protestánsok gyanakodva fogadták rendeletét; egész szállóige lett köztük:

»Hütet euch vor dem Interim,
Er hat den Schalk hinter ihm;«

(»Téged arra int e rím:
Huncutság az interim.«)

Móric kívánságára a császár a lipcsei interimben (1548 december) a szászokat kedvezőbb módosításokkal akarta megnyerni, ami Melanchtont is kielégí-

tette. Bréma és Magdeburg azonban tudni sem akart a békülésről s az engesztelhetetlenek mind falaik közt gyülekeztek. A császár Móricra bízta megbüntetésüket. Hadiköltségekre egyszerre százezer aranyat adott s havonkint hatvanezret biztosított neki. »A meisseni Judás« azonban, ahogy hitfelei nevezték, 1552 január 15-én Chambord várában II. Henrik francia királytól is pénzt fogadott el, aminek fejében elzálogosította Metz, Toul, Verdun és Cambrai városokat és szabad kezet engedett neki Elszász megtámadására. Ennek oka a Habsburgok 1551 májusi családi megegyezése volt, melynek értelmében V. Károly halála után Ferdinánd lesz a császár, Fülöp spanyol király pedig a római király s olaszországi helytartó. Ez biztosítaná a spanyolok befolyását a német ügyekre, mi a birodalom alárendeltségére s a protestantizmus teljes elnyomására vezethetett. Móric ugyan 1551 november 3-án a császár nevében foglalta el Magdeburgot, de biztosította ott a protestánsok szabadságát, szász őrséget vetett belé s Észak-Németországban hadakat toborzott. Ferdinánd attól tartott, hogy Fülöp római királysága lépcső a spanyol Habsburgok római császárságához, azért 1552 április 18-án, a fejedelmek találkozásán, a felkelőket bátorító igéreteket tett. Móric tehát már május 18-án meglepte és szétverte a gyülekező császári hadakat s 23-án elfoglalta Innsbruckot, honnan a köszvényes császár csak bajosan menekülhetett el Villachba. Szétfutott a Bolognából Trientbe visszahelyezett zsinat is. A protestánsok felkelése győzni látszott a Keleti-tengertől a Brenner-hágóig. Ferdinánd sürgetésére V. Károly a *passaui* egyezségben (1552 augusztus) mostan már több engedményt tett. Általános kegyelmet adott s az elfogott fejedelmeket szabadon bocsátotta, de még erélyesebben készült a *spanyol császárság* megalapítására. Ugyanakkor II. Henrik francia király a német, szász Móric pedig a magyar koronára vágyott; mégis mind a ketten szorosabb összeköttetésbe léptek Ferdinánd római és magyar királlyal, sőt magával a római pápával is és Heidelbergben megalakult a kath. és protestáns német fejedelmek szövetsége a spanyol nagyravágyás visszautasítására. Mindamellett Móric mostantól fogva hű alattvalónak mutatkozott. Midőn 32 éves korában (1553 július 11) meghalt, Károly pedig a német ügyeket egészen öccsére bízta, mind a két tábor elvesztette eré-

42. ábra. I. Ferdinánd császár (1556—1564).

lyes vezéreit. A felek tehát félévi alkudozás után 1555 szeptember 25-én végre elfogadták az *augsburgi vallásbékét,* melynek határozatain a zsinatok se változtathattak. A világi fejedelmek és a birodalmi lovagok (az ezután belépők is) szabad vallásgyakorlatot nyertek területük egyházügyei rendezésének (ius reformandi) jogával együtt. Alattvalóikat nem kényszeríthették vallásuk elhagyására, de kiutasíthatták őket területükről. Meghagyták a már világiasított egyházi javakat a protestáns fejedelmek birtokában. Kimondták, hogy a protestáns vallásra áttérő főpap méltóságától, javadalmaitól, jövedelmeitől becsületének sérelme nélkül válhatik meg ; de nem döntötték el, az így felszabadult egyházi vagyon a katolikusoké maradjon-e, vagy a protestánsoké legyen-e. Ez a *fenntartás (reservatum ecclesiasticum)* még nagyon sok bajt okozott, de most véget vetett az első vallásháborúnak. A protestánsok, sőt a »pápisták« is örültek, hogy a császár egyházpolitikája megbukott. Még nagyobb lett az öröm, mikor V. Károly 1555 október 25-én a fia javára lemondott Németalföldről, 1556 január 15-én pedig Spanyolországról is. Csupán a császárságot tartotta meg s így ennek a sorsát amazokétól teljesen különválasztotta. Legnagyobb örömet azzal okozott, hogy 1556 szeptember 7-én a császárságról is lemondott. Az ősz uralkodó justei (estramadurai) remeteségéből mindhalálig (1558 szeptember 28) utasítgatta öccsét. Ferdinándnak azonban római császárrá választásakor (1558 március 14) meg kellett fogadnia, hogy a császári koronát nem engedi elvétetni a német nemzettől, vagy inkább a német fejedelmek szövetségétől, mely ekként ismét az egyeduralom eszméje fölé kerekedett. *Nagy Károly római császársága tehát spanyol változatában is megbukott,* mert az egyház tekintélyére alapított államban V. Károly nem tudta kormányozni a hajót, mely a pápai hatalom Scyllája és a reformáció Charybdise közt hánykolódott. Sikertelenségéből sokat megmagyaráz a *népszellem,* mely lenyügözni egykönnyen nem engedte magát ; a *pápaság* politikája, mely egyetlen világi hatalom javára sem mondott le hagyományairól ; a *császár egyénisége,* mely a szélsőségektől egészben véve mégis óvakodott : talán azért, mert nem is volt meg benne a meggyőződés igazi ereje. Sokat megmagyaráz az uralkodóház *párhuzamossága,* melynek mindkét ága meg akarván szerezni Németországot, a protestantizmus tűzhelyét, már is egy spanyol és egy osztrák-cseh-magyar Habsburg családban jelentkezett. És igen sokat megmagyaráz a Habsburgok *külső politikája,* mely hallatlan terjedelmű földön dolgozván, belső ügyekben folytonosan egyezkedni kényszerült.

A világbirodalom erejében csalatkozva, a római kat. egyház a maga egységét és nyugalmát mostantól fogva önmaga akarta biztosítani s az egyes államokat csak mint segítő eszközöket használta.

II. Loyola és a jezsuiták.

A schmalkaldeni háború igazolta azt a régi mondást, hogy sanguine fundata est religio, — véres a vallás alapja. Julianus apostata ismét elmondhatta volna, hogy »vadállatok nem fenekednek úgy az emberekre, mint a hit ágazataiban különböző emberek egymásra«. Akármelyik felekezet találta el az

igazságot, semmi sem mentheti, hogy mikor valamennyien az Isten félelmét s a felebaráti szeretetet hirdették, kölcsönösen gyűlölték egymást.

A kölcsönös gyűlölködés Svájcban már 1531-ben, Németországban pedig 1552-ben a csatatéren akarta eldönteni a katolikus és protestáns teológusok vitáját, s 1562-ben a világtörténelem legízléstelenebb polgárháborúit idézte föl.

Sokan kérdezgetik ma is, ömlött volna-e annyi vér, ha *Loyola* Ignác (Inigo Lopez Recalde 1491—1556) mint kapitány hősies halált hal Pampelona ostrománál s ha megsebesült lábát gyógyíttatva, a kórházban regény (a divatos Amadis) helyett orvosai nem a Jézus életét és a Szentek virágát olvastatják vele? A meggyógyult kapitány a Madonna montserrati képére akasztotta fegyverét, fényes katonaruháját odaajándékozta az első szegénynek, akivel találkozott; zarándoköltözetbe bújt és aszkéta lett. Manresai remeteségében olyanforma lelkiharcon ment keresztül, mint Luther a kolostorban. Végül belátta, hogy testének gyötrése mellett sohasem valósíthatja meg istenes tervét: nem vígasztalhatja a szentföldi keresztényeket, nem térítheti meg zsarnokaikat. De Palesztinából, mint rajongót, 1523-ban maguk a papok utasították ki s ezzel világmisszióhoz juttatták. Koldulva ért haza, hogy 33 éves korában lásson a rendszeres tanuláshoz. Az alcalai egyetemen bölcseletet, a salamancain teológiát hallgatott; közben az utcán katekizmusra tanította a népet és prédikált. Emiatt kétszer ült az inkvizíció börtönében. Az eretnekség vádja alól felmentették, de utasították, hogy még négy esztendeig tanuljon teológiát. Párisba ment tehát (1528), hol vasszorgalommal pótolta a hiányokat, s évek mulva (1534 augusztus 15) *Xaveri Ferenc, Lainez* Jakab, *Lefèvre, Salmeron, Bobadilla* s még néhány barátja társaságában fogadalmat tett a tisztaságra, szegénységre, a palesztinai mozlimok térítésére, a szíriai keresztények gyámolítására s ha mindezt nem tehetnék, a pápa rendeleteinek feltétlen teljesítésére. Szövetkezetét csak három esztendő mulva nevezte *Jézus társaságának,* midőn Velencéből, hol hiában leste az alkalmat keleti küldetése megkezdésére, III. Pál pápához ment Rómába. Előterjesztésében valósággal hadat üzent a keresztény szellem ellenségeinek s rendjét oly szigorúsággal akarta szervezni, amilyenre nem volt példa a szerzetek történetében. Eretneknek csúfolták, de a pápa a római Sapienza-egyetemen két tanítószéket bocsátott híveinek rendelkezésére. 1538-ban rájuk bízta akkor alapított isko-

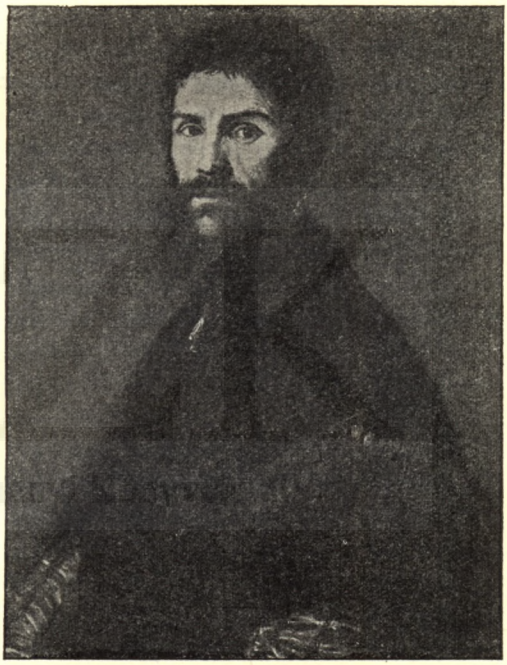

43. ábra. Loyolai Ignác (1491—1556).

láinak vezetését, de csak 1540 szeptember 27-én erősítette meg rendjének alapszabályait. Eszerint Jézus társaságának csak 60 tagja lehet, akik tisztaságot, szegénységet s a pápa, mint Krisztus helytartója iránt feltétlen engedelmességet fogadtak.

Loyola Rómát tette a rend középpontjává s onnan akarta megkezdeni a katolicizmus terjesztését, mindenekelőtt a protestantizmus ellensúlyozásával, sőt kiszorításával. Az 1550-ben alapított Collegium Romanum e célból pár év múlva már száznál több fiatal jezsuitát küldhetett Európa minden részébe. 1552 aug. 31-én az új pápa, III. Gyula is megalapította a Collegium Germanicumot, hogy annak német tanulóival harcolhasson a német reformáció ellen. Loyola 1553 július 25-én elrendelte, hogy a rendnek Indiába küldött tagjai is imádkozzanak Németország visszatérítéséért.

Olaszországban és Portugáliában a rendet lelkesedéssel fogadták ; a keletázsiai gyarmatok apostola maga *Xaveri* Ferenc lett. Nyolc esztendővel azután ment Japánba, hogy azt a portugálok »felfedezték« (1541) s 1582-ben három japán fejedelem már üdvözlő követséget küldött a pápához, kinek pár év múlva 400,000 japán híve volt. Spanyolország és a Németalföld csak vonakodva, Ausztria 1551-ben, Bajorország és Csehország 1554-ben, Francia- és Magyarország 1561-ben fogadta be a jezsuitákat. (Hazánkban Oláh Miklós telepítette be őket, de már 7 év múlva elhagyták és csak 1580-ban keresték fel ismét az országot, mikor egy esztendeje Báthory István lengyel király Kolozsvártt is házat, sőt egyetemet alapított számukra.) Loyola a Habsburgok német és magyar birodalmainak, Bajorországnak, Württembergnek és Svájcnak rendi előljárójává *Canisius* Péter bécsi rektort tette, kinek katekizmusa minden eddiginél szabatosabban feltüntette a katolicizmus lényegét s igen sok nyelvre (magyarra 1599-ben) lefordítva, ötszáznál több kiadást ért. Mialatt Loyola a királyokkal mint egyenlőrangú fél tárgyalt, rendjében a legszigorúbban tartotta fenn a fegyelmet. Porig alázta Lainezt, Olaszország tartományfőnökét, ki jobbkeze volt, de egy másodrangú kérdésben ellene szólt. Száműzte Rodriguezt, ki megnyitotta a rend előtt Portugáliát, de a jezsuitákat aszkétákká akarta tenni. 13 tartomány száz házában ezer tagja volt már a rendnek, amelynek élén állott. Igaz, hogy többnyire csak Dél-Európában, hol általán katolikusok laktak s így kevés alkalom nyílt a protestánsok támadására. Nem is csupán a jezsuiták tartóztatták fel győzedelmében a protestantizmust, mely virágkorát Loyola idejében élte. Tagadhatatlan, hogy a katolikus közszellem felébresztésében Loyolának s rendjének van a legnagyobb része, sőt abban is, hogy (bár pl. Canisius óvta papjait a protestánsok sértegetésétől s megnyerésükre keresztény szelídséget és nyájasságot ajánlott) közszellemmé lett a türelmetlenség. A főbb iskolák rendre a jezsuiták kezébe kerültek és csak arra kellett várni, hogy az ott nevelt tanulók közpályákra lépvén, buzgóságukat a közéletbe is átvigyék. Loyola előrelátta, de már nem érte meg ezt az eredményt ; 1556 július 31-én elhúnyt. V. Pál pápa 1609-ben boldognak, XV. Gergely 1622-ben szentnek nyilvánította.

A rend végleges szervezete *Laineznek,* a második generálisnak műve. Ennek olyan sokszor szellőztetett részletei az egyháztörténelemre tartoznak ;

de idetartozik a főbb eredmények megemlítése. 1565-ben már 3500, 1618-ban 13,000, 1680-ban 10.581, 1773-ban 22.500 és most is 13.000-nél több tagja van a rendnek. A templomok és az iskolák szószékein, a gyóntatószékben, az irodalomban és a tudományokban, a köz- és a szalonéletben kétségkívül rendkívüli volt a hatása. Pedig még a harmadik generális, *Borgia* Ferenc is tartózkodásra intette tagtársait a politikai s általán a világi ügyekben. A rendnek magával az inkvizícióval is küzdenie kellett, míg elfogadtatta azt a *tantervet*, amelyet *Aquaviva* generális a XVI. század alkonyán, 1599-ben bocsátott ki, hogy valódi mintaiskolákat állítson fel. »Ha rájuk gondolok, — szólt Verulami Bacon — eszembe jut, amit Agesilaos mondott Pharnabasosnak : Talis cum sis, utinam noster esses ! (Ilyen lévén, bárcsak a miénk volnál !)« Utánzásukra buzdította protestáns hitfeleit. A rend nem riadt vissza a támadás és csel fegyvereitől s hitte, hogy minden út Rómába vezet ; a protestantizmust azonban elsősorban saját fegyvereivel : az iskolával, tudománnyal és irodalommal akarta megverni. Legjobban gyűlölték diplomatáit és gyóntatóit, mert nekik tulajdonították az ellenreformáció megindítását, a véres vallásháborúkat, melyek a XVI. század második s a XVII. század első felének jellegét megadták.

»És most ti királyok, vegyetek értelmet ; tanuljatok, kik ítélitek e földet«, idézi a II. zsoltár 10. versét Loyola első magyar életrajza, mely Nagyváradon 1657-ben »Jezsuita páterek titkai« címmel jelent meg. A jezsuiták főtudományának a vak engedelmességet, a pápának a királyok és fejedelmek személyén és méltóságán való uralkodását, a fogadalom teljesítését, a gyónás titokbantartását, a tétovázó feleleteket stb. hirdeti. Midőn VIII. Orbán pápa (1623—44.) a jezsuita apácák kongregációját 1631-ben feloszlatta, ő is abban reménykedett, hogy »jezsuiták szerzetit is eltörli e földről«. De a rendet csak 1773-ban törölte el XIV. Kelemen s 1814-ben VII. Pius már helyreállította. A XVI. századnak ez a fontos alkotása sokszor változtatott taktikával, de változatlan céllal működött mindenkor. Épúgy nem csupán történelmi emlék, mint maga a reformáció, melynek ellensúlyozására keletkezett. Nem képvisel olyan uralkodó eszmét, mint működése első századában, de a tényezők közé tartozik ma is.

Főkép a jezsuiták ösztönzésére történt, hogy 1562 január 18-án a *trienti zsinat* újra összeült, egész erővel munkához látott s 1563 dec. 12-én sikerrel fejezhette be annyi megszakítással s annyi baj közt folytatott működését. A dekrétumokban megmagyarázott minden egyes hitágazatot és kánont, amit a reformáció megtámadott, amit azonban az egyház az ú. n. apostoli hitvallásban, vagyis a hiszekegyben, már másfélezredéve népszerűen egybefoglalt. Katolikusnak ezentúl csak azt lehetett tekinteni, aki a trienti zsinaton összefoglalt hitágazatokat vallotta és követte. Az egyházi fegyelemre, a papságra és az igazgatásra vonatkozó határozatokat a zsinat maga is reformációnak nevezte, s 1564 május elsejétől fogva kötelezővé tette. Ez utóbbiakat nem fogadták el s nem hirdették ki mindenütt, mégis rendkívül emelték az egyházi rend tekintélyét. A püspökök, papok, rendfőnökök, hittanárok és áttértek új minta szerint fogadtak hűséget a róm. kat. egyház és a pápa iránt. Ez és a dogmák változatlan fenntartása teljesen megszilárdította a katolicizmust, mert kiválásra kényszerítette a kételkedőket, ingadozókat és szorosra fűzte

a hívők kapcsolatát. A protestáns felekezetek is szabatos és félreérthetlen hitvallásokat szerkesztettek s így mindenki nyugodtan csatlakozhatott volna a kereszténységnek ahhoz a csoportjához, ahová hívő és gondolkozó lelke leginkább vonzotta.

Nem is a hitben és a vallásban, hanem a vakhitben, az elfogultságban rejlik a türelmetlenség, ami most mindinkább hatalmába kerítette a kedélyeket. Ennek egyetlen orvossága a felvilágosodás lett volna. Ximenes, Erasmus, Luther, Zwingli, Karlstadt, Münzer, Melanchton, Kálvin, Knox, Cranmer, Socinus, Servetus, Dévai Biró Mátyás, Honterus, Dávid Ferenc, fel egészen Giordano Brunóig, ki a XVI. század utolsó évében szenvedett máglyahalált, mind a felvilágosultság nevében sürgette a vallás és társadalom reformját. Ennek a nevében szóltak a XVI. század szentjei: Loyolai Ignác, Xaveri Ferenc, Borromeo Károly s mások is. És ha Villiers (1804) a reformációt az újból született felvilágosodás leányának nevezi, a szintén kálvinista Kölcsey megjegyzi, hogy ezt a *felvilágosodást* a katolicizmus szülte. Szerinte »a római szék hatalma nem a szabadság sírja, hanem inkább az az ellensúly vala, mely a fejedelmi és nemességi despotizmusnak ellene dolgozott s a nép alsó rendét felemelte«. Leó felekezete hitt; a Lutheré vizsgálódott és hitt. »Az alap — folytatja Kölcsey — amott az írás és az egyház; emitt az írás és a hitvallás. Ki hagyta el a másikat? Ki hisz többet vagy kevesebbet a Szentháromságról, teremtésről, eredendő bűnről, megváltásról, az élet után való jutalomról vagy büntetésről? A szentek maradtak el talán s a purgatórium? Oh, mi nagy lépés a világosodás felé, ha ezeken túlestünk!«

Azzal, hogy leszállt egy kicsikét a tömjén ára, mert kevesebb füstölőben égették, valóban nem lett sokkal tisztább a kereszténység levegője. Mivel a vizsgálódás is csak hitre vezetett, sokan nem értették, mire való a szakadás, az az európai nagy felfordulás, holott lényegében a religió semmit sem változott, az új katekizmust pedig csak úgy meg kellett tanulni mint a régit, hogy valaki egy bizonyos felekezet tagjának mondhassa magát. Az a tinta, melyet a XVI. század első felének teológusai egymásra borítottak, a század második felében vérré változott.

III. Németalföld szabadsága harca.

Fülöp spanyol király (1556—98) volt a reformátusok leghevesebb ellensége: a »dél ördöge«. Vádolták, hogy a vallási és a politikai szabadságot egyaránt elfojtani akarván, a latin fajra a legerősebb két bilincset verte: a klerikálizmust és a militárizmust. A protestánsokon kívül a katolikusokat is elidegenítette magától s ő kezdte meg azt a hibás politikát, melynek következtében népe három század múlva elveszítette vezető szerepét. Nem ismerte azt a világot, melyet igazgatott s tehetségei nem feleltek meg roppant szorgalmának. Helyre akarta állítani a kereszténység egységét; de Albával Rómában már 1557-ben elfogatta IV. Pál pápát, aki ellenségeivel szövetkezett. Európában hazájának, Spanyolországnak szánta a vezérszerepet, de a spanyolokkal szemben is szabad kezet engedett az inkvizíciónak. Fogságban engedte elpusztulni saját fiát, *Don Carlost* (1568 júl. 24), kit a protestánsok eszközének tartott. Teljesen elbizakodott,

II. FÜLÖP SPANYOL KIRÁLY.

(1556—1598.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

midőn vezére, *Egmont* gróf 1557 aug. 10-én St-Quentinnál (Cambraitól délre) és 1558 júl. 13-án Gravelingennél (Calais táján) ismételten győzelmet aratott a franciákon, kikkel (a zálogba vett Metz, Toul és Verdun püspökségek miatt) még apja megkezdte a háborút. Felesége azonban, Mária angol királyné, ki ebben a háborúban szövetségese volt, elvesztette Calais várát, nemsokára pedig meg is halt. Így a II. Henrik francia királlyal *Cateau-Cambrésisben* (1559 ápr.) kötött béke csak annyiban felelt meg Fülöp várakozásainak, hogy Henrik megigérte a protestánsok (hugenották) kiirtását. Angolországban Fülöp, mint 1554 óta Mária királyné férje, amúgy is erőszakosan akarta helyreállítani a régi hitet. Otthon Spanyolországban az inkvizíció verdiktjei alapján tömegesen küldte máglyára a gyanúsakat. Pedig fiatal korában, mikor egy családapát kis gyermekeivel együtt akartak elégetni, karjaiba vette a legkisebbet s megilletődve kérdezte, mit véthetett ez a csecsemő? Kérdésén megbotránkoztak. Tűzbe vetették a kis ártatlant, sőt azt a vért is, amit ereiből bűnbánata jeléül a herceg eresztett. Már mint király politikai célokra használta az inkvizíciót; a kiontott vérért az egykorú magyar történetírók — Forgách, a katolikus püspök és Heltai, az evangélikus pap — mégis a pápát vádolták. Forgách szerint V. Pius valóságos keresztesháborút akart viselni a keresztények ellen. Heltai 1570-ben magyarra fordította a spanyol Gonsalvi könyvét arról a *hálóról*, »mellyel a megtestesült ördög, a pápa-Antikrisztus, Hispániában az együgyű, jámbor keresztényeket, az evangéliom követőit, hallatlan álnoksággal és mesterségekkel megkerüli, kikeresi, megfogja és minden marhájokat elvévén, kegyetlen kínokkal megkínozza és rettenetes halálokkal megöli az ő pilises hóhéri és az ő bolond szolgái, a megvakított fejedelmek által«. Fülöp a mórokkal együtt eretnekek gyanánt végeztetett ki olyanokat is, akik a modern egységes, de önkényes állam rovására a régi politikai szabadság fenntartásán fáradoztak.

A móroknak nemcsak mohamedán vallását, hanem nyelvét, irodalmát, ruházatát, zenéjét, táncát is üldözte. Midőn spanyol sovinizmusa ellen a mórok Ben-Abu vezetése alatt végre is fellázadtak, vezére és féltestvére, *Don Juan,* véresen nyomta el felkelésüket.

Egyáltalán irtóháborút akart indítani a mohamedánok ellen; 1571-ben tehát a pápa Velence és Málta szövetségében küldte a törökök ellen a mórölő Don Juant, ki *Lepanto* és *Patras* közt 1571 okt. 7-én döntő győzelmet aratott, s 12—15.000 keresztény foglyot szabadított meg. Tuniszt elfoglalta, de diadalát egyébként nem aknázhatta ki. A szultán, mint rendesen, a Habsburgok magyarországi királyságának rovására keresett kárpótlást. Fülöp, hogy a mohamedánok ellen teljes erővel léphessen fel, az afrikai és a délázsiai partok teljes birtokára törekedett, aminek legegyszerűbb módja *Portugáliának* és gyarmatainak megszerzése volt. Családi jogai címén már 1571-ben Portugália trónörökösének jelentette ki magát. Mikor 1578-ban Sebestyén király a mórok ellen viselt keresztesháborújában Alcazarnál elesett, nagybátyja, Henrik bíbornok pedig 1580-ban sírba vitte az ál-burgundi uralkodóházat, Fülöp Alba herceget küldte be a viszálykodó országba s birodalmához csatolta. Háborúba bonyolódott Angliával is, melynek új protestáns királynéja, Erzsébet, már csak azért is visszautasította kezét, hogy, mint férje, ne avatkozhassék egy független és

szabad ország ügyeibe; sőt a Fülöp ellen vallásuk szabadságának védelmére felkelt németalföldieket is segítette. A királynak az angolok ellen küldött »győzhetetlen hajóhada« 1588-ban nagyrészt a viharok és hadi szerencsétlenségek áldozata lett. Spanyolországnak örökre le kellett mondania, hogy Szent Ágoston népét visszahódítsa a katolicizmus számára. Vállalkozásáért csakhamar tengeri hegemóniájának elvesztésével kellett megbűnhődnie. V. Sixtus pápa, kitől gazdag ajándékok kíséretében kérte egy spanyolnak szentté avatását, gúnyosan dicsérte, hogy az égnek is ad már valamit, mikor a tengernek annyit áldozott. A királyt inkább politikai mint vallásos érdek vezette akkor is, mikor a franciaországi vallásháborúkba beavatkozván (1585—98), a protestánsból lett katolikus Bourbon IV. Henrik helyett saját leányát akarta Franciaország trónjára ültetni, hogy utóbb személyes uniót teremtsen a két szomszédos állam közt. A vervinsi békében (1598) erről is le kellett mondania. A történelem mint jellemző pletykát említi, hogy a királyt életében csak kétszer látták nevetni; egyszer menyaszszonyának gyermetegsége miatt s máskor, amikor azt hallotta, hogy Franciaországban Bertalan éjszakáján (1572) százezer protestánst vágtak le. Európaszerte meggyűlölték a protestánsok üldözése és önző családi politikája miatt, amik különben Spanyolországnak épúgy romlását okozták, mint száz esztendő mulva Franciaországot is majdnem tönkre juttatta XIV. Lajos hasonló politikája. Spanyolország a XVI. század közepén Európa leggazdagabb és leghatalmasabb keresztény országa volt; Fülöp, a meddő villongásokban vagy nyilt harcokban eladósodva, katonai és politikai tekintélyében megalázva hagyta utódjára (1598 szept. 13).

Legnyomasztóbb volt Fülöp kormánya Németalföldön, mely nagy részben mint Merész Károly burgundiai herceg leányának hozománya szállt a Habsburgokra. V. Károly, maga is ezen földnek, Gand (Gent) városának szülötte, a tartománynak 1531 okt. 1-én önkormányzatot adott (mely nagyjából meg is maradt 1789-ig) s helytartójává hugát, *Mária* özvegy magyar királynét nevezte ki. Rettenetesen, 26 főbb emberének kivégzésével s nagy hadisarccal büntette (1539. febr. 6) szülővárosát, Gandot, de mégis alatta lett ez Anvers-rel (Antwerpennel, »a XVI. század Londonjával«), Brüggével és Bruxelles-lel együtt a világkereskedelem egyik középpontja. 1548 július 26-án az augsburgi országgyűlésen a legszélesebb jogú önkormányzatot eszközölte ki a 17 egyesített tartomány részére. Németalföldet a birodalom védelme alá helyezvén, kormányzójának szavazatot adott a birodalmi gyűlésen. 1549-ben a Habsburg-család egy és oszthatatlan birtokának nyilvánította s így hatalmas lépéssel vitte közelebb a független állami élethez. Ennek azonnal el kellett kezdődnie, amint az ő lemondásával vagy halálával a császári koronát a Habsburgok osztrák ága fogja viselni s így a fennhatóság joga a messzefekvő Spanyolországra száll át. Azonban a franciák (vallonok) és hollandiak (flamandok) nemzetiségi viszályai mellett most már a protestantizmus is részekre szakította a tervezett országot. V. Károly az eretnekek ellen már 1523-ban behozta az inkvizíciót, de helytartója, Mária királyné, kit magyar királyné korában Luther titkos hívei közé számítottak, nem akart a természetes fejlődés útjába állani. Az volt a nézete, amit titkára Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek, Melanchton

és Erasmus barátja, 1535 márc. 10-én megírt, hogy »a luteránizmusnak *egy* levágott feje helyett *több* nő« és hogy az új vallást jobb volna tanítással kiirtani: »*doctrina* magis extingui possent«. Károly azonban 1550 szeptemberében a protestánsok ellen kemény rendeletet adott ki, melyet félévenként újra meg újra kihirdettetett. Mégis óriási túlzás Hugo Grotiusnak az az adata, hogy százezer embert öletett volna meg. Fülöp, aki nagynénjétől, Máriától, 1555-ben vette át a kormányt, november 28-án azonnal szigorúbbá tette az inkvizitorok működését, melyet Margit parmai hercegnő, 1559 aug. 8. óta Németalföld

44. ábra. A lepantói csata 1571 október 7-én.

kormányzója már csak azért is fokozni kívánt, hogy féltestvérének, a királynak kegyeit biztosítsa a maga és családja részére. A protestánsok vagyonának elkobzása nagyon kívánatosnak látszott akkor, midőn, Margit kormányzása kezdetén Spanyolország és (ami ennél ebben a tekintetben többet jelent) Amerika urának 63 millió arany adóssága volt. Ebből 9 millió esett Németalföldre, amelynek önkormányzatát külön 8 millió terhelte.

A kormány élén tulajdonképen *Granvella* Antal mechelni érsek (1561 óta bíbornok) állott, aki 1000 lovas és 3000 gyalog zsoldosában bízva, kezdettől fogva mellőzte az alkotmányt. A zsoldosokat ugyan a közvélemény felháborodása következtében 1559 dec. 30-án már hazaküldte, de így is szigorú rendeleteket adott ki a luteránusok és a kálvinisták ellen. A spanyol inkvizíció

behozatalára s arra törekedett, hogy a püspökségek számát háromról tizenegyre emelje. A protestáns egyetemekkel szemben Fülöppel (1562 jan. 19) a louvaini egyetemet alapíttatta. Margit hercegnő már 1562 június 14-én figyelmeztette Fülöpöt, hogy az elégedetlenek *Vilmos* orániai hercegnél titkos tanácskozásokat tartanak. Granvella bíbornokot megnyugtatta, hogy a hercegnek 900.000 arany adóssága van, az eladósodott ellenzéki uraknak pedig összevéve sincs több évi jövedelmük félmillió tallérnál; ennyivel pedig nem kezdhetnek forradalmat. Azonban az elégületlenség magával ragadta *Egmont* grófot is, a st-quentini győzőt, aki 1563-ban még életét és vérét ajánlotta a kat. hit helyreállítására s biztosította királyát, hogy saját kezével dobná tűzbe a maga fiát vagy testvérét, aki a kat. hit ellen törne.

Egmont, Orániai Vilmos és Hoorne gróf azonban már (1563-ban) kérték Granvellának, politikai és vallási tekintetben egyaránt a merev központosítás emberének eltávolítását. Nem is jelentek meg többé az államtanácsban, csak azután, amikor a király Granvellát visszahívta (1564 márc.). Az országgyűlés összehívását Fülöp (1565. okt.) csak arra az esetre igérte meg, ha változatlanul végrehajtják a trienti zsinat határozatait és az inkvizíció iránt kiadott rendeletét. Margit 1565 dec. 18 ezt a király nevében meg is parancsolta. 1566 ápr. 5-én azonban hatszáz (többnyire kat.) nemes jelent meg előtte, hogy az országgyűlés összehívására s az inkvizíció és a vallásügyi rendeletek eltörléséig a vallásszabadság megadására kérje. Margit — az elsőnek kivételével — megigérte közbenjárását, mire a folyamodók, kiket Berlaymont tanácsos koldusoknak (gueux) nevezett el, a jelvényükül választott koldustarisznyára feliratták, hogy »hívek a királyhoz egészen a koldustarisznyáig«.

A mozgalomnak eleinte inkább politikai jellege volt. Orániai Vilmos maga is csak most lett katolikusból református. Sem vallási, sem politikai okokból nem helyeselte, hogy a kálvinisták, a még fennálló rendeletekkel dacolva, nyiltan, szabad ég alatt tartják istentiszteleteiket, a fellázadt parasztok pedig néhány nap alatt négyszáz katolikus templomban és kolostorban törték össze a szentek szobrait. Erre a katolikusok odahagyták a nemesek (koldusok) szövetségét, Fülöp pedig, aki még néhány engedményt tett, 1566 dec. 30. értesítette Margitot, hogy Alba herceget sereg élén küldi a rend helyreállítására. Margit erre azonnal meghagyta, hogy a protestánsok csak a városok falain kívül tartsanak istentiszteletet, az idegen prédikátorokat pedig kiutasította.

A kálvinista községek 1567 februáriusában szövetkeztek vallásuk szabadságának védelmére s azonnal fegyverkeztek. Április 13-án azonban Egmont gróf már azt jelentette Fülöpnek, hogy Flandriában újra csend van. Margit kegyetlen bosszút állt, de Fülöpnek ez sem volt elég; 1567 augusztus 22-én teljes hatalommal *Alba* hercegre (1508—82) bízta a kormányt s vele az *abszolutizmus* megteremtésének feladatát, melyben eleinte 10.000, utóbb már 40.000 főnyi hadsereg támogatta. Kivételes törvényszék (»a zavargók tanácsa«) elé állíttatta s mint felkelőket és felségárulókat végeztette ki (1568 június 5) Egmont és Hoorne grófokat, mert nemcsak királyuknak, hanem hazájuknak is hívei voltak. A vérpad, akasztófa és máglya áldozatainak számát Alba maga 800-ra

tette. A protestánsok ezrével menekültek. Alba nyilt utcákon is akasztófákat állíttatott fel, hogy elsősorban azokat a kereskedőket húzassa fel, akik boltjaikat bezárták, mert az elviselhetetlen adók következtében tönkrementek, vagy a zsoldosok rablásaitól tartottak. Hivatkozhatott rá, hogy a roppant adókat a végre összehívott országgyűlés maga szavazta meg. Fülöp (mint 1570 július 4. leveléből kitűnik) *királysággá* akarta tenni Németalföldet. Nem a nemzeti szellem fejlesztését, hanem épen annak elfojtását remélte az új királyság erős középponti kormányától, mely várak (például a világ legnagyobb erősségének szánt anversi vár) felépítésével s hatalmas haderővel mint Spanyolország előőrse fogná fel Francia- s talán Németország támadásait. A németalföldi hazafiaknak azonban önállóság sem kellett önkény és inkvizíció kíséretében. *Nassaui Lajos* szabadcsapatainak első (1568) erőtlen kísérletei után *Orániai Vilmos* 1572-ben szervezettebb haddal tért vissza hazájába, melyet még 1567 április 22-én elhagyott. Népe 1572 április 1. Brielle elfoglalásával kezdette meg azt a *szabadságharcot,* melynek teljes diadalát csak a harmadik nemzedék érhette meg. Júliusban Holland, Seeland, Nyugati Frízland és Utrecht tartományok rendjei Vilmost Dordrechtben már királyi helytartónak, sőt — a király távolléte idejére — az egész Németalföld fejének ismerték el. Alba még a templomozó népet is ölette, fia pedig Haarlemben, hol 300 asszony is hősiesen harcolt, száz foglyot egymáshoz háttal kötözve fullasztott a vízbe. Annyi ezer közül már csak 75 maradt életben, mikor Fülöp 1573 decemberében visszahívta az esztelen zsarnokot és *Zuniga Requesens*-re bízta az ország lecsendesítését. Az új kormányzó szelíd ember, de kitünő hadvezér volt; mégsem vehette be Leydent, melynek lakosai a Maas gátjait átvágták, a zsilipeket felhúzták és magukra zúdították a tenger áradatát, hogy a hullámokba fojtsák ellenségeiket (1574). A forradalmi kormány kenyeret és heringet osztott szét a város éhező népe közt s hősiességét már egy év mulva egyetem (Rijks Universiteit) felállításával jutalmazta. Requesens figyelmeztette a királyt, hogyha meg akarja menteni a kat. hitet és a királyságot, *a nemzet minden követelését teljesítenie kell.*

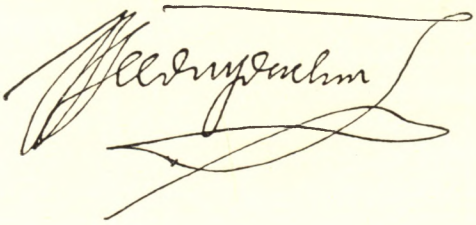

45. ábra.
Alba Ferdinánd toledói herceg (1508—1582).

Mily helyesen ítélte meg a helyzetet, kitűnt, midőn váratlan halála (1576 március 5) után a rabló és fosztogató spanyol zsoldosok ellen a gandi egyezségben (1576 nov. 8) még a déli (belgiumi) kat. tartományok nemessége is csatlakozott a kálvinista északiakhoz. A kibékülés végképen lehetetlennek látszott, midőn a spanyol zsoldosok feldúlták és kirabolták Észak-Európa leggazdagabb városát, Anverst. Az új helytartó azonban, *Don Juan d'Austria* (1575—78), a lepantói győző, 1577 februárius 17-én a gandi egyezséget elismerte. Megigérte, hogy 40 nap alatt az országból minden idegen zsoldost kiküld s az országgyűlést összehívja, ha viszont a rendek is elbocsátják felkelő hadaikat s megtartják a katolikusok szabadságát. Ezt az edictum perpetuumot április 7-én Fülöp elfogadván, Don Juant Bruxellesben a 11 déli tartomány május 4-én Németalföld helytartójának s Fülöpöt törvényes királynak ismerte el. Az északiak azonban, Holland és Seeland kormányzójának, Orániai Vilmosnak vezetése alatt, protestáns jellegű *nemzeti önállóságot* követeltek s fegyverben maradtak. Don Juan, ki, szavához híven elbocsátotta a zsoldosokat, most újra fegyverkezett, s a Vilmos ellen indulni vonakodó délieket lázadóknak nyilvánította. Erre a déliek behívták Vilmost és Bruxellesben szeptember 23-án rendkívüli lelkesedéssel fogadták. Egy töredék Mátyás főherceget (a későbbi császárt és magyar királyt) választotta helytartónak, de ezt Fülöp épúgy lázadásnak tekintette, mint Vilmos pártolását; sőt gyanusította magát Don Juant is, aki pedig a nemzeti kormányt menekülésre kényszerítette.

Don Juan halála után *Farnese* Sándor parmai herceg (Margit fia), a katolikusok és a protestánsok közt kitört egyenetlenséget felhasználva, négy déli (belga) tartományt 1579 május 17-én kibékített a királlyal. A hét északi prot. tartomány ellenben Utrechtben már január 23-án szorosabban egyesült, s 1581 július 26-án németalföldi trónjától megfosztotta II. Fülöp spanyol királyt. Az anjoui herceget annak világos kijelentésével választotta fejedelemmé, hogy a fejedelem van a népért, nem a nép őérette, s utóbb elkergette, mert valódi uralkodó akart lenni. Midőn (1584 július 10) a vakbuzgó Gérard az új állam névtelen elnökét, Orániai Vilmost, meggyilkolta, Anvers eleste után pedig a déli (belga) tartományok lassankint mind elismerték II. Fülöpöt, az északiak 1585 Szent István napján Anglia protestáns királyával, Erzsébettel szövetkeztek. Leicester gróf angol vezért választották meg főkormányzónak (1586 február 1), Orániai Móricot pedig, Vilmos 20 éves fiát főkapitánynak és tengernagynak; de Leicestert Erzsébet már tizenegy hónap mulva visszahívta. *Oldenbarnevelt* most Móric elnöklete alatt valóságos *köztársasággá* alakította át Hollandiát, melynek szabadságát, egy európai protestáns szövetség támogatásában csalódván, a nemzet *saját erejével* védte meg. Farnese halála után Fülöp hiába próbált szerencsét Ernő, majd Albert osztrák főhercegek helytartóságával. A spanyolok múló sikereket halála (1598) után is arattak, a tengeren azonban, még Kelet-India és Jáva partjain is, a hollandiak győztek. Ahogy utóbb egyik követök figyelmeztette a magyar kurucokat, szabadságért harcoltak, nem sajtért s ólompitykés katonákkal vívták ki szabadságukat. Dicsőséges, a görögöknek a perzsákkal való mérkőzésére emlékeztető küzdelem volt az, melyet a hollandiak egy 350-szerte nagyobb hatalom ellen folytattak, s ezt arra kény-

szerítették, hogy — a spanyol kézbe jutott portugál gyarmatok elfoglalása után — 1609 április 9-én ideiglenesen elismerje köztársaságuk függetlenségét. Mikor azt 1648-ban, a Németországtól való elszakadásnak épen századik esztendejében végképen elismerte, Németalföldnek, vagy — ahogy egyik tartományáról közönségesen nevezték — *Hollandiának* a gyarmatokkal együtt már körülbelül akkora területe volt, mint V. Károly egykori világbirodalmának, amelyet műveltségre és kereskedelemre nézve jóval meg is haladott. A mai Németország uralkodói, II. Vilmos császár vallomása (1901 május 30) szerint »a *népért* dolgozni, vele élni és munkálkodni: Németalföldön tanultak. Síkra szállni a hitért, szabadságért s örömmel dolgozni, munkálkodni az alattvalókért: ezek az orániai ház kiváló tulajdonságai«.

IV. Anglia asszonykirályai.

Anglia, mint Németalföld, sok tekintetben Spanyolország ellen folytatott háborúinak köszönheti, hogy elsőrangú *tengeri hatalmasság* lett. VI. Edward a királyi család protestáns ágának a trónt azzal a tervvel akarta biztosítani, hogy halála után másod unokahuga, Johanna uralkodjék, ki Dudley kormányzónak, a northumberlandi hercegnek menye volt. A fiatal király váratlan halála (1553 július 6) után Johanna csak apósa sürgetésére foglalta el a trónt, melyet maga is Mária (VIII. Henrik legöregebb lánya) örökségének tartott. Annak tartotta a protestánsok többsége is.

Mária fényes elégtételt szerzett boldogtalan édesanyja emlékének, mikor születése jogán mint általánosan elismert király vonult be Londonba (1553 augusztus 3). Johanna most már a Tower börtönében olvasgatta kedves Platóját, apósa pedig a vérpadon bűnhődött (augusztus 22) amiatt, hogy bolygatni merte

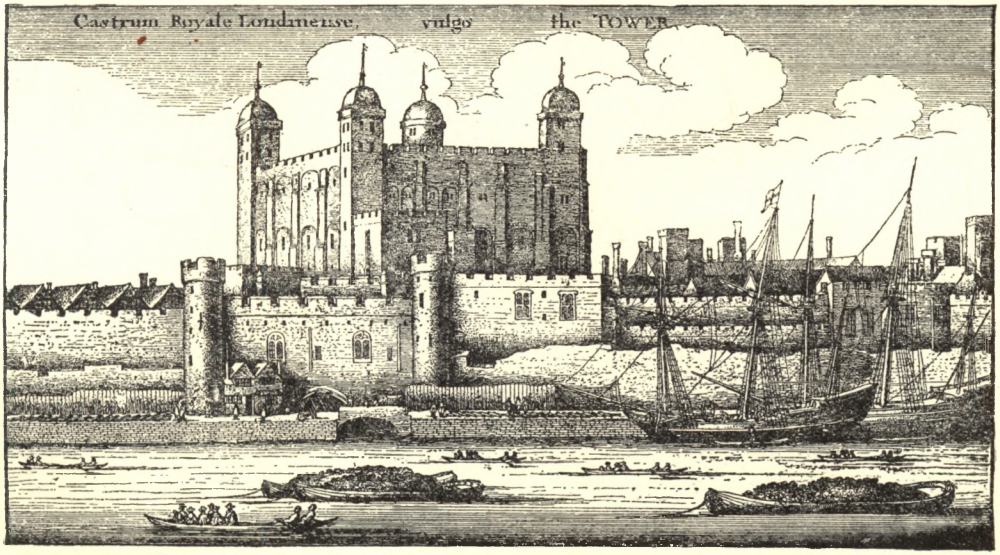

46. ábra. A londoni Tower.

a legitimitás elvét. Mert voltakép erről és nem a vallásról volt szó. Az angoloknak volt ugyan érzékük a vallásos eszmék iránt, de ha a legélesebb szemű történetírók is nagy ellenmondásokkal állapítják meg a felekezeteknek egymáshoz való arányát, annak az lehetett az oka, hogy katolikusok és protestánsok egynek érezték magukat oly alapelvekben, amelyeket közösen vallhattak, az eltéréseket pedig nem feszegették. Maga a nép kétségtelenül keveset törődött a hitvitató teológusokkal. Macaulay szerint a nemzet néha protestáns, néha katolikus volt, máskor félig ez, félig az; pl. csak annyiban nem katolikus, amennyiben nem kellett neki a pápa. Vallásháborúig senki sem fokozhatta a valláskérdések iránt való érdeklődését. Mária azon kezdte, hogy vallásszabadságot igért; de anélkül, hogy hadseregre, külföldi segítségre támaszkodhatott volna (hiszen épen nagybátyja, Károly római császár és spanyol király intette mérsékletre), Cranmer érsekkel együtt börtönbe záratta a protestáns püspököket és a tüzesebb prédikátorokat. Katolikus püspököket nevezett ki helyükbe, miséket mondatott, körmeneteket tartatott s hosszas vitatkozás után maga a parlament is az istentisztelet *régi* módját állította vissza a Common Prayer Book helyett.

47. ábra. Pole Reginald (1500—1558).

Komolyabb ellenállásra csak akkor talált, mikor az özvegyen maradt Fülöp herceggel, V. Károly fiával akart egybekelni; ekkor a nemesség egy része összeesküvést szőtt Erzsébet (VIII. Henrik és Boleyn Anna leánya) vagy a fogoly Johanna érdekében. Ezért Erzsébetnek fogsággal, Johannának és férjének pedig (1554 február 12) halállal kellett lakolnia. A parlament most már, hosszasabb ellenállás után, újra elismerte a pápa primátusát, eltörölte a király egyházi elnökségét, visszaállította az eretnekek üldözéséről szóló törvényt. Megengedte, hogy Mária a Fülöp spanyol trónörökössel március 10-én jelképesen megkötött házasságot júliusban valóban is megköthesse, s ezzel tért nyitott a spanyolok befolyásának, amitől pedig a nép Anglia függetlenségét féltette. *Pole* Reginald bíbornok, mint a pápa követe, nagy fénnyel vonult be Londonba, hova életírója, Dudich András későbbi pécsi püspök is elkísérte. Novemberben a bíbornok feloldotta Angliát az egyházi átok alól. Az angol püspökök, élükön *Gardinerrel,* inkvizíció elé állították s máglyára küldötték a legtekintélyesebb protestánsokat. Köztük voltak VIII. Henrik egyházpolitikájának zászlóvívői, Ridley és Latimer (1555 október 16) s az angol nemzeti egyház megalapítója,

Cranmer (1556 március 21), kinek »az igaz hitben való állhatatosságát« 1582-ben egy Debrecenben kinyomatott verses história is magasztalta. De mégsem a háromszáznál több áldozat vértanusága, hanem *IV. Pál* pápa világi politikája buktatta meg »a vérengző« (the bloody) Mária és Pole ellenreformációját. A pápa a királynőt majdnem kiátkozta amiatt, hogy a VIII. Henrik idejében lefoglalt egyházi javakat csak kis részben szedte vissza a világiaktól. Ehhez járult, hogy a pápa Angliát II. Fülöp nápolyi királysága miatt háborúba bonyolította a franciákkal, kik most Anglia utolsó francia birtokát, Calaist is elvették. Hitükben és nemzeti érzületükben sértve, Mária és Pole megtorlásra készültek, midőn 1558 november 17-én a királyné s másnap Pole Reginald is meghalt.

Utódjának Mária nem katolikus unokahugát, Stuart Mária skót királynét, hanem protestáns mostohahugát, *Erzsébetet* (1558—1603) tette, ami különben VIII. Henrik végrendelete s az 1548. évi törvény értelmében történt. Az ismét özvegyen maradt II. Fülöp spanyol király mindjárt megkérte Erzsébetet, aki azonban kisvártatva kijelentette, hogy sohasem megy férjhez. Csak így remélte, hogy megszűnik Angliában a katolikus spanyolok befolyása, amiben azonban a hangsúly a spanyolra s nem a katolikusra esik. Tulajdonképen nem volt sem protestáns, bár annak született, sem katolikus, bár Mária idejében annak kellett lennie. Mindhalálig égő gyertyák közé helyezett kereszt előtt imádkozott, ragaszkodott a kat. egyház sok szertartásához és törvénytelennek tartotta a papok házasságát. Eleinte mégis oly rajongással üldözte a katolikusokat, mintha — Julianus példájára — ennek a vallásnak megsemmisítésétől függne az állam élete. A nép VIII. Henrik, VI. Edward, Mária s most az ő idejében megmutatta, hogy vallásában is kész követni uralkodóját; de épen azért, mert könnyen változtatta meggyőződését, nem is akarhatta ennek a meggyőződésnek, a vallás szabadságának, a vallások viszonosságának korlátozását. Erzsébet azon-

48. ábra.
Erzsébet angol királyné (1558—1603) fiatalkori arcképe.

ban nem fogadta többé a katolikus püspököket, akik ilyen hivatalos fogadtatásban csak 343 esztendő mulva, VII. Edward király idejében (1901 május 3) részesültek ismét. Babonásoknak tartotta a »pápistákat«, vaskalaposoknak a protestánsokat; de mindkettőjük legfőbb (egyházi) kormányzójának: *supreme governor*-nak nevezte magát. Az egyházra való felügyeletet a parlament is kizárólag királyi jognak nyilvánította. Egyházi hatalmát a most szervezett »magas bizottság« útján gyakorolta. Az act of uniformityban helyreállította VI. Edward szertartásos könyvét, 1562-ben Cecil és Bacon tanácsára felelevenítette az angol püspöki egyházat és, némi módosítással Cranmer 39 tételét. Elcsapta azt a néhány kat. és prot. papot, aki őt nem akarta elismerni egyháza fejének; de továbbra is ragaszkodott a kat. kánonjoghoz, mely a prot. Angliában mai napig is sok ügyben élő jogforrás. A katolikusok eretneknek, a most feltűnt prezbiteriánusok vagy puritánusok katolikusnak, ha nem is pápistának tartották. »Ezek a jól sült puritánusok — írta volt 1654-ben Miskolczy Gáspár — Erzsébet királyné asszony idejében a pokolnak setétségéből kezdettek kiszármazni és az eklézsiát megzavarni; sőt a közönséges polgári társaságot is, mert nem kisebb fekélyei a közönséges társaságnak, mint az eklézsiának.« A kálvinista Miskolczy ezt a felekezetet »az eklézsiai fenyítékben és a külső isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban minden reformáta eklézsiáktól különböző fejetlen lábság« gyanánt mutatta be. Hajlandóbb volt dicsőíteni a kat. elemekkel telített anglikánizmust, mint igazságot adni a hozzá közelebb álló puritánizmusnak. A puritánizmus lényegével a magyar közönség Erzsébet egyházi törvényei után csak száz esztendővel ismerkedett meg alaposabban, midőn 1654-ben Telkibányai István, majd Komáromi Csipkés György lefordította Amesius »Angliai Puritánizmus«-át. Ebből érthette meg, hogy miért üldözte Erzsébet mindjárt kezdetben ezt a felekezetet, amely polgári ügyekben hódolt ugyan a királynak, de kimondta, hogy »*a király és kormánya nem lelki feje az egyháznak.* Lelki pörökben nem bírája, új istentiszteleteket nem rendelhet, szent dolgokat nem szolgáltathat ki és senkit sem tilthat el azoktól«. Míg ekként megvonta a határt az egyház és az állam közt, az állam kötelességévé tette, hogy az egyház tanításait saját tekintélyével is oltalmazza, a tévelygőket üldözze s az egyházat külső támadások és saját egyházi személyeinek túlkapásai ellen védelmezze.

Otthon, Angliában, épúgy nem kellett ez a felekezet a protestáns Erzsébetnek, mint pl. a katholikus II. Henrik francia királynak a kálvinistaság; de a *külföldön*, így Erzsébet Skót-, Henrik pedig Németországban, támogatták, holott egy emberöltő mulva Jakab angol király már »ebnél, mérges kígyónál alábbvalónak tartotta«. Most azonban a helyzet politikai kiaknázásáról volt szó. A mindenféle árnyalatú protestánsok *Erzsébettől*, a katolikusok *Stuart Mária* skót királynétól várták Angol- és Skótországnak *egy hitben, egy államban* való egyesítését. Régebben már háborúra is került a dolog amiatt, hogy az angolok protestáns királya nem kapta meg feleségül Máriát. Az ifjú királyné (anyja Guise Mária francia hercegnő lévén) Franciaországban növekedett s ott 16 éves korában (1558 április 24) Ferenc dauphinnal kelt egybe. Ez Skótországban népszerűtlen házasság volt, mert a *Knox* János vezetése alatt álló

kálvinisták ellen francia csapatok is küzdöttek. A skótokat Erzsébet annál szívesebben segítette, mert Mária nem ismerte őt el Anglia törvényes királynéjának, hanem, mint VII. Henrik dédunokája, az angol trónt is magának követelte. A skótok azonban az angolok segítségével leverték a franciákat, 1560 július 8-án eltörölték a miséket és a püspökségeket, behozták a Common Prayer Book-ot, melynek szerkesztésében, mint VI. Edward káplánja, Knox is résztvett s behozták Kálvin szellemében a prezbiterianizmust. Amikor tehát Mária ura (egy esztendeig II. Ferenc néven Franciaország királya) 1560 dec. 5-én váratlanul meghalt, a hazatérő ifjú özvegyet otthon, törvényes királyné létére, ridegen fogadták. Tudni sem akartak a párisi vídám udvari élet folytatásáról, mert hiszen »csak azok az igazi keresztények, kik tánctól, játéktól, lakomáktól tartózkodnak«. Azt is nagynehezen engedték meg neki, hogy udvari kápolnájában, zárt ajtók mögött misét hallgasson. Mária azonban elhatározta, hogy helyreállítja a királyság és a katolikus hit tekintélyét. Evégből II. Fülöp spanyol királlyal vagy ennek fiával, Don Carlosszal, esetleg Károly főherceggel, Ferdinánd császár és magyar király fiával akart egybekelni. Erzsébet, akivel egyelőre kibékült, megakadályozta, hogy valamely Habsburggal keljen egybe, mert Máriának az angol trónra is joga lévén, házassága veszedelmes volna mind a két ország szabadságára. Mária tehát (1565) katolikus rokonához, *Darnley* Henrik lordhoz, majd (1567) *Bothwell* tengernagyhoz ment férjhez, akit pedig ura gyilkosának tartottak. Most már kitört a forradalom. Máriát elfogták, egyéves fia, Jakab javára lemondásra kényszerítették s mint férje gyilkosát vád alá helyezték. Fogságából Douglas György segítségével 1568 május 2-án megszökött, de midőn, a Solway-öblön áthajózva, május 16-án angol földre menekült, Erzsébet mint gyilkost és angol trónkövetelőt elfogatta. Erzsébet éveken át tűrte a Mária kiszabadítására szőtt összeesküvéseket; de midőn 1586 végén *Babington* már egyenesen az angolok ellen nyilt háborúban álló spanyol sereg élén akarta kiszabadítani s Angol- és Skótország trónjára ültetni, a lordok rendkívüli törvényszéke október 25-én halálra ítélte s az angol királynő 1587 február 18-án Fotheringayben kivégeztette a skót királynőt.

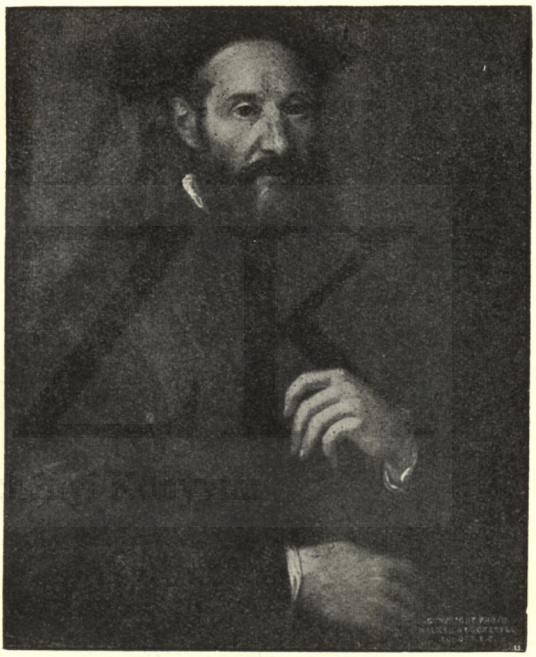

49. ábra. Knox János (1505—1571).

Az angol protestánsok 25 óra hosszat harangoztak és örömtüzeket gyujtottak *Stuart Mária* kivégzésének hírére. V. Sixtus pápa újra egyházi átok alá

vetette Erzsébetet s II. Fülöpre bízta ítélete végrehajtását, Anglia elfoglalását. II. Fülöp annál szívesebben vállalkozott, mert Erzsébet 1585 óta különben is segítette a németalföldi protestáns felkelőket, *Drake* 25 angol hajója Nyugat-Indiában S.-Domingót elfoglalta s a többi spanyol gyarmatot is pusztította, Cadixban pedig elégette a spanyol hajóhad egy részét. II. Fülöp *Medina Sidonia* herceg vezetése alatt La Coruñából 1588 július 22-én 2640 ágyúval, 130 nagy és 30 kisebb hadihajón 19.000 spanyol, olasz, francia és osztrák zsoldost és 11.000 matrózt küldött Anglia ellen, ahová Németalföldről *Farnese* hercegnek 35.000 emberrel kellett volna átkelnie. Ezzel a modern kereszteshadjárattal Erzsébet 191 vitorláshajón csak 17.000 tengerészt állíthatott szembe ; kevesebb hajót, mint amennyit egy glasgowi cég ma egymaga felszerelhet. »A legszerencsésebb«, »a győzhetetlen« armada július 31-én a diadal biztos tudatában jelent meg a Manche-csatornában ; Drake, Cavendish és Howard azonban augusztus 8-án Gravelines (Gravelingen) és Dunquerque közt (a francia-belga határon) szétverték a spanyol hajóhadat. Midőn ez észak felé menekült, a roppant viharban és folytonos harcokban összesen 72 nagy hajó és 10.000 ember pusztult el ; a többi csak egész Angliát megkerülve vergődhetett haza. »Rájok lehelt az Isten és szétszóródtak«, szólt Erzsébet emlékérmének körirata. »Hajóimat nem viharok, hanem emberek ellen küldtem«, jegyezte meg II. Fülöp s hálát adott az Istennek, hogy »ilyen nagy kárt minden különös veszedelem nélkül viselhet el«. Bukása az angol állam és protestantizmus *teljes szabadságát és függetlenségét* jelentette.

A katolikus Spanyolország és Velence helyett már néhány évtized mulva a protestáns Anglia és Németalföld lettek a tenger urai. Velence példáját követték ; mert nemcsak hódítók, hanem kereskedők gyanánt jelentek meg idegen földeken, amelyeknek gazdasági kiaknázásában minden eddigi népet felülmultak. 1579 óta *Raleigh* Walter és mostohatestvére, *Humphrey* Gilbert Észak-Amerika egyes részeinek gyarmatosításán fáradoztak ; a budai *Parmenius* István 1583 április 30-án lelkes latin versekben üdvözölte s el is kísérte a két testvért, kik Newfoundlandot augusztus 3-án már elfoglalták az angol királyné részére. Raleigh hajói először 1584-ben érintették a mai Karolina partvidékeit s Erzsébet a következő évben már hét hajóval küldte oda, hogy megszállja a hajadon királynéról Virginiának nevezett hatalmas területet. Ott ugyan csak 1590-ig maradt, de az amerikai angol gyarmatosítás érdeme mégis az ő nevéhez fűződik. *Drake* Ferenc angol hajói 1578 szeptember 6. óta a *Csendes-óceánon* kalandoztak. A Magelhaens-szorostól északfelé Oregonig hajtották maguk előtt a spanyol hajókat, s onnan Celebes, Java és a Jóreménység foka érintésével tértek haza, hogy az *Atlanti-óceánon* utóbb még ismételve szembeszálljanak a spanyolokkal. Frobisher, Davis, Hudson és Baffin a *Jegestengerben* az északnyugati átjárást (az Európából Amerika északi részén Ázsiába vezető utat) keresték. 1600-ban már szervezkedett az angolok keletindiai kereskedő társasága, *Gresham* Tamásnak 1556-ban felállított londoni tőzsdéje pedig királyi tőzsdévé alakult át s megkönnyítette az egyébként is bámulatosan emelkedő kereskedelmi forgalmat. Gresham javaslatára az államkölcsönöket ezentúl mindig magában Angliában kötötték, ami pénzügyi tekintetben Angliát tel-

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ DIADALMENETE 1588. NOVEMBER 24-ÉN, AZ ARMADA LEGYŐZÉSEKOR.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

jesen függetlenné tette a külföldi tőkepénzesektől s Anglia vagyonosodásának egyik legfőbb oka lett. Idejárult, hogy *Shakespeare* épen akkor teremtette meg az angol világirodalmat és világnyelvet, mikor Anglia Róma és Madrid befolyását megtörvén, teljes nemzeti öntudattal lépett az imperializmus útjára. Talán inkább Cecil (most már Burleigh lord) érdemét kellene mindezekben keresni; s vannak is, akik kevesebbet érdeklődnek magának Erzsébetnek politikája, mint 3000 pompás ruhája, vagy egy gondosan lepecsételt csomagban 300 esztendő óta féltékenyen őrzött szerelmes levelei iránt, amiket Leicester, Hatton és Essex grófokhoz intézett. Erzsébet azonban az alkotmány külsőségeinek megtartásával körülbelül olyan népszerűvé tette a zsarnokság egy nemét, mint száz esztendővel előtte Mátyás király s így az országos sikerek mégis csak az ő nevéhez fűződnek. Midőn a spanyol háború kezdetén Erzsébet 15 hajót és 5000 tengerészt kívánt a londoni tanácstól, ez arra kérte, hogy a király és haza iránt való szeretete és odaadása jeléül kétannyit adhasson; ami a magyaroknak arra a mondására emlékeztet, hogy egy Mátyás királynak kétannyit is fizetnek mint másnak. Erzsébet, amikor 1603 április 3-án elhunyt, a maga nevével egybeforrt nagy sikereket: *vallásszabadságot, politikai, kereskedelmi és irodalmi nagyságot* hagyott önként elismert törvényes utódjaira, az immár protestáns Stuartokra. Nem tehetett róla, hogy úgy járt vele, mint Mátyás halála után Magyarország a Jagellókkal.

50. ábra.
Lord Burleigh [Sir William Cecil] (1526—1598).

V. A hugenották.

Macaulay figyelmeztet bennünket, hogy Angolországban nyoma sincs annak a hősies és szívós ellenállásnak, mellyel a vallási pártok Franciaországban szálltak szembe a kormánnyal. Nekik nincs Coligny-jök és Mayenne-ök, Moncontour-uk és Ivry-jök; angol felekezetek nem védelmezték magukat úgy, mint a francia protestánsok La Rochelleben, a katolikusok Párisban. Ennek az az oka, hogy Franciaország mindenkor egy elenyésző kisebbség elégületlenségének tartotta a protestantizmust és azt mint az állam hatalma ellen intézett lázadást akarta büntetni. Nem a pápaságtól félt, hanem a spanyolok folytonos beavatkozásaitól, melyek — Anglián és Németalföldön kívül — őt is

nagyhatalmi állásának biztosítására ösztönözték. Amúgy is be lévén ékelve a Habsburgok országai közé, vallásos és politikai ügyei iránt a spanyol és az osztrák Habsburgok nagyon alkalmatlan szomszédok módjára érdeklődtek. 1558-ban a cateau-cambrésisi békében II. Fülöp a franciáknak engedte át Metz, Toul és Verdun püspökségeket, de elvette olaszországi hódításaikat s arra kötelezte őket, hogy vele egyetértve támadják a protestánsokat. Franciaországban akkor 2150 községben körülbelül 400.000 protestáns (hugenotta) élt. II. Henrik egy tornajátékban megsebesülve, 1559 július 26-án meghalt, de egymásután trónralépő három fia — inkább állami és dinasztikus okokból, mint vallási elfogultságból — egész erővel üldözte őket.

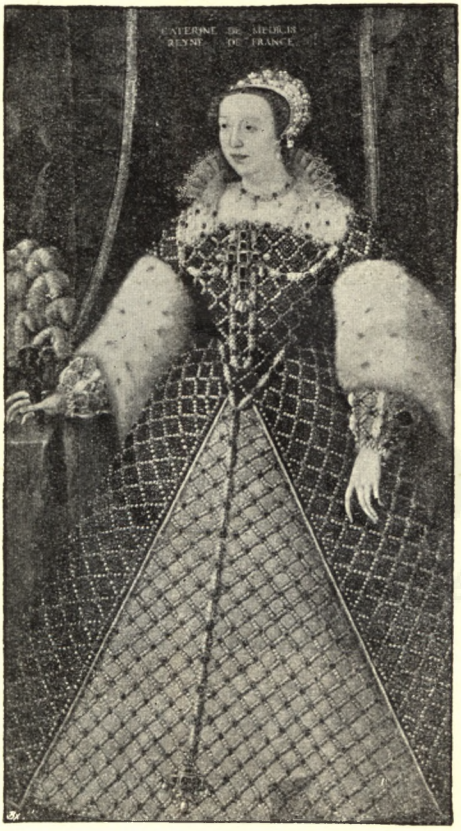

51. ábra. Medici Katalin (1519—1589).

II. Ferenc (1559—60) helyett voltaképp feleségének, Stuart Máriának két nagybátyja uralkodott: Guise Ferenc a hadvezér és Guise Károly bíbornok, »Franciaország pápája és királya«, vagy, ahogy a hugenották nevezték, »Franciaország tigrise«. A protestánsok első nemzeti zsinata kijelentette, hogy teljes hűséggel viseltetik a király iránt, a Guisek azonban már 1559 december 12-én égetni kezdték az »eretnekeket«. Keményen büntették Du Barry (La Renaudie) összeesküvését, mely a Guisek helyett a protestánsok vezéreit, *Bourbon* Antal navarrai királyt (II. Ferenc nagybátyját) és öccsét, *Condé* Henrik herceget akarta a beteges ifjú király gyámjaivá tenni. Condét is halálra ítéltették s kivégeztetését a nemzetgyűlés megnyitásának napjára, 1560 december 10-ére tűzték ki; a király azonban már december 5-én meghalt. Medici Katalin, hogy a Guisek és Bourbonok a hatalomért ne versengjenek, most maga vette át tízéves fia, *IX. Károly* (1560—74) gyámságát. Kancellárja, L'Hôpital, érthetően figyelmeztette az egybegyűlt rendeket, hogy a király csak tanácsokat vár tőlük, mert a felségjog Isten akaratából s a régi törvények értelmében egyesegyedül a királyt illeti meg. A vallásos vitatkozások fenyegetik a közbékét, sőt könnyen polgárháborúra vezethetnek. A hit egységét *nemzeti zsinaton* kell helyreállítani; pokolba tehát a luteránusok, hugenották, pápisták pártot, felekezetet, lázadást jelentő neveivel, amiket nem szabad felcserélni a keresztény nevezettel. A hittudósok *poissyi* értekezletét pedig 1561 szeptember 9-én azzal nyitotta meg, hogy »a lelkiismeretet kényszeríteni nem lehet, de meg lehet győzni igaz és elégséges okokkal«. Az értekezlet végén

(október 10) a király megtiltotta a reformátusoknak, hogy kat. egyházi javakat használjanak, de a katolikusoknak is, hogy zavarják az új vallás gyakorlását. Megtiltotta, hogy egymást pápistáknak, hugenottáknak csúfolják s hogy fegyveresen járkáljanak; 1562 januáriusában pedig a st-germaini rendeletben megengedte, hogy a protestáns vallást a városokban nappal, azokon kívül pedig bármikor is

52. ábra. Coligny Gáspár francia tengernagy (1517—1572).

szabadon gyakorolják. Medici Katalin figyelmeztette IV. Pál pápát, hogy a francia reformátusokat nem lehet megsemmisíteni fegyver és törvény útján. II. Fülöp spanyol király azonban, ez idő szerint Valois Erzsébet francia hercegnő ura, éppen ezt akarta. Attól tartott, hogy környezetének befolyása alatt esetleg IX. Károly maga is protestáns lesz; de ha nem lenne azzá, türelme következtében a protestantizmus Svájc és Németalföld között úgy megerősödhetik, hogy megtörik rajta az ő birodalmának ereje, amely pedig Közép-Európa felé keres utat magának.

A két *Guise* Fontainebleauban *Montmorency* connétable-lal már 1561 virágvasárnapján valóságos triumvirátust kötött »a veszedelemben levő hit védelmére«. Tervükben annál inkább bíztak, mert az új helytartó, *Bourbon* Antal navarrai király, protestáns létére szintén a triumvirátus és a spanyolos politikához szegődött. A tömeg szenvedélyére bizton számítottak.

A poissyi békéltetés idején a hugenották lerombolták néhány katolikusnak házát, Montpellierben 200 katolikust agyonvertek s a kat. istentiszteletet eltiltották. Megújulni látszott a képrombolók kora s Bèze Tivadar, a zsoltárok fordítója, 1562 elején már elkeseredve panaszkodott Kálvinnak, hogy »ezek az aquitaniaiak ki akarják irtani ellenfeleiket«. Viszont Párisban (1561 április 24—27) a katolikusok dúlták fel azt a házat, hol a hugenották tanácskoztak, decemberben pedig valóságos utcai ütközetre került a dolog. A champagnei *Vassyban* 1562 március 1-én az istentiszteletet tartó protestánsok és az átvonuló Guise Ferenc csapatai közt verekedés támadt, melyben 60 ember elesett, 200 pedig megsebesült ; és Guiset ezért a párisiak március 16-án mint győztes harcvezért fogadták.

Mindez Medici Katalin és L'Hôpital vallástürelmi politikájának bukását jelentette. A Guisek Vassyban jelt adtak a *vallásháborúra,* amely negyedszázadnál tovább emésztette Franciaországot. A három első háborúban (1562—1570) Guise Ferenc orgyilkosság áldozata lett, a határozatlan Bourbon Antal és öccse, a vitéz Condé Lajos herceg, pedig elesett. A hugenották új vezérei : Henrik navarrai király (Antal daliás fia), Condé Henrik (Lajos fia) és Coligny tengernagy a *saint-germaini* békében (1570 augusztus 8) elérték, hogy a protestánsok szabad vallásgyakorlatot és, ennek biztosítására, La Rochellen kívül három más várost nyertek.

IX. Károly az áldatlan polgárháború helyett most már épen a spanyolokkal szemben keresett hadi babérokat s kegyébe fogadta *Coligny* tengernagyot, ki erre mindenképen bíztatta. A német protestánsokkal és angolokkal, esetleg az önként ajánlkozó törökökkel szövetkezve akarta a spanyoloktól elvenni Belgiumot. Medici Katalin azonban félt Coligny növekedő befolyásától s a döntő tanácsülésben megbuktatta tervét. »Asszonyom, szólt a tengernagy keserűen, a király visszautasítja ezt a háborút. Adja Isten, hogy ne támadjon egy másik, mert az elől nem térhet ki !« A királyné azt hitte, hogy ezzel a polgárháborút jelenti be s a spanyolok ellen igért 10.000 hugenottával a királyra támad. Elhatározta tehát, hogy elteszi láb alól. A felbérelt olasz orgyilkos golyója augusztus 22-én célt tévesztett. Azonban »Franciaország Messalinája« meggyőzte a királyt, hogy Coligny óriási összeesküvés élén áll ; a párisi polgármestert és a céheket pedig, hogy a leányának, Valois Margitnak navarrai Henrikkel való lakodalmára gyülekező hugenották a katolikus Párist a királlyal együtt hatalmukba kerítik. A polgármester tehát 1572 augusztus 24-én éjjel 2 órakor félreverette a saint-germain-l'auxerroisi, majd valamennyi torony harangját, ami jeladásul szolgált a protestáns vendégek legyilkolására. Coligny lakására maga Guise Henrik vezette a mesterembereket. Vele együtt legalább 2000 hugenottát vágtak le. A király a Louvre egyik ablakából állítólag maga is lövöldözött a menekülőkre. Navarrai Henrik csak vallása elhagyásával menthette meg életét

nászéjszakáján, melyet a történelem »véres menyegző« (noces vermeilles), *Bertalan-éj* neve alatt Sulla proskripciói mellé helyez. Sőt az egykorú Forgách Ferenc magyar püspök szerint ez minden gyilkosság közt olyan ritka és nevezetes példa, hogyha valaki csodálkozott a régi üldözéseken, ezentúl nem kell csodálkoznia, mert a vallásért idáig egy országban sem ömlött ennyi vér. A párisi szörnyű példát a vidék is követte s ott három-négyannyian estek áldozatul, sőt egykorú történetírók 30—90.000-re teszik a legyilkoltak számát. XIII. Gergely, az új pápa, és II. Fülöp helyeselte az erőszakot, azonban a katolikusok nagy része, mint útálatos tettet, kárhoztatta; Miksa császár és magyar király undorral emlegette, hogy olyan haramiának apósa, mint IX. Károly. Károlyt csakis az menthette, hogy kedélye beteg volt. Az uralkodást mostantól fogva anyjára bízta s több gyönyörűséget talált a hamispénz verésében. »Szerencse, hogy a király megkegyelmezhet maga-magának«, jegyezte meg egy bíbornoka, aki ezt talán nem csupán a pénzhamisításra értette.

53. ábra. Guise Henrik (1550—1588).

A hugenották váraikba húzódtak s vitézül védték magukat. A király 1573 június 25-én váraikban végre is szabad vallásgyakorlatot engedett nekik és mindenütt »biztosította« lelkiismeretük szabadságát. A Louvreban már épen palotaforradalom készült, midőn a király 1574 május 31-én meghalt s utódja öccse, a Bertalan-éj egyik hőse, *Henrik* anjoui herceg lett. Henriket a lengyelek egy esztendővel azelőtt királynak választották; egykorú német protestáns gúnyvers szerint:

»Dass die Pollacken Narren seindt,
Erweist ihr jüngste Wahl ganz fein.«

Henrik június 13-án meghallván bátyja halála hírét, 16—17. éjjelén a lengyel koronaékszerek egy részével megszökött. Azzal igazolta a német protestáns versét, hogy hazaérkezve elismerte ugyan a lelkiismeret szabadságát, de csak a kat. vallás gyakorlatát engedte meg. Most maga öccse, a katolikus Ferenc alençoni herceg és sógora, a protestáns vallásra visszatért navarrai Henrik állott a felkelők élére. Reformátusok és katolikusok egyaránt tódultak zászlaik alá, a német protestánsok csapatokat küldtek, Anglia pénzt adott. A készületlen király tehát 1576 májusában szabad vallásgyakorlatot és hivatalviselésre való jogot adott a hugenottáknak, váraik számát pedig nyolcra emelte. Azonban, a parlamentek és az óriási többségben levő katolikusok magatartásán felbuzdulva, a bloisi országgyűlés kényszerítette a királyt, hogy a kat. hiten

kívül más vallást ne tűrjön. A csalódott hugenottákat Európa legtöbb protestáns fejedelme segítette ugyan, de mégsem ez, hanem a túlzó katolikusoktól való félelem bírta rá a királyt, hogy 1577 szeptember 17-én a mult évi szerződést megújítsa. Növekedett a protestánsok bizalma, mikor barátjukat, Ferenc anjoui (azelőtt alençoni) herceget függetlenségük kikiáltása után a németalföldiek fejedelmükké választották. Azt remélték, hogyha megnyeri Erzsébet angol királyné kezét, Franciaország, Anglia és Németalföld egyesült erővel támadhat Spanyolországra. A herceg azonban 1584 június 11-én meghalt, mire, hogy a francia trónt valamiképen a hugenotta Bourbon Henrik navarrai király ne örökölje, Guise Henrik a spanyolok támogatásával Joinvilleben 1585 januáriusában megalkotta a *ligát.* A szövetség Bourbon Károly bíbornokot ismerte el trónörökösnek, s a francia és németalföldi protestánsok kiirtását főfeladatának. II. Fülöp egy millió scudo (körülbelül 5 millió korona) évi segítséget igért, ha visszaadják neki Navarrát és segítik Németalföld leigázásában. V. Sixtus pápa viszont Bourbon Henriket s öccsét, Condé herceget, mint kétszeres eretnekeket Franciaország koronájához való joguktól megfosztotta. Guise herceg tehát erősen remélhette, hogy mint »Nagy Károly unokája« ezt a koronát előbb-utóbb magának vagy családjának szerzi meg. Most kellett elválnia, hogy vajjon vallási ellentétek mellett is arathat-e a legitimitás elve olyan diadalt, mint Angliában Mária, majd Erzsébet trónralépésekor?

A király, ki ragaszkodott ehhez az elvhez, azzal lepte meg a Guiseket, hogy önmagát jelentette ki a liga fejének; a hugenottákat pedig azzal, hogy 1585 júliusában vallásuk szabad gyakorlatát eltiltván, félév alatt áttérésre vagy kivándorlásra kellett magukat elszánniok. Igy tört ki *a három* (Valois, Bourbon és Guise) *Henrik háborúja,* vagyis a nyolcadik vallásháború, melyben navarrai Henrik, svájci és német zsoldosokkal erősödve, a guyennei *Coutrasnál* 1587 október 20-án először vezette a protestánsokat nyilt csatában győzelemre. Ezzel azonban még jobban maga ellen ingerelte a katolikusokat, akik 1588 május 9-én Párisban nyiltan felkeltek, torlaszokat emeltek, és 13-án távozásra kényszerítették a királyt, kit a hugenották titkos szövetségesének tartottak. A lázadásnak s a legnagyobb mértékben ellenzéki bloisi országgyűlésnek lelke *Guise* Henrik volt, kit öccse Bloisban egy közebéden már mint királyt éltetett. III. Henrik, koronáját féltvén tőle, Grillon tábornokot bíztatta megölésére. »Én nem lehetek hóhér, ha vitéz vagyok; — felelt a tábornok — de ha akarod, párbajra hívom: vagy megölöm, vagy megöl.« A király még három tanácsost kérdezett meg, de előrebocsátotta, hogy Guise halálát akarja, mire a többiek sem ellenkeztek; »amely tanács — Zrinyi Miklós szerint — oka lőn frankus király veszedelmének és országának«. Guise Henriket Bloisban 1588 december 23-án, öccsét, Lajos bíbornokot pedig másnap kivégeztetvén, Henrik a hevesebb ellenzékieket elfogatta, az országgyűlést pedig 1589 január 15-én feloszlatta.

A párisi tizenhattagú forradalmi bizottság erre a harmadik Guiset, *Mayenne Károlyt* kiáltotta ki »az állam és Franciaország koronája főhelytartójának«. Az egyetem mindenkit felmentett a királynak tett hűségeskü alól s a nép a Bastillebe csukatta még a királypárti parlamenti tagokat is. A városok Páris-

IV. HENRIK FRANCIA KIRÁLY. (1589—1610.)
(Fr. Pourbus festménye a Louvreban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

hoz, a protestánsok ellenben a royalista katolikusokkal együtt a királyhoz csatlakoztak, kit V. Sixtus pápa egy bíbornok megöletése miatt kiátkozással fenyegetett. Pontoiseban a két Henrik már 40.000 emberrel állt készen Páris ostromára, midőn *Clement* Jakab domonkosrendi szerzetes leszúrta a királyt. (1589 augusztus 2.) A haldokló Valois Bourbon Henriket óhajtotta, a párisi nép ellenben az öreg Bourbon Károly bíbornokot kiáltotta ki királynak. Így mind a két párt elismerte a *Bourbonok* jogait, a *legitimitás* elve tehát csak úgy győzött mint Angliában; de itt nem a királytól, hanem a néptől függött, melyik legyen az állam hivatalos vallása. *X. Károly* (az öreg Bourbon bíbornok) IV. Henrik hatalmában volt s kevéssel Henrik ivryi győzelme (1590 március 14) után meg is halt. Páris azonban most is bezárta kapuit IV. Henrik előtt s készebb volt kutya-, patkány-, sőt állítólag emberhúst is enni, vagy II. Fülöpöt Franciaország királyának s ezzel Nyugat-Európa urának elismerni, mint a *protestáns* Bourbonnak hódolni. A párisi tizenhatos forradalmi bizottság, mely valóságos rémuralmat gyakorolt, egyenesen megkérte II. Fülöpöt, hogy kat. nagykirálynak nevezze magát, s az 1593. évi királyválasztó gyűlés komolyan foglalkozott azzal a tervvel, hogy Fülöp leányát, a francia anyától született Izabellát s annak leendő férjét, talán az ifjú Guiset (Mayenne unokaöccsét) ültesse trónra. Mayenne azonban mégsem akarta háza felmagasztalását hazája függetlensége árán elérni; s midőn a párisi parlament is kijelentette, hogy V. Sixtus egyházi átka nem fosztotta meg IV. Henriket örökösödési jogától, ezen jog elismertetése s az általános kibékülés érdekében dolgozott. Henrik, akit egyik tanácsosa állítólag meggyőzött, hogy »a korona megér egy misét« (la couronne valait bien une messe), St.-Denisben a bourgesi érsek előtt 1593 július 25-én csakugyan visszatért a kat. hitre. Chartresben 1594 február 27-én megkoronáztatta magát s március 22-én úgyszólván ellenállás nélkül vonult be Párisba, melyben a protestáns istentisztelet tartását azonnal megtiltotta. A városok nagy része is hódolt, de II. Fülöp most sem ismerte el, mi újabb háborúra vezetett. Midőn azonban Henriket VIII. Kelemen pápa feloldotta az egyházi átok alól, Mayenne meghódolt s a franciák a hollandiak és az angolok szövetségében némi sikerre hivatkozhattak, a *vervinsi békében* (1598 május 2) II. Fülöp lemondott a kezén levő összes francia birtokokról. Királynak ismerte el IV. Henriket, ki ekként nemcsak hazáját, hanem Európát is megmentette a spanyol világuralomtól, s azt támadás helyett védelemre szorította.

Protestáns alattvalóit már néhány nappal azelőtt, április 13-án megnyugtatta a *nantesi ediktumban*. Páris és a nagyobb városok kivételével teljes vallásszabadságot engedett nekik, megnyitott előttük minden hivatalt és méltóságot s a béke biztosítása végett 8 évre birtokukban hagyott négy várat, mint menedékhelyet. A Bourbonok címerének liliomja valóban békét jelentett Franciaországra nézve; az első Bourbon-király szüntette meg a polgárháborút, amely már régen elvesztette vallásos jellegét.

VI. Az első vallásháborúk eredménye.

Európa nagy részét a XVI. század második felének vallásháborúi egy katolikus és több protestáns táborra szakították. Melanchtonnak, a Magyarországban is nagyrabecsült mesternek halála (1560 április 19) óta a luteránusok és kálvinisták jobban zaklatták egymást, mint a katolikusokat. Jenának 1558-ban alapított egyeteme az orthodoxus luteránusok főhadiszállása lett, a filippistáké, vagyis a »titkos kálvinistáké« pedig Wittemberg, ahol csupán ebben a században ezernél több magyar ifjú tanult. Németország békéjét csak a teológusok áldatlan vitái zavarták. II. Miksa császárnak alkalmasint ezek a viták vették el a kedvét attól, hogy nyiltan áttérjen a reformációra, amivel Németországot egyszerre kiragadta volna a madridi és római hatás alól s megadta volna a rég óhajtott egységét. Ez a légkör nem kedvezett oly vallásoknak, melyek gyökeresen szakítottak a másfélezredéves felfogásokkal, pl. az *unitárius* és a *szombatos* felekezetnek. Amaz Svájcból és Németországból kiűzetve, Erdélyben már 1568-ban a bevett vallások közt jelenik meg ; emezt húsz esztendő mulva ugyanazon földön *Eörsy* András alapítja s egy emberöltő mulva *Péchy* Simon kancellár már a vértanuságra is megedzi. A *türelmetlenség* különben általános. Hitük, vallásuk különbözősége miatt ugyanazon haza fiai is ellenséget láttak egymásban ; vakbuzgók, türelmetlenek lettek, kik a mások hitét, meggyőződését nem tisztelték. A többségben levők (itt a katolikusok, ott a protestánsok) máglyára küldték, akasztották, kerékbetörték, kardélre hányták, javaitól megfosztották, földönfutókká tették, mindenképen nyomorgatták a kisebbségben lévőket, még pedig egy és ugyanazon országban is (pl. Angliában), aszerint amint katolikus vagy protestáns volt a királyuk. Divatba jött már, hogy külföldről szítsák egy-egy ország belső vallásháborúját s a beavatkozásnak ez az elve valóságos nemzetközi pártok alakulására vezetett. Pl. a spanyol és francia katolikusok Franciaországban francia, német, holland, angol, svájci és savoyai protestánsok ellen küzdöttek, II. Henrik francia király pedig már 1547-ben példát mutatott Európának, hogy katolikus király létére segítheti a német protestánsok vallásháborúját, ha ezt a célt a Habsburgok világhatalmának gyöngítésével szentesítheti. Hiszen, ha állami érdekek nem némítják el a felekezeti aggodalmakat, három olyan nagy katolikus hatalom, mint Spanyolország, Franciaország és Ausztria összetartva, bármely pillanatban eltiporhatta volna a protestantizmust ; így azonban csaknem folytonosan szemben álltak egymással.

Akik hit dolgában nem adtak szabadságot, azok ellenségei voltak a politikai szabadságoknak is. Ezt legszomorúbban Spanyolország tapasztalta, hol a protestánsok, mohammedánok és zsidók vallása szabadságának elvesztését nyomban követte az ősi politikai jogok elkobzása. Kálvin Genèveben, a katolikus papok tizenhatos forradalmi bizottsága Párisban olyan rémuralmat gyakorolt, mely nem kisebb súllyal nehezedett minden politikai és vallási meggyőződésre, mint pl. a római inkvizíció, mely a nagy XVI. század utolsó esztendejében (1600 február 17.) máglyára küldte *Giordano Brunót*, ki a vallásra való tekintet nélkül bölcselkedett. »A tőle előre sejtett század« végre 1889-ben

emléket emelt neki azon a helyen, ahol máglyája lobogott. *Pázmány* Péter azonban szemére veti a korában élt angol és francia protestánsoknak, hogy egy esztendő alatt több katolikust öltek meg, mint az inkvizitorok ezer esztendő alatt s Franciaországban 2000 klastromon és tízannyi templomon kívül 900 kórházat is elpusztítottak. Egyik kortársa, *Báthory* Zsigmond erdélyi fejedelem, a század vége felé (1597 június 2) katonás nyerseséggel riadt a váradiakra hogy szántás, kapálás a dolguk, nem hitigazgatás ; »nem parasztemberhez illik a hitigazgatás, sem vargához, sem szűcshöz, sem a protestációval való fenyegetés«. Ebben azonban már megvan az a vallomás, hogy a vallás közszellemet teremtett, amely elől senki sem zárkózhatott el. Egyrészt ez a közszellem, mely nagyon egyoldalúan kötötte le az emberek minden érdeklődését, másrészt helyenként és időnként a rémuralom, mellyel szemben senki sem lehetett biztos, mikor és milyen ürügyek alatt küldi vérpadra: sok helyütt, elsősorban épen Spanyolországban tönkretette az ipart, gazdaságot és kereskedelmet. Hasonló veszedelemben forgott maga Anglia és Franciaország is, melyek csak a vallástürelem elvének elfogadása után, tehát csupán a XVI. század legutolsó éveiben indultak fejlődésnek.

Másrészt a vallás és lelkiismeret szabadságának védelme sok szunnyadozó nagy erényt keltett fel az emberek szívében ; pl. *hazaszeretetet,* mi a maroknyi németalföldi protestánsokat csodás küzdelmek után hazájuk nagyságának megalapítására vezette. A legszebb és a legelső példát a világnak egy másik kis ország, Erdély adta, mely a vallásszabadságot törvénybe iktatván, két roppant hatalmas ellenség szorongatásai közt is megvédte és megtartotta politikai szabadságát. De nemcsak az erdélyieknek szólt fejedelmük, Báthory Zsigmond intelme : »Ha mindnyájan oly vitéz emberek volnátok, amint hitet tudtok igazgatni, eddig régen Konstantinápolyból is kiűztük volna a törököt.«

Kezdőbetű Rafael Mindenszentek képének nürnbergi rámájáról az angyallal.

IV. FEJEZET.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ.

I. A csehek felkelése.

SZTRÁKOK és csehek kezeskedtek a bécsi békéért, de azt II. Rudolf császár sohasem hajtotta végre; *Bocskay* halála (1606 december 29) után tehát a jótállók szövetkeztek a magyarokkal vallásuk és szabadságuk közös érdekeinek védelmére. A Habsburg-ház megmentése végett élükre magának Rudolfnak öccse, *Mátyás* főherceg állt, ki bátyját Magyarországról és Ausztriáról lemondatta s magát magyar királlyá koronáztatta (1608). Rudolf, mint már csupán római császár és cseh király, legfeljebb azon bánkódott, hogy prágai palotája vegykonyhájában »elhibázta a nedves tüzet, száraz vizet«. Tudományt és műélvezetet szomjazva, irtózott a politikától, kerülte a világot. Nem az ő érdeme, hogy mégis »létesült a szent menyegző, a dicső eredmény, mely ifjúságot önt az agg erekbe«: 1609 július 9-én a *felséglevélben* (litterae maiestatis) csak hosszas vonakodás után erősítette meg az 1575. évi cseh hitvallást s ekként vallásszabadságot adott a cseh kelyhcseknek, a protestánsoknak. A német fejedelmek már előbb sorakoztak vallásos érdekeik védelmére: IV. Frigyes pfalzi választó 1608 május 12-én megalakította a prostestánsok *unióját*; mire Miksa bajor herceg 1609 július 10-én a katolikusok *ligájának* szervezésével felelt. Részére nyerte a spanyolokat is, kik belépésükkel akarták megakadályozni, hogy a liga az osztrák Habsburgok ellen fordulhasson. *V. Pál* pápa azonban szép szónál egyebet nem adott, mert egyházi és politikai érdekei a spanyol Habsburgokkal szemben inkább IV. Henrik francia királyra utalták. Nagyon kalandos hírek keringtek azokról a tervekről, amiket az első Bourbon Franciaország nyugalmának és egész Európa szabadságának érdekében a Habsburgok ellen kovácsolt. Kétszáz csata hőse, a daliás, bátor, népszerű király, egyenesen a protestáns Zsigmond János brandenburgi választó és Wolfgang őrgróf részére állott, mert a Habsburgok a jülichi, clevei és bergi hercegséget János Vilmos herceg protestáns örökösei helyett a katolikus rokonok

EURÓPA A 17. SZÁZADBAN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

számára akarták megtartani. A fenyegető francia-német háborút az akadályozta meg, hogy a rajongó *Ravaillac* IV. Henriket (1610 május 14) meggyilkolta, 13 éves fiát, XIII. Lajost pedig gyámjai nem akarták azonnal háborúba bonyolítani. Rudolf halálával (1612 jan. 20) így is nagyon kétséges volt, *Mátyás* megszerezheti-e magának s egyáltalán megtarthatja-e házának a német-római császárságot; úgy segített a dolgon, hogy a császárválasztáson, a katolikus és protestáns választók szavazatainak egyenlősége következtében, mint cseh király önmagára szavazott. Mátyás 1613 nov. 11-én őszintén megvallotta unokaöcscsének, Ferdinánd főhercegnek, hogy nem számít egyetlen egy népének hűségére sem, a magyarokról pedig feltette, hogy a Habsburg-ház elűzését tervezik. Azon volt tehát, hogy országai költségén *állandó hadsereget* szervezzen s annak legfőbb hadura ő maga legyen. Evégből 1614-ben Linzben valamennyi országának és tartományának (hazánknak is) részvételével gyűlést tartott, de nem kaphatta meg a kívánt alapot. Talán a felső-lausitziak kivételével, minden népe attól tartott, hogy ezt a második »fekete sereget« nem a törökök, hanem a protestánsok és a szabadelvűek ellen küldené; sőt a cseh országgyűlés kelyhes (utraquista), helyesebben protestáns pártja 1615-ben már az osztrák tartományokat is felhívta közös szabadságaik oltalmára. Sértette őket, hogy Mátyás a tíztagú helytartótanácsba csak három protestánst nevezett ki, holott a lakosság legnagyobb része protestáns. Szerződésszegésnek tekintették, hogy a prágai érsek, mint földesúr, nem engedte meg a klostergrabi templom építését, a braunaui apát pedig visszakövetelte tőlük a városi templomot. Végkép elkeseredtek, mikor a király arra törekedett, hogy a városokat megfossza a vallás szabad gyakorlatának jogától, tiltakozó gyűléseiket pedig betiltotta.

54. ábra. II. Rudolf császár (1578—1612).

Hiában sürgetvén panaszaik orvoslását, a huszita forradalmat követő kétszázadik esztendőben Prágában forradalom tört ki. A felkelők *Thurn*

Mátyás gróf vezetése alatt 1618 május 23-án szétugrasztották a helytartótanácsot, melynek tagjai közül Martinitz várgrófot és Slavata országbírót egy írnokkal együtt a Hradsin ablakából kidobták, azután pedig harminctagú ideiglenes kormányt alakítottak, a jezsuitákat elkergették s fegyverkeztek. Mátyás halála után (1619 május 20) az örökös tartományok nagy része is csatlakozott a felkelőkhöz, kik a túlzó katolikus II. Ferdinánd uralkodásában egy Bertalan-éj veszedelmeit sejtették. Thurn Bécset ostromolta s a bécsiek maguk is lázongtak. II. Ferdinándot csak St. Hilaire százados dragonyosainak váratlan megjelenése s néhány száz hű deák és polgár kardja mentette meg az elfogatástól és a letételtől (1619 június 5). Thurn Mansfeld zablati vereségének hírére elszállt ugyan Bécs alól, de a csehek aug. 19-én s pár nap mulva a sléziaiak, lausitziak és morvák csakugyan trónvesztettnek nyilvánították. — A független Csehország királyának a kálvinista *V. Frigyes* pfalzi választót, I. Jakab angol király vejét kiáltották ki, csak két nappal hamarabb, hogy a németek aug. 28-án Ferdinándot császárnak választották. A Ferdinánd arcképe alá írt egykorú latin versek szerint

55. ábra. A prágai Hradsin (keresztes obeliszk jelöli azt a helyet, hová Martinitz és Slavata estek).

»Ami a földi halandóknak Jupiter vala egykor,
A császár is olyan légyen a népeinek . . .
Soknak tetszik a fegyver, erőszak; azonban ezeknél
Jobbnak, erősebbnek látszik a *béke* nekem.«

Bethlen Gábor, hat év óta Erdély fejedelme, mindamellett pár nap mulva (szept. 17) szintén megtámadta Ferdinándot, hogy a bécsi békének megtartására kényszerítse s egyúttal segítséget vigyen a Habsburgok tartományainak, melyekkel, mint a bécsi béke kezeseivel a magyarok szoros szövetséget tartottak. Október 14-én már Pozsony hódolatát fogadta és segélyhadaival megtisztította Cseh- és Morvaországot a császáriaktól. November 22-én a pozsonyi országgyűlés határozatából őrizet alá vette a szent koronát, december 23-án újabb

törvénnyel biztosíttatta a főbb vallásfelekezetek jogainak egyenlőségét s 1620 január 15-én szövetségre lépett Frigyes cseh királlyal. Tárgyalásokat folytatott aziránt, hogy a Habsburgok trónját megdöntse, Ausztriának Csehországtól délre eső részeit Magyarországhoz csatolja s a *protestáns magyar királyság* a német-római birodalom nyolcadik választófejedelemsége legyen, de teljes épségében megtartsa alkotmányát. Birodalmi hadakkal erősödve akarta kiverni a törököt, akivel különben szintén alkudozott. II. Ozmán szultán szívesen látta volna Bethlent Magyarország trónján, de úgy, hogy Erdély külön fejedelem alatt török hűbér maradjon. Erdély-, Cseh-, Lengyel- és Franciaország követeivel együtt a szultán, sőt a császár követei is megjelentek a beszterczebányai országgyűlésen, melynek törvényessége s végzései ellen a császáriak csak augusztus 15-én, akkor tiltakoztak, mikor a rendek már elhatározták, hogy a fejedelem alatt élnek, halnak a szabadságért. A rendek azzal feleltek, hogy augusztus 25-én Bethlent magyar királynak választották; azonban nem tudták rávenni, hogy meg is koronáztassa magát. Bethlen hadai elfoglalták a Dunántúl nagyobb részét, de csak 5000 lovassal segítették a cseheket, akik az anhalti herceg és Hohenlohe vezérlete alatt egész Európától elhagyatva küzdöttek *Buquoy* császári és *Tilly* bajor hadaival szemben. Tilly majdnem teljesen lekaszabolta Pilsen lakosságát, 1620 nov. 8-án pedig Prága közelében, a *Fehérhegyen*, egy óra alatt szétszórta a cseheket. A »téli király«, ahogy Frigyest nevezték, gyors menekülése közben koronáját is Prágában hagyta. »Mi fejedelmek — szólt — csak kellemetlen körülmények között tanuljuk meg, kik vagyunk.«

»Ilyenkor kellene leginkább megmutatnotok, — írta Bethlen mintegy válaszképen — miként szeretitek a hazát; de elvette az Isten szívetek bátorságát mindnyájatoknak.«

56. ábra. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613—1629)

Thurn és a kormány semmit sem tett a nép fellelkesítésére, új felkelés szítására. Prága jóformán ellenállás nélkül hódolt meg s így a rendkívüli törvényszék Lichtenstein herceg császári helytartó elnöklete alatt 1621 március15-én ellenmondás nélkül látott a megtorlás véres munkájához. Június 21-én a forradalom vezetői közül 27-et kivégeztek, másokat »in effigie« akasztottak fel. A császár 1622 február 3-án a vértörvényszéket megszüntette ugyan, de saját kezével tépte szét a felséglevelet (melynek foszlányait azonban ma is a bécsi udvari levéltárban őrzik). Eljátszottnak tekintette a csehek államjogát, holott a cseh katolikusok is figyelmeztették, hogy a forradalom miatt az országot nem foszthatja meg az önkormányzat jogától. Azonnal (1620 dec. 20.) visszahívta a jezsuitákat s jóformán tönkretette a cseh protestantizmust, midőn 36.000 cseh polgárt és 185 nemest kivándorlásra kényszerített, 480 uradalmat potom áron adott el katolikus németeknek, mégis 35 millió tallérral gyarapította kincstárát. *Waldstein* (Wallenstein) Albert egymaga 60 uradalmat vásárolt össze. A bécsi kormány azt hitte, hogy ez csak a földre éhes ember telhetetlensége s nem a hazafi erőgyüjtése, melynek célja az 1627-ben kegyelemből odadobott cseh charta s az épen az ő segítségével megteremtett katonai önkényuralom megdöntése lehet.

Csehországot olyan könnyen nem éri utól végzete, ha a szerencsétlenség napjaiban nem mond le minden ellenállásról. *Bethlen* egymaga is folytatta a küzdelmet s a fehérhegyi csatáért, melyben huszárjai megfutottak, az érsekújvári győzelemmel (1621 július 17), francia, spanyol és német zászlók elfoglalásával, Buquoy halálával állott bosszút. A huszonötéves *Descartes* e csata borzalmain megrendülve mondott búcsút a katonaságnak s másfél évtized mulva ellenfele, V. Frigyes özvegyének ajánlotta legfontosabb bölcseleti munkáját, mely a régi barbársággal szemben egy újabb kor gondolkodásának alapját vetette meg. Augusztus 9-én a téli királynak Sziléziából kiszorult serege is csatlakozott Bethlenhez, ki Stájerországot, Alsó-Ausztriát és Morvaországot háborgatta. Magyarországból a császár e tartományok védelmére minden katonáját hazarendelte s három havi tárgyalás után a bécsi béke alapján *Nikolsburgban* békét kötött (1622 jan. 7). Bethlen lemondott a királyi címről, visszaadta a szent koronát s az elkobzott jószágokat, de birodalmi herceg lett, Erdélyhez hét vármegyét kapott s övé lett Sziléziában az oppelni és a ratibori uradalom. De ha ekként újabb szerződéssel biztosította is hazája szabadságát, a szabadság nevében másfél esztendő mulva újból fegyvert fogott. Ferdinánd ugyanis a nikolsburgi békét megsértette, a téli királyt még Németországban is üldözte, öröklött fejedelemségét: a Pfalzot Miksa bajor hercegnek adta, ott a katolikus vallást erőszakosan terjesztette, Frigyes zsoldosvezéreit (Mansfeldet és Keresztély braunschweigi herceget) Németországból kiszorította s Németország politikai és vallási szabadságát Csehország sorsára akarta juttatni. A nyugati államok fenyegető szövetségével szemben a császár mindenesetre kerülni akarta a keleti bonyodalmakat, melyek török háborúra vezethettek volna. A bécsi békében tehát (1624 május 8) újból megnyugtatta Bethlent s a nikolsburgi béke ismétlésével »biztosította« Magyarország szabadságát. Nem történt tehát meg, amitől 1621-ben I. Jakab angol király és parlamentje

féltette Magyarországot, hogy »miképen szomorúságos napjaiban Csehországot«, ellenségei kitörlik a szabad országok sorából és szolgaságra vetik. Bevált az angolok előlegezett dicsérete, hogy »a fejedelem hatalmas karja a dicsőséges Magyarországot, Európa második boglárát, megmentette a végveszélytől s mintegy az arany szabadság öltözetével ruházván fel, új életre keltette«. Anglia s Európa érdekében állónak tartották, hogy »Magyarország egyrészről mint a kereszténység kiostromolhatatlan erőssége ezentúl is függetlenül fennálljon, másrészről, mint Németország zablája, hatalmasan fékezze az ausztriaiak

57. ábra. A fehérhegyi csata.

erejét, mellyel ezek Európa egyensúlyát már egyszernél többször fenyegették«. Tőle remélik, hogy »Európa valahára odajut, hová a józan politika már régebben akarta vezetni«.

II. Európa a Habsburgok ellen.

Jakab angol király, »a jobb ügy első oszlopa«, ahogy veje, Frigyes cseh király, 1624 július 16-án izente Bethlennek, ellenségei álnokságának láttára most már erélyesebben kívánt fellépni. Alkudozott a dánokkal, svédekkel, német fejedelmekkel, franciákkal, velenceiekkel, németalföldiekkel. A hatalmak konstantinápolyi követei 1625 február 20-án Bethlent is felszólították, hogy a protestánsok új uniójához csatlakozzék. Azonban az angolok első Stuart-királya nem született hadvezérnek. Teológiai szőrszálhasogatáson, zsinati

beszédek mondásán, vaskos könyvek írásán kívül alig érdeklődött egyéb iránt. Kormánya első éveiben, midőn *Guy Fawkes* a katolikusok üldözése miatt a király s a parlament ellen az ú. n. puskaporos összeesküvést szőtte, IV. Henrik francia király megjegyzése szerint ezt az őrültséget azzal torolta meg, hogy vértanúkká tette az összeesküvő katolikusokat. Polgári jogaik nagy részétől megfosztván őket, növelte kedvüket az önfeláldozásra. Kikötött a puritánusokkal is, akik pedig azonnal veszedelmesek lettek, amint, hozzá hasonlóan, szintén politizálni kezdtek s felekezetüket akarták az angol államegyház helyébe állítani. Az angol püspöki egyház a királyt, mint főgondviselőjét, tekintélye egész erejével támogatta. Lassankint röpke szó lett a király őszintéskedése, hogy »ha nincs püspök, nincs király«. Oly országban, hol különféle s népes felekezetek vannak, az államnak egy kiváltságos egyházzal kötött ily szoros szövetsége, valamely vallás állami jellege nagyon sokszor vezetett már beláthatatlan végű politikai bonyodalmakra.

58. ábra. I. Jakab (1603—1625).

Idáig a német ügyekkel is azért nem foglalkozott, mert az anglikánus államegyháznak nem állt érdekében a német kálvinisták segítése; hiszen diadalaik a puritánusokat még jobban bátorították volna. Lelkesedést keltett Angliában, mikor Jakab férjhez adta leányát, Erzsébetet a kálvinista pfalzi Frigyeshez; haragot, mikor ennek protestáns cseh királyságát cserben hagyta; és szégyent, mikor veje pfalzi hercegségét nem háborúval, hanem azzal a tervvel akarta visszaszerezni, hogy fia, Károly trónörökös, Habsburg IV. Fülöp spanyol király leányát vegye el. Az álruhás Romeo erkélyjeleneteket rendezett a szép infánsnőnek, a parlament azonban tiltakozott olyan házasság ellen, mely a spanyolokat Angliában ismét politikai szerephez juttatná, a francia kormány pedig megakadályozta azt. Romeo, letevén álnevét, álszakállát, a napos Hispániából menyasszony és hozomány nélkül tért vissza a ködös Albionba. Anglia már 1624 szept. 6-án szövetkezett Franciaországgal a Habsburgok ellen s Károly herceg nemsokára IV. Henrik francia király árvájának, Henriettenek lett az ura.

A szövetségesek tépelődései közt Ferdinándnak elég ideje maradt a készülődésre. Hogy ne függjön a liga, vagy inkább Miksa bajor herceg szeszélyétől, 1625 április 7-én felhatalmazta *Wallensteint* (néhány hét mulva már Friedland hercegét) egy *császári sereg* toborzására. A 15.000 gyalogost s 6000 lovast Wallen-

stein saját költségén fogadta fel, de a császár költségén tartotta és élelmezte. A sereget kitünően begyakorolta, már az első esztendőben megvetette az osztrák tüzérség alapját s novemberben harcrakészen állott. Erre a riasztó hírre *I. Károly* angol király, ki atyját 1625 márc. 27-én követte a trónon, karácsonykor végrevalahára nyiltan szövetkezett Dánországgal és Németalfölddel. A szövetséges hadak élére a dán király állt.

IV. Keresztély (1588—1648) Dán- és Norvégország legnagyobb királyai közé tartozik. Azzal, hogy nagy hajóhadat állított s Kelet-Indiáig járatta kereskedő hajóit, a varégok utódait ismét a tengerre utalta. A jobbágyság felszabadításában csak a nemesség önzése gátolta meg, a hálás nép azonban dalokban dicsőítette jóakaróját s róla nevezte el Norvégország fővárosát, Krisztiániát. Szerette azt a fejedelmet, aki az egyházi szónokot, midőn beszéde kezdetén őt legkegyelmesebb felségnek címezte, keresztény alázatában azzal szakította félbe, hogy »szegény bűnös vagyok, — Keresztély a nevem!« Azonban a vallásos, népszerű, bölcs fejedelem nevéhez már a svéd háborúban sem fűződött diadalok emléke s mostani hadjárata sem indult bíztatóan.

Wallenstein 1626 április 25-én a dessaui hídfőnél megverte *Mansfeldet,* de nem térithette el eredeti céljától, hogy Magyarországba vonuljon. Hogy Mansfeld Bethlent felkelésre ne bírja, és javára ne fordítsa a Felső-Ausztriában kitört parasztlázadást, Wallenstein Bécs fedezésére vonult vissza és szept. 9-én már a Vág völgyében állt. Észak-Németország miatt egyelőre nem aggódott, mert ottan *Tilly* a liga seregével *Lutternél* (aug. 27) döntő győzelmet aratott a dán királyon, ki most derékhadával saját országának védelme-

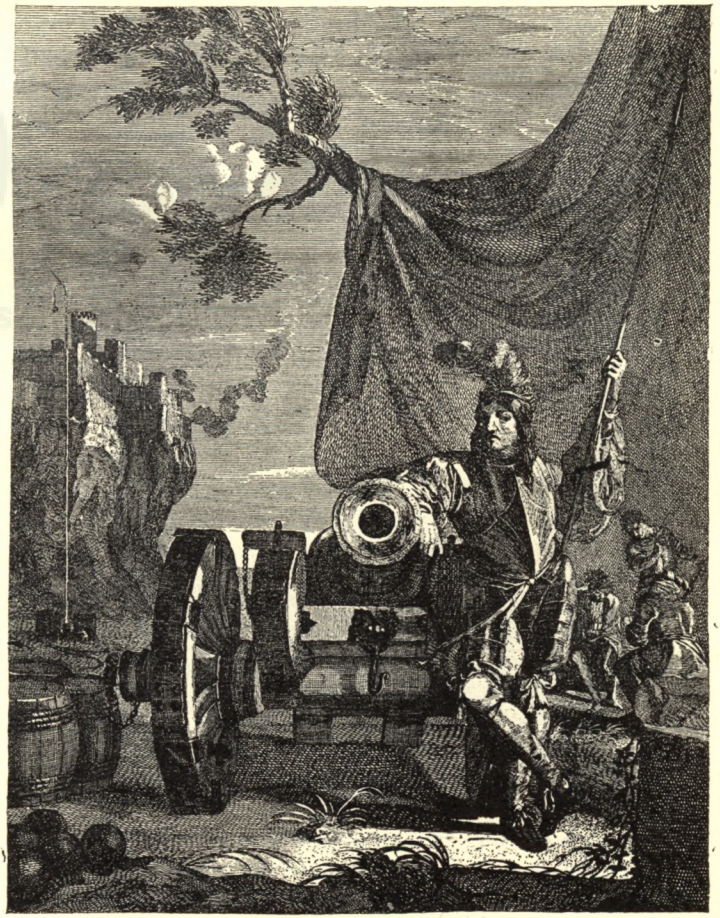

59. ábra. Tüzér a XVII. századból.

zésére sietett vissza. Bethlen eközben egyesült Mansfelddel és Murteza boszniai basával, de beérte azzal, hogy Wallensteint Németországtól távol tartsa. Mansfeld halála (nov. 30), a törökök lázongása, a perzsák bagdadi győzelme, a magyar urak sürgetése, Wallenstein visszavonulása s a bécsi kormány előzékenysége Bethlent arra bírta, hogy a nikolsburgi béke alapján *Pozsonyban* (1626 dec. 28) kiegyezzen Ferdinánddal, sőt a királyt *Szőnyben* (1627 szept. 12) a törökkel is megbékéltesse. A szövetségesek, kik Bethlent most már (1627 febr. 28) hiába vették fel az unióba, késedelmüket azzal keserülték meg, hogy Ferdinánd ellenük fordíthatta keleti hadseregét is. Tilly és Wallenstein még szept. 1-én egyesültek; a dán királyt, kinek több ezrede hozzájuk pártolt, fővárosába szorították vissza, fizetetlen katonáiknak pedig szabad harácsolást engedtek. A »lázadó« Mecklenburg hercegséget Wallenstein kapta, ki most *császári hajóhadat* akart felállítani a Keleti- és az Északi-tengeren, mire a tengeri kereskedelmüket féltő Hanzavárosok a svédekkel és dánokkal szorosabban szövetkeztek. Wallenstein Rügen szigetét elfoglalta s fogadkozott, hogy elfoglalja Stralsundot, »ha láncokkal volna is az éghez erősítve«; de még a kikötő elzárására sem volt elég hajója s így, több hónapi erőlködés után, 12.000 embere elvesztésével vonult el alóla. Hajói nem lévén, a dán szigeteket sem támadhatta meg. A császár, mielőtt Gusztáv Adolf svéd király beavatkozhatott volna, *Lübeckben* 1629 május 22-én kibékült a dán királlyal, ki megigérte, hogy nem avatkozik többé Németország ügyeibe, Pfalz fejedelmének ismeri el a bajor választót és sorsára hagyja Mecklenburgot.

60. ábra. IV. Keresztély dán király (1588—1648).

Ferdinánd mostantól fogva hódított tartománynak nézte Észak-Németországot. Az elkobzott uradalmakat tisztjei közt kezdte szétosztogatni s jezsuitákat küldött a protestánsok visszatérítésére. Már a *lübecki béke* előtt kizárta a kálvinistákat a vallásbékéből, mert azt Augsburgban (1555) a katolikusok csak a luteránusokkal kötötték meg, s kiadta (márc. 6) a *visszatérítő rendeletet* (edictum restitutionis), vagyis vissza-

követelte azt a két érsekséget és 12 püspökséget, melyet a protestánsok 1555 után foglaltak el a katolikusoktól. Wallenstein Augsburgban, hol a vallásbékét kötötték, katonai erővel azonnal visszavett 6 protestáns templomot. A megriadt protestánsok épen a gyűlölt rendelet titkos sugalmazójával, *Richelieuvel* kezdtek tárgyalni, ki otthon, Franciaországban, a hugenottáktól szintén visszaszedte váraikat, de mindjárt vallásszabadságot is adott nekik. Kívüle *Gusztáv Adolf* svéd királlyal és *Bethlen* Gáborral alkudoztak.

61. ábra. Wallenstein Albert (1583—1634).

Gusztáv Adolfot a svéd országgyűlés már 1629 júniusában felhatalmazta, hogy ha kell, háborút indítson a császár ellen, aki segítette ellenségét, a svéd trónt követelő katolikus *Wasa* Zsigmond lengyel királyt, rokonaitól a két Mecklenburg hercegséget elvette s a varégok ősi tengerén, a Balti-tengeren, császári hajóhad felállítását tervezte. Kilenc évi háború után fegyverszünetet kötött tehát (1629 szept. 26) Zsigmonddal, kit a Balti-tenger mellett Estland, Livland és Ingermanland átengedésére kényszerített. Ehhez Mecklenburgon kívül most Pommerániát akarta elfoglalni, hogy azt Svédország bástyájává tegye s onnan necsak a Balti-tengert és hazáját, hanem a német protestánsok ügyét is védhesse a Habsburgok ellen. Bethlen Gábor, kit Katalin brandenburgi hercegnővel kötött házassága (1626 márc. 1) ismét szorosabban fűzött a német protestánsokhoz, még egy protestáns német császárság felállításában is hajlandó volt őt támogatni, ha megigéri, hogy növekedő hatalmával felszabadítja hazáját a törökök uralma alól. Bethlen azonban, ki 26-szor olvasta végig a bibliát s ennek védelmére 42 csatában forgatta kardját, 51 esztendős korában már 1629 nov. 15-én elhunyt. Helyette váratlanul *Miksa* bajor választó, a katolikus liga feje, sietett a protestánsok segítségére. Hogy megakadályozza Ferdinánd katonai diktaturán alapuló önkényes császárságát, mely az apróbb fejedelemségek beolvasztására törekedett, már júliusban követelte a császári sereg létszámának csökkentését, 1630 tavaszán pedig, a kat. választókkal egyetértve, Wallenstein elbocsátását. A választók regensburgi gyűlésén (aug. 12) a császár Wallensteint valóban elbocsátotta, sőt Mecklenburgtól is megfosztotta, a téli királyt pedig felmentette a birodalmi átok alól. Ily áron sem érte el, hogy római királynak válasszák a fiát és segítséget adjanak a németalföldi protestánsok ellen. Wallenstein nem csinált katonai forradalmat. Visszavonult prágai fényes palotájába, hol a tudós Giovanni *Seni* társaságában a csillagokat,

titkon azonban a politikai helyzetet is vizsgálgatva, nyugodtan várta visszahivatását. Küldetésében annyira hitt, hogy tervezetet dolgozott ki, miként állíthatna fel és tarthatna el egy 39.000 főnyi új császári sereget; vagy talán egy másikat, amely esetleg épen a császár ellen működnék. Csakhamar mind a kettőre kapott ajánlatot.

62. ábra. Gusztáv Adolf svéd király (1611—1632).

Gusztáv Adolf 1630 június 24-én nagy viharban 13.000 emberrel szállt partra a Peene torkolatánál. A császáriak Wollinnál és Usedomnál megszaladtak s Pommeránia hercege végre is szövetkezett vele. Ekként biztosítván az összeköttetést hazájával, Berlin felé indult; György brandenburgi választóval szövetséget kötött, s hogy hasonlóra bírja a többi protestáns fejedelmet, Magdeburg felszabadítására sietett. Mire odaért, Tilly és Pappenheim (1631 május 21) már bevették a protestánsok erős várát, melyet elkeseredett védői maguk gyujtottak fel, hogy az ellenség hasznát ne vehesse. Gusztávot, saját nyilatkozata szerint, nem saját érdeke, hanem az evangélikusok java vezette oda; ő — úgymond — jó békét köthet s nyugodtan élhet Stockholmban; de majd meglátják a protestánsok, mi vár reájuk Magdeburg eleste után. Mikor tehát János György szász fejedelem társaságában *Breitenfeldnél* (Lipcsétől északra) szept. 17-én megverte Tillyt, 36 csata diadalmas vezérét, az aggódó fejedelmek egymásután csatlakoztak hozzá s a német protestánsok fejének ismerték el. Titokban maga Wallenstein is kész volt 10.000 emberrel és 58 ágyúval segíteni a svéd királyt s mint Csehország alkirálya ostromolni Bécset; de Bécstől még fényesebb ajánlatokra számítván, nem sietett elhatározásával. Prágát a svédekkel szövetséges szász hadak így is bevették s a tizenkét évi abszolutizmust megútálva, a csehek újra hódoltak a téli királynak. Másfelől a svédek már egészen a Rajnáig kalandoztak s 1632 április 15-én a Lech torkolatánál, Rain mellett megverték *Tillyt* is, aki sebe következtében két hét mulva meghalt. Gusztáv Adolf bevonult Münchenbe, földönfutóvá tette Miksát, a liga főnökét, s mindenütt visszaadatta a protestánsok elkobzott javait. Ennyi siker után a svéd király komoly kísérletet tehetett volna *Ausztria szétrobbantására* s a *német protestáns császárság* felállítására.

Mind a kettőtől tartva, *II. Ferdinánd* egy héttel a raini csata után Wallensteint, ki a hadakozó feleknek valódi condottiere módjára kínálta szolgálatait, ismét megbízta egy császári sereg alakításával s ennek és az összes szövetséges hadaknak fővezérévé nevezte ki. Megengedte, hogy az örökös tartományokban

hadiadót szedjen, az elfoglalt területeken a megkegyelmezés és az elkobzás jogát gyakorolja, a tiszteket kinevezze, a sereget a császár és minden főherceg beavatkozásától függetlenül vezesse. Megigérte, hogy Mecklenburgon kívül esetleg Brandenburgot vagy Szászországot is neki adja, ha — elfoglalja. Wallenstein tehát 60.000 gyalogból, 31.000 rendes lovasból s 11.000 dragonyosból és horvátból, összesen 102.000 emberből álló hadsereget toborzott össze. Igen nagy sikernek tartották, hogy ebből 74.000 a hadjárat végéig együttmaradt.

Először a szászok ellen fordult. Kiverte őket Prágából (május 25) s Weidennél kibékült és egyesült a bajor választóval (junius 24). Élére állott a császár és liga egész hadseregének, mintegy 60.000 embernek, s ostromolni kezdte Gusztáv Adolfot, ki a nürnbergi megerősített táborba zárkózott. A király meghiusult alkudozások, sikertelen rohamok és tizenegy heti veszteglés után ismét München felé vonult; de Wallenstein sorsára hagyta Bajorországot és Szászország ellen fordult, hogy elvonja a svédektől. Midőn (november 2) már Lipcsét is elfoglalta s hadait épen téli szállásokra kezdte szétosztani, Gusztáv Adolf utána sietett. *Lützen*nél november 16-án megütközvén vele, a csatában elesett, de hadai Weimari Bernát vezetése alatt Wallensteint visszavonulásra kényszerítették.

63. ábra. Tilly János gróf (1559—1632).

Gusztáv Adolf eddigi győzelmeit valódi *nemzeti* hadsereggel aratta, melynek svadronjai és századai egy-egy svéd kerület parasztjaiból alakultak. Könnyű fegyverzet, taktikai kiképzés, különösen gyors tüzelés tekintetében Európának minden más hadseregét felülmulták; s a gyalogság és lovasság együttműködésének, de különösen a gyalogságnak fontosságára újból figyelmeztették a világot. Kitünő tábornokaik vezetése alatt a svédek nagy királyuk eleste után sem tarthattak vereségektől; de le kellett mondaniok a

királyuk *egyéniségére* épített politikai reményekről. A Habsburgok egyelőre nem tarthattak Németországnak protestáns császárséggá alakulásától s remélhették, hogy nem alakulhat maga Svédország sem olyan császárséggá, mely a Baltitenger egész környékét, tehát Németország egy részét is, magába olvasztaná. Gusztáv Adolf Svédországot kétségkívül a nagyhatalmak sorába emelte, de ezzel egyúttal óriási feladatokat rótt reá, melyek kis leányának, *Krisztinának* uralkodása (1632—54) alatt könnyen romlásba sodorhatták. A német protestánsok, kik a pápaságtól száz esztendővel azelőtt egyrészt épen azért szakadtak el, hogy a külföld gyámkodása alól szabaduljanak, ebben a külföldiben a vallásszabadság védőjének eszményképét találták meg, akihez hasonló az ő soraikból sohasem támadt. Nagy neve ma is lelkesíti őket egyházi és politikai munkásságukban, de emlékezteti is, hogy elvesztése után nem kínálkozott többé alkalom Dél-Németországnak a protestáns egyházhoz való csatolására s arra, hogy Németország egységét a vallási unió útján gyorsítsák. Sőt Gusztáv Adolf halálával a háború úgyszólván azonnal *elvesztette vallásos jellegét*. Pedig, ahogy Deák Ferenc mondta (1873 június 28), káros és veszélyes ugyan a fanatizmusból eredő, fanatizmussal folytatott vallásháború, de az oly vallásháború, melyet hit és vallási buzgóság nélkül, magánérdekből és politikai célokból folytatnak, még veszélyesebb s egyúttal útálatos is.

64. ábra.
Krisztina svéd királyné (1632—1654).

III. A középeurópai válság megoldása.

Oxenstierna Axel, az öttagú svéd kormány elnöke, a *heilbronni* szerződésben (1633 ápr. 23) a délnémet fejedelmekkel már inkább csak avégett szövetkezett, hogy Németország önállásának és Svédország kárpótlásának biztosítása mellett kielégítő békét kössön. Titokban tárgyalt Wallensteinnal is, akit — XIII. Lajos francia királlyal egyetértve — haj-

65. ábra. Oxenstierna Axel gróf (1583—1654).

landó lett volna cseh királlyá tenni. A generalisszimusnak Thurn gróf (1633 ápr. 26) szintén felajánlotta a cseh koronát, de ő inkább a brandenburgi vagy pfalzi választófejedelemségre vágyott. Külön kezdett tárgyalni a svédek szövetségeseivel, a szász és brandenburgi választókkal, akik azonban nem tudhatták, hogy a svédek vagy a császár ellen akarja-e őket felhasználni. Számításában csalódva, Szászországot iszonyúan elpusztította, a svédeket kisebb csatákban megverte s horvát karabélyosait még Pommeránia felverésére is

66. ábra. A követek Münsterben megesküsznek a westfáleni békére.

elküldte ; de eközben nem gondoskodott a Duna védelméről, úgy hogy Weimari Bernát előtt Regensburg elfoglalása után nyitva állott az út Bécs felé.

Esterházy nádor Wallensteint már Bethlen idejében gyávának, árulónak és lázadónak tartotta ; most végre Bécsben is annak tekintették. 1634 jan. 24-én Ferdinánd titokban megfosztotta őt méltóságától s Gallast nevezte ki helyébe. Wallenstein sejtette, hogy valami készül ellene. Tisztjeit ismételten a maga hűségére eskette, Szász- és Svédországgal újból alkudozni kezdett s hadait Csehország határán gyülekeztette. Ily körülmények között a táborban egy császári s egy Wallenstein-párt alakult s mind a kettő katonai meglepetésre készült. Wallenstein 6000 emberrel a csehországi Egerbe vonult s onnan tizenhárom futárjával a svédeket gyors határozatra sürgette. Míg ezek bizalmatlanul halo-

gatták a választ, a császár febr. 22-én nyiltan is közzétette parancsát, mire Piccolomini, Lesley, Gordon és Buttler tábornokok titkos bíztatására Devereux kapitány Wallensteint s legodaadóbb híveit Egerben febr. 25-én megölette.

A császár 3000 misét mondatott lelke üdvösségéért, de megkönnyebbülten sóhajtott fel ; mert megszűnt az a veszedelem, hogy a birodalom és az uralkodóház sorsát oly hadsereg intézze, mellyel egy alattvaló feltétlenül rendelkezik. A sereg dinasztikus és katolikus szellemét a császár azzal akarta biztosítani, hogy fővezérré fiát, III. Ferdinánd trónörököst nevezte ki. A kísérlet jól indult, mert a császár és a liga egyesült hadai *Nördlingen* mellett Bajorországban (1634 szept. 6) a svédeken teljes diadalt arattak. A megrémült protestánsoknak XIII. Lajos, vagy inkább Richelieu a párisi szerződésben (nov. 1) 12.000 főnyi seregből álló segítséget igért, ha Elszászt néhány más kisebb területtel együtt átengedik. Kétségkívül francia nemzeti szempontok vezették, midőn ezenfelül Spanyolországnak is háborút izent (1635 máj. 19), hogy a Rajnán lefelé Németországba vezető utat elzárja előle s a spanyol és az osztrák Habsburgok érintkezését gátolja. Május 30-án azonban Szászország is kibékült a császárral, sőt 80.000 főnyi *birodalmi sereg* felállítására és *az idegenek kiűzésére* szövetkezett vele. A szövetséghez mind több német fejedelem csatlakozott, amit Banér svéd tábornok Szászország és Thüringen feldúlásával torolt meg. Weimari Bernát a francia-svéd-német szövetséges hadak élén elfoglalta Elszászt, de ahelyett hogy a franciáknak adta volna át, saját független német fejedelemségévé akarta tenni. A második Wallenstein hirtelen halálán (1639 júl. 18) tehát a franciák nem igen bánkódtak s katonáit zsoldjukba fogadván, foglalásait a maguk részére biztosították.

Bernát halála után megtörtént az a jellemző fordulat, hogy a *német protestáns* ellenzék élére voltaképen Richelieu *francia bíbornok* állt. Mindenki megérthette, hogy most már csakugyan nem a vallásról, hanem a *hatalomról* van szó. III. Ferdinánd, ki atyját 1637 febr. 15-én követte a trónon, utóbb szintén a protestáns Holzappelt állította a császári katolikus sereg élére. Diadalt ő sem aratthatott; a lángeszű svéd Banér szerint egyszerűen azért, mert a császári miniszterek beleegyezése nélkül egyik sem mert cselekedni. A franciák is lanyhán folytatták a háborút s *Condé* és *Turenne* inkább az olasz csatatéren, a spanyolok ellen arattak diadalt. Richelieu nagyban előmozdította, hogy Portugália a spanyoloktól elszakadjon s ismét független királysággá alakuljon (1640). A nagy bíbornok és királya, XIII. Lajos halála (1642) után az öt éves XIV. Lajos gyámja és anyja, Anna, abba a különös helyzetbe jutott, hogy Habsburg-leány létére egész erővel kellett harcolnia a spanyol és az osztrák Habsburgok ellen. A szövetséges svédek új fővezére, *Torstenson* Lénárt különben is lelket öntött a hadseregbe ; Piccolominit *Breitenfeld* mellett (1642 nov. 2) megverte, s a császárral szövetkezett dánokat váratlan támadásával békére kényszerítette. Két hét mulva a köszvényes öreg vezér már Csehországot árasztotta el. *Jankaunál* (1645 márc. 6) fényes győzelmet aratott s egyesülni készült *I. Rákóczy* György fejedelemmel, ki Munkácson még március 22-én szövetkezett a franciákkal és a svédekkel. Bécs ostromára azonban nem került a sor, mert a fejedelem alkudozni kezdett a királlyal s visszahívta Torstensonhoz küldött hadait. Megkötötte a

linzi békét (1645 dec. 16), melyet a rendek másfél év mulva (1647 : V. t.-c.) törvénybe iktattak, hogy ekként a legszilárdabb alapra helyezzék a magyar protestánsok teljes *vallásszabadságát*. A béke hírére a beteg Torstenson, kit hazája sem támogatott kellően, lemondott állásáról s Wrangelnek adta át a fővezérséget. Wrangel és Turenne Bajorországra rontván, Miksa herceget az *ulmi békében* (1647 márc. 14) rövid időre a Habsburgokkal kötött szövetsége felbontására kényszerítette, Zusmarshausennél pedig (május 17) megverte Holzappel császári fővezért. Hadai 1648 okt. 25-én már csaknem egészen bevették Prágát, midőn egy izenet véget vetett a háborúnak. Előtte való nap ugyanis (1648 okt. 24), öt esztendei alkudozások után a hatalmak követei Westfáliában (Münsterben és Osnabrückben) aláírták a béke oklevelét, melynek örökös törvényül, a német birodalom pragmatika szankciójául kell vala szolgálnia.

A westfáleni béke értelmében Franciaország megkapta Felső- és Alsó-Elszászt, s megtartotta az 1559-ben megszerzett Metz, Toul és Verdun lotharingeni püspökségeket. Svédországé lett Elő-Pommeránia Rügennel, Stettinnel és Wollinnal, továbbá Wismar, Bremen és Verden ; amellett a birodalom öt millió tallér hadikárpótlást adott. Belgiumot mint burgund kerületet kebelezték a birodalomba, de a birodalomtól teljesen függetlennek ismerték el Svájcot és Németalföldet. A Pfalz alsó részét, Rajnai Pfalz néven, a volt cseh király fia részére nyolcadik választó fejedelemséggé alakították át, felső részét pedig Bajororszánnak hagyták. Brandenburg és Szászország szintén gyarapodott. 240 német fejedelem felségjogokat kapott, vagyis háborút indíthatott, békét, szövetséget köthetett, törvényt hozhatott, pénz verethetett, de a császár és a birodalom érdekeinek sértése nélkül. A birodalmi gyűlésen közösen intézték Németország sorsát, mely ekként örökös pártoskodásoknak volt kitéve ; mert, német birtokai alapján, a svéd királynak pl. szintén volt 3 szavazata s a gyűléseken a francia követ is megjelenhetett. Politikai tekintetben Svédország járt legjobban, mert a Balti-tenger hegemóniáját kétségtelenül megszerezte. Németország elvesztette az egység reményét s könnyen a kezeskedő külhatalmak (Svéd- és Franciaország) gyámkodása alá juthatott ; az apró fejedelemségek önállóságán azonban megtört a Habsburgok önkényes uralma, melynek tehát most Ausztriában és Magyarországban kellett kárpótlást keresnie.

A harmincéves háború *egyházpolitikai eredménye* abban állt, hogy a béke a protestánsoknak (ideértve a kálvinistákat is) az 1552. évi passaui és 1555. évi augsburgi béke alapján szabad vallásgyakorlatot engedett, megszüntette a kat. püspököknek protestáns jobbágyaik fölött való bíráskodását, s mind a két felet meghagyta az 1624 január elsejéig szerzett javakban. A többire nézve fenntartotta a reservatum ecclesiasticumot, valamint a cuius regio eius religio elvét.

Németország harmincévi rettenetes vérontás után s a legborzasztóbb nyomorúság árán sem ért el többet, mint amennyit száz esztendővel azelőtt V. Károly önként megadhatott volna neki, ha sastekintettel néz a jövendőbe, s népeinek, sőt saját házának érdekeit is nem kockáztatja könnyelműen hatalmi politikájának pillanatnyi sikereiért. A százesztendős mérkőzésben végre is Luther győzött, aki helyes politikai érzékkel olvasta rá V. Károlyra a

33. zsoltár szavait, hogy a királyt nem hatalmának, a sereget nem erejének nagysága tartja fenn. Ez a háború megszüntetni látszott a nemzet fogalmát, mert a református svéd és a katolikus francia antidinasztikus támadását népszerűbbé tette a német nemzeti érzületnél. A Habsburgok azonban épen ezzel az érzülettel nem törődtek. S innen van, hogy a középkori »szent« birodalom és a császári mindenhatóság omladékainak ép köveiből egyes fejedelmek a németség apró erős várait kezdték felépíteni. De 1648 óta nemcsak Németország, hanem Európa is tele volt politikai törmelékekkel, amiknek teljes eltávolítására 1789-ben a francia forradalom ép oly elszántsággal vállalkozott, mint valaha Herakles gyűrkőzött neki Augias istállójának kitakarításához.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

V. FEJEZET.

AZ ÚJKORI MŰVELTSÉG KEZDETE.

I. Eppur si muove!

Az imádkozó Hammurabi képe.

SURSUM CORDA! fohászkodott a misemondó pap; és szívével akart felemelkedni Istenhez, kit eszével meg nem foghatott. Az új hit emberei pedig a bibliából egy pillanatra feltekintvén a magasságba, alig láttak egyebet annál a végtelen ürességnél, mely az eget és a földet egymástól elválasztja. Azt hitték, látásukat az a köd akadályozza, mely vágy és ismeret közé »a pápaság erkölcsi posványából« emelkedik. De mégis akadtak már egyesek, akik kételkedni mertek abban, hogy csupán a szentségekről való vitatkozással lehet jobbá és nemesebbé tenni az emberiséget. Ugy gondolkoztak, hogy minekutána arcra borulva évezredek óta hiába keresték az eget, mely alatt magának az istenségnek elképzelhetetlen eszméjét értették, — ideje volna valahára a fizikai eget, magának a világnak a rendszerét kutatni. Igy történt, hogy a vallás reformációjával majdnem ugyanazon időben indult meg a *tudomány reformációja.*

Öt esztendővel a westfáleni béke után Apáczai Cseri János Magyar Enciklopédiájában valósággal a lefolyt másfél századot jellemezte, midőn megírta, hogy előítéleteinktől nem szabadulhatunk másképen, »hanemha egyszer életünkben minden tudománybéli dolgokról ügyekezünk *kételkedni,* valamelyeknek bizonytalanságok felől csak kevéssé gyanakodhatunk is«. Ez a kételkedés vezetett a reformációra s azokra az irodalmi vitákra, mik egyre fokozódó hévvel nemcsak előidézték, de kísérték, sőt követték is a véres vallási háborúkat. A nagy vallásújítók egyúttal nagy írók voltak; Luthernek a német, Kálvinnak a francia próza megteremtésében halhatatlan érdeme van. A nép nyelvén, de a tudósok kedvéért latinul is fejtegették a hit titkait és a vallás tételeit; kinyomatták, mindenütt terjesztették irataikat és világszerte olvasásra buzdítottak. Némelyik teológiai munka 50, sőt 100 kiadást ért. Úgy ahogy találták

ezek a teológusok, nemcsak a középkort, de a reneszanszot sem fogadták el. A politikai és vallási szabadság nagy eszméit mind a kettőtől függetlenül vetették fel. A viszonyok kényszerítő erejénél fogva néha ellenük fordultak s ők maguk is üldözték a másképen gondolkodókat, de mégis megtörték a középkori felfogás általánosságát, egyengették a modern gondolkodás útját és fejlesztették azt a demokratikus szellemet, amelynek a világot újjá kellett alakítania.

Nem tehették ellenmondás nélkül. A katolikusokat nem ragadta el forradalmi hevük; a meglevőt: a hagyományt és a skolaszticizmust védelmezték, s maguk is a nép nyelvén támadták a protestánsokat, kik a pápa és császár tekintélyének romjain *mindent* a nép számára követeltek, s ezzel a keresztény társadalom nyugalmát bolygatták. Viszont a protestánsok azzal vádolták a katolikusokat, hogy ellenségei a lelkiismeret szabadságának, a tudományos kutatásnak, a népet semmibe sem veszik, babonáikban meghagyják, a pápa és az uralkodók előtt térdet, fejet hajtanak. A két fél vitatkozásaiban a vallási és politikai kérdések egymástól néha teljesen elválaszthatatlanok. Abban mind a kettő megmaradt a középkori alapon, hogy egyháza érdekében az állam támogatását kereste.

Azonban Luther, Melanchton, Beza, Kálvin, Honterus, Castalion és követőik, midőn *demokratikus* eszméiket minden téren alkalmazni törekedtek, nemcsak a katolikusok, hanem az anglikánusok egy részénél is ellenmondásra találtak; pl. VIII. Henrik és I. Jakab angol királyok könyvekben fejtegették, hogy a korlátlan királyság legerősebb támasza az államegyház: »Ha nincs püspök, nincs király«. *A katolikus álláspontot* teológiában, politikában, filozófiában legvilágosabban a jezsuita *Suarez, Bellarminus* és nálunk *Pázmány* képviselte. A vén Európa azonban sehol sem tudta megnyugtatóan kifejteni az egyháznak az államhoz való viszonyát; a puritánizmus csak az amerikai gyarmatokban bírta igazán kibékíteni »a buzgón vallásos szellemet a szabadság szellemével«; Williams *Roger* csak ott (Providenceben és Rhode Islandban) teremthette meg a szabad egyházat a szabad államban (1630). A legteljesebb szabadsággal nemcsak bíztatta, de meg is ajándékozta új állama polgárait. Egyszerre s oly tisztán még talán senki sem valósította meg a *népfelséget*, a demokráciát. Szabályokat csak az állami életre alkotott; a lelkiismeretet nem verte a paragrafusok békóiba, s nem gátolta polgártársait, hogy akadálytalanul látogathassanak *bármely* egyházi gyülekezetet. Féltékenyen őrízte *minden* egyháznak az államban való jogait, de saját személyétől szinte aggodalmasan utasította el a hatalom és az uralom minden csábítását, ami pedig könnyen erőt vehet az állam alapítóján.

A politikában a machiavellizmus uralkodott. A modern politika megalapítójának művét túlzásaitól csak oly tudósok szabadíthatták meg, mint Jean *Bodin* és Hugo *Grotius* († 1645). Grotius a háború és béke jogának elméletét hosszú időre megalapította s az állambölcselőket gyakorlati feladataikra figyelmeztette. Innen van, hogy az államok az alkotmányon és a közigazgatáson kívül mostantól fogva a közműveltséggel is többet törődtek. Angliában és Magyarországban nagy alkotmányjogi küzdelmek folytak; Franciaországban a parlamenti élet megakadt; de a harmincéves háború két új köztársaságnak:

Svájcnak és Németalföldnek elismerésével végződött. Az állam csak ezekben számolt a tömeggel, melyet a régi politikai iskola még mindenütt lenézett.

A történelem mindenképen az élet mestere akart lenni. A Bollandisták épen a harmincéves vallásháború idejében (1643) indították meg a Szentek Életét, hogy a keresztény önzetlenség és önfeláldozás példáit állítsák az önző és elvtelen világ elé. Nagy munkájuk utolsó (63.) kötete csak harmadfél század mulva (1887) fejezte be a középkor szép emlékét. A XVII. század emberei jobban gyönyörködtek saját koruk eseményeiben, úgy ahogy azokat Abelinus és követői 1617 óta a Theatrum Europaeum vaskos köteteiben a politikai, vallási és hadi élet eseményei közt feljegyezték. Minden egyes nagyobb had-

67. ábra. Egy XVII. századbeli könyvnyomda belseje.

járatnak vagy fontosabb eseménynek azonnal akadt történetírója; pl. hazánk viszontagságairól a külföldön mindenféle nyelven írtak könyveket. A tudomány nyelve azonban ezen a téren is a latin maradt; ezen írta hazája történetét a magyaroknál Istvánfy, a franciáknál Thuanus (De Thou), a svájciaknál Tschudi, a németalföldieknél Sleidanus (Schleiden), az olaszoknál Davila. Davilának az 1560—97. évi francia polgárháborúról (eredetiben olaszul) írt 15 könyve oly óriási feltünést keltett, hogy megjelenése évében 20.000 példány kelt el belőle, a XVII. században 200 különböző kiadást ért s valósággal a *forradalom kézikönyve* lett. A történetírók hatásának titka abban állott, hogy többé nem érték be az események ledarálásával, hanem okoskodtak és bölcselkedtek elbeszélésük közben.

A *bölcsészetben* Giordano *Bruno* († 1600) már abból indult ki, hogy »a természet a dolgokban megnyilatkozó Isten«; rendszerét tehát a panteizmusra

alapította, amiért máglyán halt meg. A filozófiát a ködbevesző metafizika és teológia helyett a természet megfigyelésére és a tapasztalatra kívánta alapítani Verulami *Bacon* angol kancellár a tudományok haladásáról (1605) s a tudományok újjászervezéséről (Novum Organum, 1620) írt könyveiben. Megmondotta, hogy nem úgy kell csodálni a természetet, ahogy azt Plinius tárta elénk, hanem ahogy a magunk szemével látjuk. A természeten az uralkodik, aki belemélyed. Hadat izent a babonának, az elfogultságnak; s kikelt az ellen, hogy a hittudományt és a politikát a többi tudomány rovására műveljék. A mai felfogáshoz még közelebb áll a francia *Descartes,* írói néven Renatus *Cartesius,* aki első magyar tanítványa, Apáczai Cseri János szerint is minden megtudható dolog közt legelsőbb és legbizonyosabb tételnek állította fel, hogy annyiban vagyunk, amennyiben gondolkozunk (Cogito, ergo sum). A módszerről és a filozófia alapelveiről megjelent műveiben arra tanította a világot, hogy vakon ne kövessen semmiféle tekintélyt, hanem *gondolkodjék* s igaznak csak annyit tartson, amennyit eszével felfoghat. Isten a legfőbb valóság (substantia). Rajta kívül csak két, minden mástól független valóság van: a test, mely a méretekben s a lélek, mely a gondolkozásban nyilvánul. A racionalisták az ő matematikai gondolkozását tették rendszerük alapjává s vele együtt a *természettudományok* művelését sürgették.

Leonardo da Vinci már a XVI. század elején kimondta, hogy *matematika* nélkül nincs biztos tudás, de a matematikai tudás gyümölcseit csak a *mechanika* adja kezünkbe. Ezzel feltámasztotta a XIII. század nagy gondolkodóinak, Baconnak és Albertus Magnusnak eszméit; kiejtette az újkor fizikájának »legyen« szavát. Legalább is olyan bátor, de következéseiben felfoghatóbb nyilatkozás, mint mikor a vallásújítók emelnek szót egyik-másik dogma ellen. Az újkornak semmiesetre sem legkisebb eredménye, hogy Aristoteles és Ptolemaios tekintélyével többé nem törődve, a természetet újabb kutatások alapján akarta megismertetni a reá utalt emberiséggel.

Voltaire szerint Thornban támadt az a fény, mely most beragyogja a világot. Thorn nagy fia, *Copernicus* Miklós kanonok († 1543), a magyarországi humanizmus történetéből is ösmeretes Regiomantanus és Purbach (Peuerbach) bécsi tanárok tanítványa alapította meg a *modern asztronómiát.* Kimondta, hogy a Föld nyugatról keletre nemcsak saját tengelye körül forog, hanem ugyanazon irányban a Nap körül is kering. A Föld tengelye eközben a földpálya síkjára mindig ugyanazon szög alatt hajolván, önmagával párhuzamos marad, mi az évszakok keletkezését is megmagyarázza. Kimondta, hogy a Föld épen olyan bolygó, mint a többi s velük együtt kering a Nap körül. Sokban tévedett; mert a Nap nem áll a rendszer kellő közepében, a bolygók nem körben forognak, a Föld tengelyének párhuzamosan maradását nem valami külön erő okozza s az állócsillagok nem a Naptól kapják fényüket. Mégis revoluciót okozott az a könyve, melyet Nürnbergben »De revolutionibus orbium coelestium« címmel adott ki. Ennek egy példányában, mely valaha egy dalmát jakobinus kolostoré volt, keresztülhúzva találom ezeket a sorokat: »Ha talán tévednek a teológusok, kik mindamellett, hogy matematikai dolgokban járatlanok, a Szentírásnak valamely — céljaikhoz képest elcsavart —

helye alapján ítéletet mondanak róluk s ezt az én tanításomat visszautasítani és gyalázni bátorkodnak, azoknak késedelem nélkül megvetem az ítélőképességét és vakmerőségét . . . *Matematikát matematikusoknak írnak.*« Ugyanaz a barát kitörölte azt az állítást is, hogy bár a legtöbb szerző szerint a Föld a világ közepén áll s az ellenkező nézetet lehetetlennek és nevetségesnek tartják, ezt a kérdést, a dolog figyelmesebb vizsgálata mellett, még sem lehet meg-

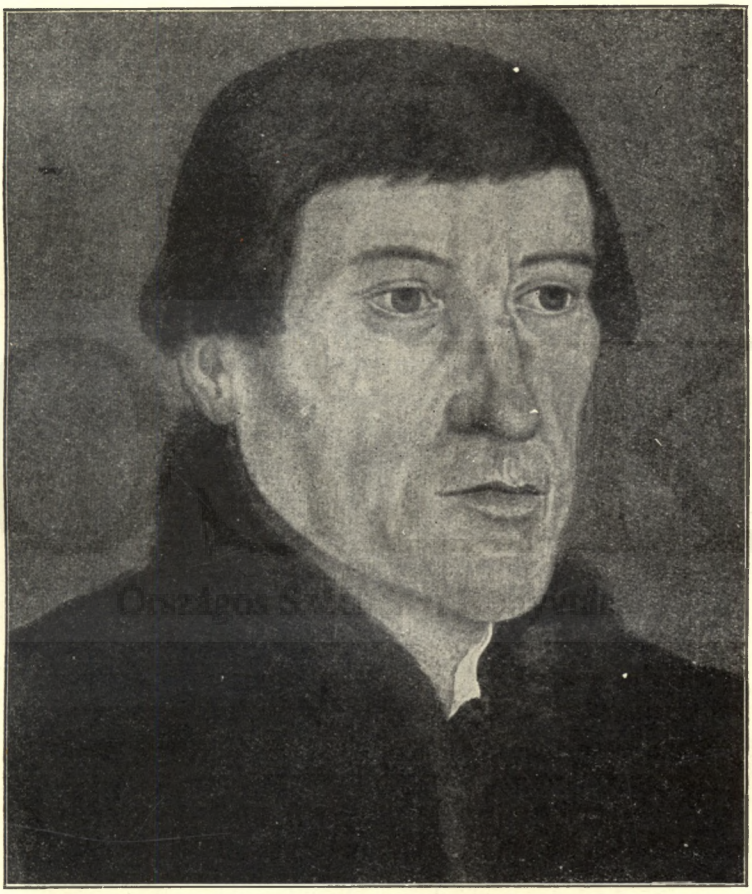

68. ábra. Copernicus Miklós (1473—1543).

oldottnak tekinteni. Pedig ez az egykorú barát maga is matematikus volt, aki Copernicus ábráira más ábrákkal, számításaira más számításokkal felelt s telefirkálta Copernicusnak (az aradi Orczy-könyvtárban levő) egész könyvét, mely az ő köreit háborgatta.

Copernicus rendszerének kifejtése és javítása azokra maradt, kik a fizika és mechanika folytonos tökéletesedésével a kozmológia titkaiba is mindmélyebben hatoltak. Első sorban a pisai *Galileo Galilei* (†1642), »kora Archimedese«. Az ingalengések egyidejűségének s a súlypont és a szabadonesés törvényeinek

megfigyelése, a hidrosztatikai mérleg és a hőmérő feltalálása, a messzelátó (teleszkoposz) javítása következtében az emberiség legnagyobb jótevői közé emelkedett. Teleszkoposza (a holland Lipperthey találmánya) segítségével feltárta az égitestek titkainak egész sorozatát. Felfedezte a Nap foltjait, melyeknek változásaiból következtette, hogy a Napnak is forognia kell saját tengelye körül. Sejtette, hogy »ennyi új dolog az álbölcsességnek temetési szertartása, vagy inkább vége s az utolsó ítélet napja lesz«. A teológusok, kik a legfelségesebbet épen a végtelenségben keresték, most sem a végesben (a térben) akarták azt keresni. Ha könyvekben, beszédekben támadták is Galileit, Rómában (1611) a legnagyobb kitüntetéssel fogadták. Del Monte bíbornok szerint a régi köztársaságban neki magán a Kapitóliumon állítottak volna szobrot. A XVII. század azonban még sem bírta el azt, amit elbírt a XVI-ik. Galilei szerint (1615) a Szentírás nem tévedhet, de fordítói nagyon is tévedhetnek. Isten szavát nemcsak a Szentírásban halljuk, hanem a természetben is ; és ahol a kettő ellenkezik, inkább hihetünk a természetnek, amely Isten szava következtében keletkezett. Azért lehetetlen szó szerint venni Józsue csodáját, hogy szavára a Nap megállt. Ez ellene mond Copernicus helyes világrendszerének. Az inkvizíció azonban előbb (1616 február 20) Copernicusnak, utóbb pedig (március 5) Galileinek a Föld mozgásáról szóló tanítását is helytelennek mondta. Később, amikor a legfelsőbb rendszerekről szóló párbeszédét megírta, azt hitték, VIII. Orbán pápát gúnyolja az ósdisághoz ragaszkodó együgyű emberben s 1633-ban tanításai megtagadására, bűnhődésre kényszerítették. Mondják, hogy Galilei a nyilatkozat megtétele után lábával a földre dobbantva, felkiáltott : Eppur si muove ! (»Mégis mozog.«) Az ilyen »azt mondják« a történelemben nagy hatalom, mert a tényeknél is mélyebben vésődik az emlékezetbe. Annyi bizonyos, hogy a földet vállain hordozó Atlasnál a földre lábával dobbantó Galilei erősebb ; mert amaz a mesevilág hőse, ez a valóság munkása, bár szintén mesés hatalmakkal kellett küzdenie. Nemcsak az inkvizíció, hanem — korának nagy természettudósai közül — Descartes, Ticho de Brahe, Verulami Bacon sem helyeselte az új kozmológiai rendszert. Luther teológiai szempontból bolondnak mondta Copernicust, kit életében az inkvizíció sohasem bántott. Melanchton kijelentette, hogy nem tántorítja el őt az isteni bizonyosságoktól azoknak szemfényvesztése, kik szellemi dicsőségüknek tartják a tudományok összezavarását.

Mikor az újkornak a csillagvizsgálásban harmadik csillaga, *Keppler* János († 1630) két mesterének kozmológiai rendszerét világosabban és elfogadhatóbban alkotta meg, az ég mechanikájának nagy ismertetőjét protestáns teológusok a katolikusoknál jóval élesebben támadták. Istentelennek mondták a bolygók pályájáról már 1596-ban kiadott első munkája miatt is. Ferdinánd stájer főherceg elől Magyarországba kellett menekülnie, de a buzgó protestáns tudós azután épen a buzgó katolikus Rudolf király prágai udvarában talált védelmet és állást. *Nyiltan* asztrológus volt : »eltitkolva, mit lelke felfogott és hirdetve, mit jól tudott, hogy hamis ; pirulnia kellett, mert rosszabb lett mint a szibillák, kik hittek abban, amit jósoltak, míg ő nem hitt.« Pedig igazi asztronómus volt, ki a természetben feltevések helyett valóságokat, törvényeket keresett. Mindenki ismeri hármas törvényét : hogy a bolygók oly kerülé-

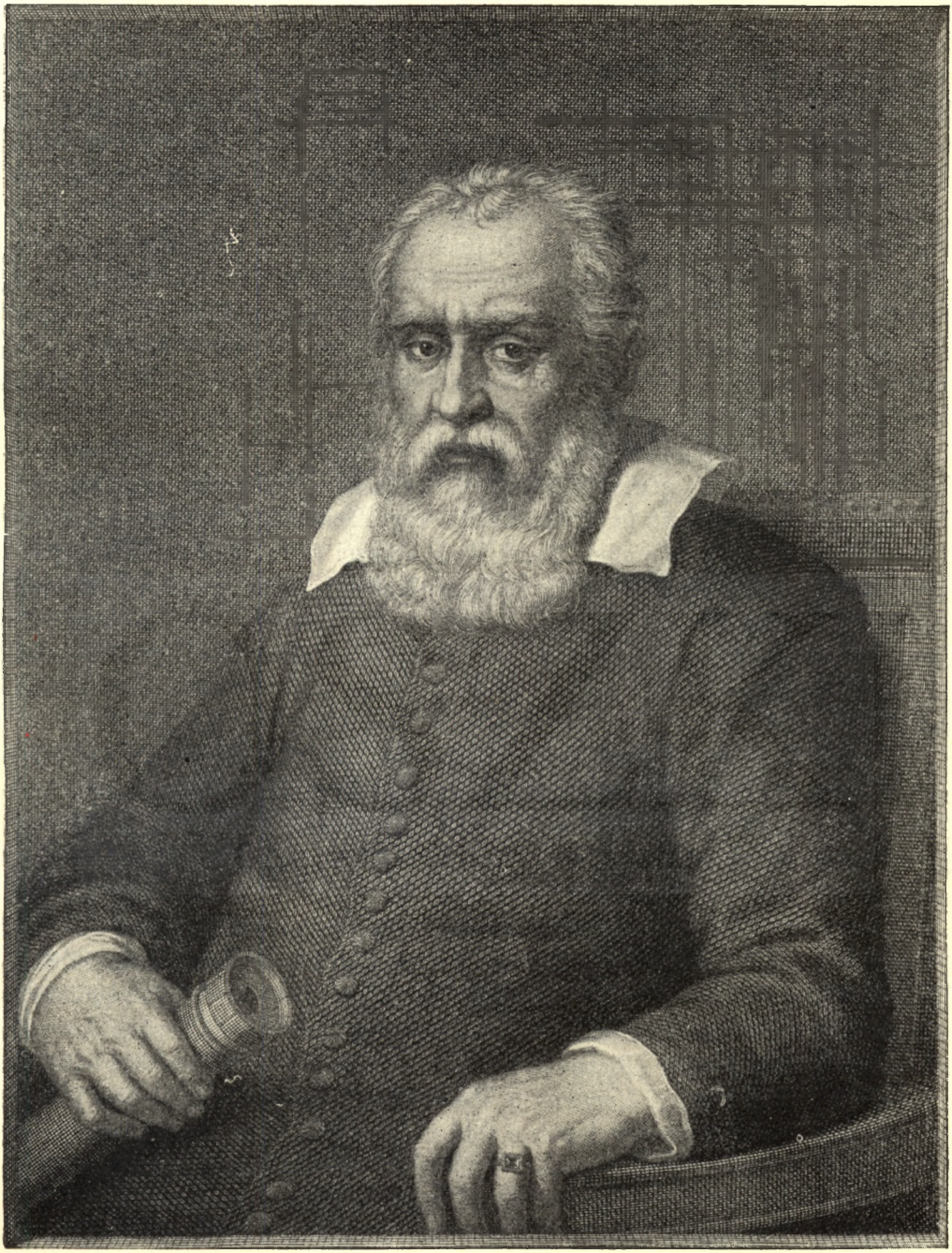

69. ábra. Galileo Galilei (1564—1642).

kekben mozognak, melyeknek egyik gyujtópontjában a Nap van; a keringő bolygó középpontját a Nap középpontjával összekapcsoló vezérsugár egyenlő időközökben egyenlő területeket súrol; s a bolygók keringési időinek négyzetei úgy viszonylanak egymáshoz, miként pályáiknak, vagy pályáik közepes távolságainak köbei. Mindenki ismeri Kepplert s benne a kort úgy, ahogy Madách festi. Neki még, ha sejtette is a jövendőt, bele kellett nyugodnia, hogy a lángész úgy nyilvánulhat, amint a teremtő a természetben s a végtelen ölén; de a tömeget továbbra is a gyöngék törvénye nyügözi le. Mégis mindtöbben voltak már, akik előtt a végtelen nagy ég kitárta rejtelmes és szent könyvét, hogy törvényeit lassankint ellesve, felejtsék a kort, mely mulandó s keressék a természetet, amely örökös és felemelő. Az egymással veszekedő teológusok lármájában, mely hitet követelt, megindult a természettudósok csendes munkája, mely tudásra vezetett s »a vén Földet ifjúvá tette«. Ebben a korban mérte meg először *Torricelli* a levegő nyomását s 1643-ban szerkesztette az első higanyos légsúlymérőt, melyet magasságok mérésére és meteorológiai célokra *Pascal* kezdett használni. 1635-ben Körmöcbányán egy francia feltaláló még nem boldogult vízszivattyuzó gépével. 1650-ben *Guericke* magdeburgi polgármester felfedezte a légszivattyút (a levegőtlenség következtében összetapadó magdeburgi féltekéket) s 1655 június 20-án *Bono* firenzei szivattyúját már Magyarországban is szabadalmazták. Ugyanakkor Kuttenbergben *Suneman* hollandi gépész találmánya szintén kitünően működött. *Verancsics* (Verantius Faustus) csanádi püspök 1605-ben latinul, olaszul és franciául kiadott könyvében azzal dicsekszik, hogy egymaga 49 gépet talált fel vagy tökéletesített; ezek között esőernyőt, kotrógépet, szivattyúkat, kettős fűrészeket stb.

Ebben a korban írt Cardano *algebrát,* Galilei, Keppler, Cavallieri és Torricelli *geometriát,* Theophrastus Paracelsus *kémiát,* Agricola *ásványtant,* Mattioli, Clusius és Lobelius *növénytant,* Wotton, Aldrovandi *állattant.* Az orvosi tudomány örök dicsőségére Harvey mostan adta ki tanulmányát a vérkeringésről, Aselli a véredények törvényéről.

A matematikusok és természettudósok vállvetett munkája a *Föld felületének kutatását* is nagyban megkönnyítette. *Az első földgömböt* Beheim Márton épen Amerika felfedezésének évében készítette el; 1515-ben Schöner glóbusza már Amerika ismert részeit is feltüntette, de csak abban a térképben maradt reánk, melyen *Apianus* (Bienewitz) Péter Typus orbis universalisa (1520) nyomán a magyarországi *Honterus* a Rudimentum cosmographiae-ben (1534) nálunk először ábrázolta egy lapon a föld négy részét. *Mercator* (Kremer Gerhard) 1541-ben már jóval részletesebb földgömböt készített s húsz év mulva feltalálta a róla nevezett vetületet, amelyet tengerésztérképeken azóta folytonosan alkalmaznak. Ptolemaios kozmográfiája új meg új kiadásokat ért, de táblázatait modern térképekkel helyettesítették, vagy külön atlaszokat készítettek, melyekben minden országot részletesen törekedtek feltüntetni. A firenzei *Berlinghieri* 1478-ban kiadott 31 térképe közt nyomtatott könyvben először ábrázolta hazánkat; Schnitzler 1482-ben Ptolemaios ulmi kiadása számára metszette fába hazánk térképét. Mind a kettőnél régibb, de csak Ptolemaios 1507. évi kiadásában jelenhetett meg a Cusa-féle magyarországi (fokhálózattal is ellátott) térkép.

A XVI. század hazánkat főképen Lázár deáknak (Bakocs érsek titkárának) 1528-ban, Lászy (Lazius) Farkasnak 1556-ban, Zsámboky (Sambucus) Jánosnak 1566-ban és Erdélyt Honterusnak 1528-ban kinyomatott térképeiről ismerte. Ezeket Cuspinianus, Mercator, Münster, Ortelius stb. térképgyüjteményei több kiadásban közölték és tökéletesítették. Azok alapján dolgoztak a XVII. században a németalföldiek is (Ortelius, Janson, Blaeu stb.), midőn a térképkészítés terén a németek fölé emelkedtek. A fokhálózatot következetesen csak 1634 óta használták, midőn a geográfusok párisi gyűlésükön elhatározták, hogy a ferrói délkört veszik a keleti és nyugati félteke osztóvonalául. A fokmérésben s általában nagyobb távolságok meghatározásában a svéd *Snellius* 1615 óta a háromszögelést alkalmazta. Ha nem is jutott pontos eredményre, eszméjével a földrajzi tudományban korszakot jelöl. — Münster Sebestyén 1544-ben adta ki kozmográfiáját, az első nagy földrajzot, mely 24 kiadást ért; de csak egy század mulva (1650) követte azt a tudományos geográfia, a Varenius Bernáté.

70. ábra. Keppler János (1571—1630).

Akkor vették kezdetüket a szó szoros értelmében vett *tudományos utazások* is, melyek a nagy felfedezéseket szükségképen követték. A legnagyobb felfedezések spanyolok, portugálok (Diaz, Columbus, Vasco da Gama, Cabral, Balboa, Cabot, Magelhaens, Cortez, Pizarro) nevéhez fűződnek. Csakhamar más nemzetek fiai is megjelentek a versenytéren; a XVI. század második felében az angolok, a XVII-iknek első felében a hollandiak vették át a vezetést. Az angol Chancellor pl. északkeleti irányban akart eljutni Ázsiába, mit azonban Archangelszknél a jég meghiusított (1553). Jarmák Timofajev kozák vezér 1581-ben »elfoglalta« Szibéria nyugati részét Oroszország számára, melyet viszont első leírója, *Herberstein* Zsigmond foglalt el az európai tudományos érdeklődés

részére. Az angol felfedezők nem errefelé, hanem Amerika északi partjainál haladva, vagyis északnyugati irányban keresték az Ázsiába vezető utat, mi az *északi sarkvidék* kutatására adott alkalmat. 1583-ban Sir Humphrey *Gilbert*-tel és *Raleigh* Walterral a budai Parmenius István is résztvett a szerencsétlen newfoundlandi expedícióban. Az *angol* Forbisher, Davis (1585 július 20-án Grönland újból való felfedezője), Baffin, Fox és James; a *holland* Barents (ki 1596-ban minden európai közül először telelt ki a sarkvidék egy részében, Novaja Zemlyán) és Hudson stb. az *északi* tájak halhatatlan kutatói. *Drake* (1577—80), *Cavendish* és a holland Van Noort a föld körülhajózásával szereztek érdemeket.

Az Atlanti-, a Csöndes- és az Indiai-óceánokon 1585-ig ellenmondás nélkül Spanyolország vitte a vezérszerepet. Gyarmatainak kimeríthetetlen kincsei más népeket is arra buzdítottak, hogy gyarmatokat alapítsanak; azonban csak a spanyol kézben levő forró övtől északra és délre kereshettek gazdátlan területeket. Így alapította meg *Raleigh Walter* Amerikában az angolok első nagy gyarmatát, Virginiát, 1584-ben. A következő esztendőben *Drake* minden tengeren szembeszállt a spanyolokkal. Ez a két nagy ember indította meg Anglia gyarmatpolitikáját és tengerészetét. A gyarmatárúkereskedelem érdekében egymásután szervezték a keletindiai társaságokat: az angolok 1600-ban, a franciák 1601-ben, a hollandiak 1602-ben. A hollandiak, kik szabadságukat oltalmazva a tengeren is mindenütt támadták a spanyolokat, 1610-ben megszállták Amerikában a felfedezőjéről elnevezett Hudson-öböl vidékét. Ott Új-Amsterdamot (a mai New-Yorkot), legvirágzóbb ázsiai gyarmatukban pedig, Java szigetén, Batáviát alapították. Malacca, Ceylon a Fűszeres-szigetekkel együtt az övék lett; Japántól minden európai hajósnép közül egyedül ők kaptak engedélyt kikötésre. 1621-ben a spanyol-portugál gyarmatok meghódítására vagy kifosztására szervezték a nyugatindiai társaságot s megszállták Braziliát, melyet néhány más gyarmattal együtt csak Portugália függetlenségének helyreállítása (1640) után adtak vissza a portugáloknak. 1610-ben elfoglalták a Jóreménység fokát s Afrika déli részeit, 1642 november 24-én pedig *Tasman* Abel felfedezte Van Diemen földjét (a mai Tasmániát), december 13-án Új-Zélandot, 1643-ban a Tonga- és Fidsi-szigeteket stb. Szóval a kor végén az idáig ismeretlen ötödik földrész, *Ausztrália* és *Polinézia* körvonalai is mutatkozni kezdtek. Ezzel a nagy felfedezések kora egyelőre véget ért.

A tudományok minden terén elért eredményeket a sajtón kívül különösen az *iskola* terjesztette. Az *egyetemek és középiskolák* általán a reformáció korában is latinul tanították a hét szabad művészetet. Németországban 1527 és 1607 közt 7 protestáns egyetem keletkezett. A német egyetemeken kívül különösen Svájc, Francia-, Olasz- és Lengyelország egyetemei lettek a tudományos törekvések középpontjai. Erdélyben és Lengyelországban Báthory István, Magyarországban Pázmány Péter katolikus egyetemet alapítottak. A 35 spanyol és portugál katolikus egyetem ebben az időben még versenyezni tudott Olasz- és Franciaország katolikus, sőt Oxford anglikánus egyetemével is. A salamancai egyetemnek egymagában 15.000 hallgatója volt (most 1200 van). Angliában Bethlen Gábor küldöttei (1628) úgy vélték, hogy oda költözött át Görögország

71. ábra. Doktorrá avatás a XVII. században.

minden bölcsessége. Csodálkozva szemlélték az oxfordi és a cambridgei egyetemek 36 óriási palotáját, a könyvtárak rendkívüli gazdagságát. Elgondolkozva hallották, hogy Anglia kollégiumai évenként 8000 ifjat képeznek ki egyházi és politikai pályákra. Egy-egy ország ifjúsága szívesen kereste fel a külföldi egyetemeket, hogy világot lásson ; pl. Wittembergben a XVI. században ezernél több magyar ifjú tanult. Egy Luther vagy Melanchton sem kapott többet 400 korona évi fizetésnél, de mérhetetlen befolyásuk volt tanítványaikra és a közéletre. Protestáns középiskolák főképen az 1528. évi szász tantervet, a katolikusok pedig Aquaviva jezsuita generális 1588. évi tantervét követték. A felekezeti iskolák versengésének a közműveltség látta hasznát. Azonban a tudománynak és tanításnak mindaddig nem lehetett *nemzeti* színezete, míg az volt a jelszó, hogy :

»Aki görög tudományt nem fűz együvé a latinnal,
Azt a tudós nevezet nem díszesítheti föl.«

A nemzeti nevelés apostola a katolikusoknál a spanyol *Calasanziai* József, a kegyes tanítórend alapítója († 1648) és *Fourier* Péter († 1640), a nőnevelés reformátora, a Notre-Dame apácák tanítórendjének szervezője volt. Amannak most is 8—9000, emennek 10.000 tanítványa van csupán hazánk területén. A protestánsoknál *Amos Comenius* († 1670), másfélszáz munka, egyebek közt az Orbis pictus írója adott a nevelésnek nemzeti alapot. Szerencsétlen hazájából, Csehországból kiszorítva Lengyel-, Angol-, Svéd-, Erdélyországban és Hollandiában személyesen is arra buzdította a hatalmasokat, hogy a legszegényebb gyermekek neveléséről is gondoskodjanak.

II. Nemzeti irodalmak.

Nemzetük nyelvén egyes tudósok már akkor is írtak könyveket ; pl. Bacon angolul értekezett a tudományok haladásáról, Descartes franciául a módszerről, Galilei olaszul a napfoltokról, Beythe magyarul a füvekről. Az Angliában utazó Sepsi Csombor Márton magyar tanuló 1620-ban megütődve tapasztalta, hogy a londoni kereskedők, kézművesek nem értik meg deák kérdéseit. Az iskolák és a vitatkozó papok rájöttek, hogy a néphez a maga nyelvén kell szólni. De elsősorban a költők szent feladata volt, hogy az irodalommal is elfogadtassák a nép nyelvét.

Az olasz irodalom, mely erre Dante triumvirátusában a legfelségesebb példát adta, nemzeti törekvéseihez az újkor kezdetén sem lett hűtlen. A költők azonban, a politikai viszonyokat jellemző módon, csengő olasz nyelven nem hazájuknak, hanem a külföldnek daliáit, Nagy Károlynak vagy a keresztesháborúknak vitézeit dicsőítették. 1494-ben húnyt el *Bojardo* gróf, ki szerelmes Rolandja (Orlando inammorato) 69 énekével a művészies olasz lovagéposzt teremtette meg. Több élet és igazság van *Ariosto* (1474—1533) Őrjöngő Rolandjában (Orlando furioso), mely amannak úgyszólván folytatása. Saját szavai szerint »szárnyának legszebb tollait kitépték«, mikor elvesztette gazdájának, Ippolito estei hercegnek és esztergomi érseknek a kegyét amiatt, hogy nem követte Magyarországba, »a közel Rifeus zordon aljába, hol a magyarok közt

szentségtörés nem inni tisztán s körömszakadtáig és minden étel halmozva borssal, fahéjjal s más fűszerekkel«. De megfogadta, hogy inkább lesz szabad mint gazdag s nem végez oly munkát, mit szelleme útál ; bármily szegénységet nyugodtan tűr, és nem óhajtja vissza rabszolgaságát. Néhány hónap mulva Orlandóját (1516) mégis az érseknek, mint »százada fényének, díszének« ajánlotta. Ippolito durva megjegyzéssel fogadta a középkori lovagregényeknek ezt a szatiráját, mely mégis komoly irányéposz és a keresztesháborúk felújítását sürgeti.

72. ábra. Torquato Tasso (1544—1595).

Azonban *Torquato Tasso* is csak a régi keresztesháborúk dicsőségét zenghette Megszabadított Jeruzsáleme (La Gerusalemme liberata) 20 énekében, mely a mieink közül egy Zrinyit és Aranyt lelkesített és századok mulva három magyar fordítóra talált (Tanárki 1805, Bálint 1863, Jánosi 1893). Amyntasával viszont (melyet Csokonai fordított le) a pásztori költészetet hítta Tasso új életre.

A *spanyol* reneszansz atyja, Antonio de *Nebrija* (1444—1522) az első spanyol nyelvtan szerzője. A spanyol költők az újkor elején az olaszok hatása alatt állottak; pl. *Mendoza,* az ismert államférfiú Petrarca modorában írta dalait, de a népéletet kitünően ismerve gúnyolta ki a kasztiliaiakat Lazarillo de Tormesével, mellyel megnyitotta a »picaro« (tolvaj-) regények sorát. Világszerte ismeretes *Cervantes* de Saavedra (1547—1616) Don Quixote-ja, mely a mohón olvasott lovagregényeket csúfolta és szorította ki. Ez az első modern regény eredetiben négyszáznál több kiadást ért s fordításokban is (magyarul Győri Vilmostól 1873) mindenütt elterjedt. A spanyol nemzeti színműírás és színészet igazi megteremtője *Lope de Vega* (1562—1635.), ki egymaga 1800 színdarabot írt, de ezeknek egyharmada sem maradt meg. (Magyar tárgyú: A végrehajtott törvény, A megkoszorúzott engedelmesség, A magyar állat, A magyar korona.) Spanyolország legnagyobb drámaírója *Calderon* de la Barca (1600—1681), akinek 108 darabja közül néhányat (Az élet álom, A zalameai bíró, Az állhatatos fejedelem) a magyar színpadokon ma is adnak. Ebből a korból, különböző szerzőktől mintegy 24.000 színdarab emléke maradt fenn; Ponce de Leon lírai költeményei és Herrera ódái szintén emelik ezen idők spanyol irodalmának fényét. A szomszédos *portugálokat* legnagyobb költőjük, Luis de *Camoens* »A luzitánusok« című hősköltemenyében (magyarul Greguss Gyulától 1874) történetüknek arra a legfényesebb idejére emlékeztette, midőn Vasco da Gama felfedezései következtében a tenger urai lettek. Hazafias rajongásában Marsot és Vénust is szerepeltette Portugáliában, mert hiszen ez vette át Róma szerepét. Látta s megkapóan írta le azokat a vidékeket, ahol hősei jártak. Történelmi tekintetben is megbízható munkát adott, de műve költői becsének rovására. Épen abban az esztendőben (1580) halt meg, amelyikben hazája a gyűlölt spanyoloknak kényszerült hódolni.

73. ábra. Don Pedro Calderon de la Barca (1600—1681).

A francia irodalom az olasz reneszansz és a svájci reformáció hatása alatt folytonosan és biztosan fejlődött. Erős nemzeti monarchia képződött, mi az egységes irodalmi nyelv alakulásának is kedvezett. Az uralkodóház egyik tagja, *Margit* navarrai királyné (I. Ferenc huga) egész irodalmi kört teremtett maga körül s az udvar sohasem zárkózott el többé a nemzeti irodalom elől. *Kálvin* megírta a kereszténység intézményéről szóló könyvét (1535), mellyel megteremtette a francia egyházi szónoklat és hitvitatás nyelvét. Ferenc király, akinek művét ajánlotta, 1539-ben minden bíróságnál hivatalos nyelvvé tette a franciát, *Rabelais* ferencrendi szerzetes pedig irányregényeivel (Gargantua és

Pantagruel) a francia széppróza mestere lett. Valóban úgy látszott, mintha letűnne a középkor, melyet annyira ostorozott. *Ronsard* klasszikus minták nyomán akarta (1549.) egészen irodalmi színvonalra emelni a francia nyelvet. Heten, akiket azért a Fiastyúk (Pléiade) hét csillagáról pléiadenak neveztek, az ő klasszikus modorában írták szonettjeiket, ekklogáikat, hősköltményeiket stb. Mitológiai vonatkozásaik, idegen szóktól hemzsegő nyelvezetük és hexametereik miatt a nép nem szerette őket ; de áhitattal énekelte a hugenotta (mint ahogy részben mostan is énekli még a magyar kálvinista) *Marot* Kelemen és *Bèze* (Beza) Tivadar zsoltárait ; és minden francia szívesen hallgatta *Malherbe*-t, ki a nép nyelvén is a klasszikusok nemes modorában írta csengő alexandrinusait. A Valois-k kihaltával (1589) nem hervad el az irodalom százszorszépe, a Petite Marguerite, ahogy a hálás írók Margit királynéről nevezték. A Bourbon-ház uralmának alapítója, IV. Henrik szintén szerette az irodalmat, s költőbarátjai, a Menipée-kör tagjai a spanyolokra és a liga embereire szórt szatiráikkal hálálták meg pártfogását. A komoly prózaírók is hódítani tudtak nyelvezetük szépségével ; így pl. *Montaigne* lélektani s *Balzac* történelmi tanulmányai, valamint *Salesi Szent Ferenc* vallás-erkölcsi könyvei nagyon népszerűek voltak s részben most is olvasottak. A közönséget azonban a *színpad* hódította meg igazán az irodalomnak. Alig tiltotta el a parlament (1548 nov. 17) a misztériumok előadását, a húszéves *Jodelle* már világi színdarabokat kezdett írni. — A XVII. század első feléből 90 drámaíró ismeretes ; a színpadnak igazán *Corneille* Péter (1606—81) 33 víg- és szomorújátéka nyerte meg a közönséget. A klasszikusokkal egy sorban említették Corneillet, kit (magyarra négyszer is lefordított) Cidje miatt nagynak, a tragédia atyjának neveztek. A franciák lelkesedését az irodalmi ízlés változása mérsékelte, de ma is büszkén tekintenek arra a férfiúra, kinek művei eredetiben és fordításokban 1700-nál több kiadást értek. Corneille azon írók közé tartozott, kik *Rambouillet* marquisnő termeiben harminc éven át

74. ábra. Luis de Camoens (1524—1580).

(1620—50) gyakran találkoztak államférfiakkal s a közélet más nevezetességeivel. Szellemes, művelt társalgásukkal ők teremtették meg a *szalonok* utánozhatatlan finomságú francia nyelvét. Hogy ezt az irodalmi, tudományos és politikai élet számára is teljesen kicsiszolja, Richelieu bíbornok Couvart tanácsosnak 1630-ban alakult magán nyelvmívelőtársaságát 1635 jan. 12-én királyi akadémiává (Académie française) alakította át s a francia szótár és nyelvtan elkészítését tette fő feladatává. Richelieu indíttatta meg Franciaország legrégibb politikai hírlapját, a Gazette de France-ot s XIII. Lajossal együtt ő maga is írt bele cikkeket. Descartes s mások a legelvontabb fogalmak kifejezésére is alkalmassá tették a francia nyelvet, mely a westfáleni béke megkötésekor már tökéletes volt. Nemzetközi érintkezésekben Cicero és Caesar nyelve helyett más népek is használni kezdték; de pl. a svédek, a harmincéves háborúban a franciák szövetségesei a külfölddel még másfélszázadig svédül, oroszul, németül vagy latinul szerződtek és csak 1815-ban fogadták el diplomáciai nyelvnek a franciát.

A *német irodalmat* az újkor első felében vallásosság jellemezte. Németországot magával ragadta *Luther* szelleme. A nagy reformátor keresetlen németséggel fordította le a bibliát, hogy azt a német parasztnak is mindennapi olvasmányává tegye. Egyszerűen, érthetően szólt a néphez prédikációiban, irataiban is és irodalmi nyelvvé tette a szász felnémetet (Hochdeutsch), mely a maga egyszerűségében is nemesen csendült meg zsoltáraiban. Az »Erős várunk nekünk az Isten« világszerte a protestánsok himnusza lett. Gazdag vallásos irodalom keletkezett, mely azonban, tudós körökre számítva, még épenséggel nem szakított a latin nyelvvel. A meseköltők is a hitetlenséget csúfolták, pl. a Faust-monda (1587) az istentagadó, bibliát megvető ördöngős Faust doktort (1485—1540?) szembeállítja az istenfélő tudóssal (kétségkívül Lutherrel). Ebben a korban támadt új életre Ahasverusnak, a bolygó zsidónak mondája, mely a hitetlenséget ostorozta. Annyira elterjedt, hogy 1547-ben akadtak, akik meg is esküdtek, hogy látták a szívtelen jeruzsálemi csizmadiát, aki Krisztust nem engedte pihenni. Sokkal igazabban nyilatkozott a nemzeti lélek a népdalokban, amikhez legközelebb állanak a mesterek dalai. A mesterdalnokok (Meistersänger) céhei tulajdonképen irodalmi társaságok voltak. Mosolyra késztenek alapszabályaik (tabulatura), melyek a versírás fokozatait, alakjait stb. megállapítják s az ellene vétőket büntetik; de tiszteletet parancsol, hogy bevitték az irodalom szeretetét a legegyszerűbb polgári családok körébe is. Legfőbb dicsőségük Hans *Sachs* csizmadia (1494—1576), akinek 6048 verse közt igazán szépek is vannak (pl. Szent Péter legendája). Megérdemelte azt a szobrot, amelyet szülővárosa, Nürnberg három század mulva állított a nép igazi tanítójának. A XVII. század kezdetén, midőn már a törvényeket is németül hozták, *Opitz* Márton volt a leghíresebb német költő. Gyulafehérvári tanár korában írta »Zalatna« című költeményét, melyben a kedély nyugalmát dicsőítette. Ódái, tankölteményei, műfordításai irányt adtak a német irodalomnak a harmincéves háborút követő egyhangú, szomorú században.

Opitz hatást gyakorolt a még szegényes *dán* irodalomra is, hol Vedel csak 1591-ben gyüjtötte össze a nép ajkán élő históriás énekeket. A *svéd* költészet

szintén oly gyenge lábon állt, hogy szinte irodalmi események gyanánt ünnepelte *Messenius* († 1637) iskolai színdarabjait. A harmincéves háború idején még ifjú volt Stjernhelm, kit halálakor (1672.) mint a svéd költészet atyját ünnepeltek. Valóban jellemző, hogy a két északi nép, mely a harmincéves háborúban oly nagy tényező volt, a szépirodalommal milyen keveset törődött. Ellenben a németalföldi irodalomnak már jelentékeny multja volt. Valóságos irodalmi társaságok alakultak s Joost van den *Vondel* (1587—1679), Hollandiának akkor

75. ábra. Théodore de Bèze (1519—1605).

legnagyobb költője, társaival (Hooft, Huyghens) a németalföldi irodalom virágkorát teremtette meg. Legszebb dalaikat a szabadsághare nagy eseményei sugalták.

Az *angol költők* egyideig az olasz reneszansz nagy mesterein lelkesedtek. »Tündérkirálynő« (The Fairy Queen) című allegórikus hősköltemányében még *Spenser* is (1533—99) Ariosto hatása alatt áll. Az irodalmat Angliában a színpad tette népszerűvé. VII. Henrik két, VIII. Henrik már három színtársaságot tartott. *Heywood* az ő halála után kevéssel írta az első igazi vígjátékot s meg-

teremtette az angol bohócok (clown) szerepkörét. Tíz esztendő mulva már szomorújátékokat is írtak és fordítottak (pl. Senecától) s 1576-ban Londonban felépült az angolok első állandó színháza. A drámaírók fölé óriási magasságban emelkedett *Shakespeare* Vilmos (1564—1616). Elmondják róla, hogy egy avoni gyapjúkereskedő fia volt, színházi vállalkozó, háztulajdonos és lord Bacon titkára a magánéletben. Megszaggatják babérait, midőn ráfogják, hogy a neve alatt ismert műveket többnyire Bacon írta, aki szégyelte színpadra vinni saját nevét. Az apró csipdesések azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy ő a világ legnagyobb színműírója. Ránk maradt 37 drámáját csak a XIX. század kezdte igazán felfogni és megbecsülni. Klasszikus darabjai (Coriolanus, Julius Caesar, Antonius és Kleopatra), a hazai történelemből vett királydrámái (II. Rikárdtól VIII. Henrikig majdnem minden angol király), költött drámái (Hamlet, Lear, Macbeth, Othello, Romeo és Julia), tündéries és vígjátékai (Szentivánéji álom, Téli mesék, A windsori víg nők, A makrancos hölgy stb.) széles e világon ma is mindenütt zajos tapsokat aratnak. Ahogy gróf Széchsen mondja, »lángeszének benső összhangzása és szellemi egysége teremté meg oly annyira változatos költői alkotásainak meggyőző valódiságát«. Művei Arany, Petőfi, Vörösmarty stb. fordításában magyarul is megjelentek. Az angol nyelv bennük fejtette ki szépségét, erejét, gazdagságát, s ezek után gyorsan el is terjedt az egész földtekén.

A *szláv népek* irodalmára a hitújításnak kevés hatása volt; Lengyelországban mégis ez a kor lett az irodalom aranykora. *Rey* Naglovic (1508—68) »a lengyel költők atyja«, Jan *Kochanovskij* a kor legnemzetibb költője. Gornickij az udvarra, Klonovic a nemességre írt gúnyverseket. Szárzinskij készítette lengyelül az első szonetteket és Szymonovskij (Simonides) valóságos lengyel Theokritos volt. Kochanovskij és Rybinskij a zsoltárokat, Vujek pedig a bibliát fordította lengyelre. Az irodalmat Báthory István király, az első sajtó felállításával, mindenkinek hozzáférhetővé tette. Halálával azonban Skarga, a lengyelek Pázmánya, máris megjósolta, hogy az egymás közt folyton egyenetlenkedő lengyelek el fogják veszteni nyelvüket és nemzetiségüket. Az *oroszoknál* a lengyel jezsuiták térítgetéseivel szemben egész hitvitató irodalom keletkezett. A »görög« Maxim már a jezsuiták fellépése előtt védelmezte a görögkeleti orosz egyházat minden más vallás ellen. Oroszul nem tudott, mégis érdemeket szerzett az orosz irodalom körül, mert görögből latinra fordította, hogy mások oroszra fordíthassák a zsoltárok magyarázatait. Az orosz egyházirodalom legnagyobb mesterei Makárius moszkvai metropolita († 1563) és Szilveszter pópa; ők vallásos, Rettenetes Iván cár s ellenfele, Kurbskij herceg, pedig politikai vitáikban igyekeztek kiművelni az orosz próza nyelvét. Az oroszoknak szép népdalaik és históriás énekeik voltak, melyeket vándor parasztdalosok terjesztettek: a szépirodalom azonban mostan még számba sem jöhetett, pedig Rettenetes Iván cár saját példájával, az első nyomda felállításával (1553), jutalmakkal stb. pártolta és serkentette az írókat.

A *délszlávoknál* főképen a horvátok buzogtak nemzeti irodalmukért, melynek négyszázados működését 1901-ben meg is ünnepelték. Az első horvát költő Marulics volt († 1524). Karnarutics 1584-ben írta az első horvát hős-

költeményt, mely Zrínyi vitézségét, a szigeti veszedelmet énekelte meg. A horvátok legnagyobb költője, Gundulics (1588—1638) »Ozmán« címmel Ariosto és Tasso hatása alatt írta legszebb époszát, melynek szép nyelvezete a horvát irodalomban páratlanul áll, egyik drámáját pedig horvát színpadokon ma is adják. Klasszikusaik közé számítják Palmoticsot, Vucsicsevicset és jeles költőik közé Zrínyi Pétert és Frangepani Ferencet, kik utóbb a magyar szabadság vértanui lettek.

A *magyar* irodalom szintén utat talált a nép szívéhez. Erdősi (Sylvester) János bécsi tanár 1539-ben megírta magyar nyelvtanát, két esztendő mulva lefordította az új testamentumot s bevezető hexametereiben megmutatta, hogy a nép nyelvén a klasszikusok komolyságával szólhat. Károli Gáspár a protestánsok, Káldy György a katolikusok részére az egész bibliát lefordította; amazt mostan is új meg új kiadásokban olvassák. A hitvitató irodalom terén protestáns részről Melius (Juhász) Péter, Dávid Ferenc, Magyari István stb., katolikus részről Bornemisza Péter, Telegdi Miklós, Pázmány Péter stb. művelték ki a magyar próza nyelvét. Székely István világkrónikát, Heltai Gáspár nemzeti történelmet írt; Verancsics, Mindszenty és Zay megkezdték a magyar nyelvű emlékiratok sorát. A nép áhítattal hallgatta Tinódi Sebestyén, Ilosvai Selymes Péter és mások kezdetleges, de lelkesítő verses krónikáit. Megjelent (talán Karádytól) az első magyar dráma (Balassi Menyhért árultatásáról) s már egész szépségében csendült meg a magyar szó Balassi Bálint báró és Rimai János dalaiban, Szenczi Molnár Albert zsoltáraiban. Zrínyi Miklós megírta az első magyar hősköltményt is, a Szigeti Veszedelmet. Az újkor első másfél századában (1648-ig) körülbelül 900 magyar könyv jelent meg oly időben, mikor az ország három külön részre szakadva küzdött lételéért. Erdély fejedelmei, főképen a dicsőséges Bethlen Gábor és az »öreg« Rákóczy György keleten, Illésházy, Thurzó és Esterházy nádorok, Oláh Miklós és Pázmány Péter érsekek nyugaton mindent elkövettek a nemzeti irodalom és tudomány támogatására. Ezek a mecénások és a körülöttük levő államférfiak maguk is kitünően forgatták a tollat. Erdélyben magyarul hozták a törvényeket s a török hódítók maguk is tartottak magyar íródeákokat.

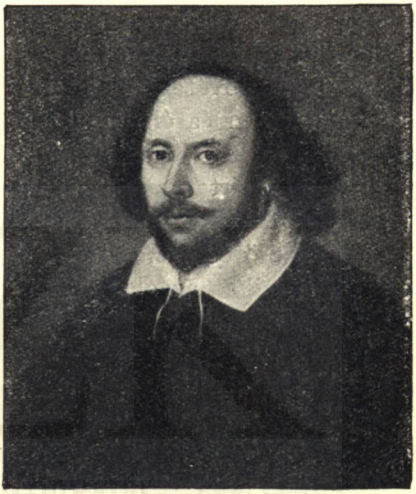

76. ábra.
William Shakespeare (1564—1616).

A *török irodalom* szintén az újkor első felében, különösen a nagy Szulejmán és Szelim szultánok idejében volt a legdicsőségesebb. A török irodalom újjászületését voltaképen a perzsa hatás okozta. A XV. században kezdve műfordításokban ismerték Nizámi, Dsámi stb. époszait. De már olyan kitünő lirikusaik is akadtak, mint Nedsáti, »a költők királya«. A Mátyás királyunk történe-

téből ismeretes Dsem herceg és a nagy Szulejmán nemcsak pártolták, hanem művelték is az irodalmat. A világhódító az irodalom szultánjainak tekintette Fázlit, a »Rózsa és fülemile« költőjét, Lámit az epikust és Bákit, a szerelem dalosát. A XVII. század elején a birodalom és az irodalom fénye egyaránt halványodni kezdett, mert lassankint mind a kettőben aljas szenvedélyek kerekedtek felül.

III. A művészetek.

Bellini Gentile 1479—81 közt II. Mohammed szultán udvari festője volt; a Louvreban ma is megvan az a képe, amely a velencei követnek a szultánnál való fogadtatását ábrázolja. Fennmaradt tőle II. Mohammed s több török úr arcképe, de az az adoma is, hogy a szultán ott előtte nyakaztatott le egy rabszolgát s annak a fején magyarázgatta neki, milyenre kellett volna festenie Szent János fővételét. A reneszansz Bellini útján jutott el Konstantinápolyba s a keleti szín és élet a velencei reneszanszba. Az újkor első századában a reneszansz csak Velencében és Franciaországban ragyogott igazán. Vasari már 1550-ben megírta az olasz művészetek történetét, hogy a nagy mesterek példájának követésére lelkesítse Európát. Még élt a művészek fejedelme, *Michel Angelo* s az öreg *Tiziano* még mindig biztos kézzel festegette remekeit. Ők, akik első diadalaikat az olasz művészetek legfényesebb korában aratták, szemtanúi voltak, miként hódítják meg a művészetek egész Európát; de annak is, hogy a szigorúbb protestánsok nem tűrik meg a képeket, szobrokat, a külső díszítéseket templomaikban és hogy az esztétikusok a művészetek törvényeinek megállapítására, a képzelet csapongásának korlátozására törekesznek. Az akadémiák a klasszikus kor békóiba akarták verni a reneszanszot. Valóságos lázadásnak tekintették, hogy velük és esztétikai szabályaikkal szemben a reneszansz művészetét a népek csak saját ízlésük és nemzeti géniuszuk sugallata szerint akarják elfogadni s a hegyentúli (olasz) felfogást hazájuk természetéhez és földjéhez, népük kedélyéhez akarják alkalmazni. Még a művészet is vallásfelekezetek szerint sorakozott két táborba. Európa katolikus része nemcsak vallási, hanem esztétikai dogmák tekintetében is Róma után indult; azonban a templomok külső és belső fényének emelése végett a reneszansz egyszerű, nemes formáit túlzásokkal kezdte megrontani. Európa protestáns része viszont még a művészetekben is óvakodott Rómától. Németalföldet követte, amely szabadságharcaiban nemzeti érzéssel telt el s a multtal nem törődve, a nép mostani szellemét bevitte a művészetbe is.

Az *építőművészet* Rómában kereste a maga legfelségesebb mintáit. A XVI. század első felében készült el Bramante és Michel Angelo a Szent Péter-templomával, melyet azután világszerte úgy utánoztak, mint ahogy valaha az Aja Sophiát utánozták. A nagy mesterek nyomába a század második felében *Vignola* és *Palladio* léptek. Amaz a római Gesù-templom építésében adta meg azt a mintát, melyet azután a jezsuiták világszerte elterjesztettek. Emez (1518—80) szülővárosán, Vicenzán kívül különösen Velencét díszesítette gyönyörű reneszansz-épületekkel. Utódaik, az ú. n. *kései reneszansz, vagyis barok korszak* mesterei (Bernini, Borromini stb.), a régi, egyszerű, nemes formák-

77. ábra. Heidelberg a XVII. században.

tól mindjobban eltértek; szerették a feltünőt, a cifrát és előkészítették a rokokó korát. Az ízlés tehát hanyatlani kezdett s a korszak végén a jezsuita- és a barok stílus Olaszországból már kiszorította a tiszta reneszansz-formákat. De Franciaországban ezek csak most terjedtek el igazán. A franciák az olasz és a csúcsíves modort egyeztetni törekedtek s ekként a legszebb épületek egész sorát alkották. I. Ferenc korában (1515—47) emelkedett a chambordi palota, a korai reneszansz-ízlés legszebb, legjellemzőbb példája; a század második feléből, a fénykorszakból való a párisi Louvre és a Tuileriák palotája, melyet Philibert de l'Orme tervezett. Talán sohasem építettek Franciaországban több művészi templomot és palotát, mint Richelieu korában, midőn már a barok ízlés kezdett hódítani. Spanyolországban még mindig legjobban szerették a csúcsíves ízlést, de mór és reneszansz kölcsönzésekkel, ú. n. plateresco (arany- és ércműves) díszítésekkel akarták emelni. Ennek a kornak legkitünőbb mestere Diego de Siloe, a granadai és malagai székesegyházak építője. Rideg, komor palota az Escorial, melyet II. Fülöp parancsára 1563—84 közt Juan de Toledo és Juan de Herrera épített; inkább óriás méreteivel kelt föltűnést. Angliában az olasz ízlés csak a XVII. század elején, akkor terjedett, amikor utat tört Németalföldre is, hol mindjárt eleinte cifraságokkal rontották meg. A német reneszansz legszebb emlékei ebből a korból a prágai Belvedere, a heidelbergi várkastély Ottó Henrik-féle szárnya, a müncheni Szent Mihály-templom s a nürnbergi tanácsház. Hazánk reneszansz-kori műemlékei közt (melyeket legalaposabban Myskovszky Viktor ismertetett), a sárospataki és a fricsi várkastély, a lőcsei Thurzó-ház, az esztergomi Bakocs-kápolna a legnevezetesebb. Oroszországban a bizánci és a mohammedán stílus felhasználásával a templomépítésben külön *orosz stílus* fejlődött ki, melynek legfényesebb korszaka a XVI. század. A mohammedán építészet különösen Konstantinápolyban alkotta meg újabb remekműveit. Magyarországban harácsolt kincseiből most emeltette Szulejmán szultán a nevét viselő mecsetet, melynek kupolája öt méterrel magasabb az Aja-Sophiáénál s még nagyobb az Ahmed mecsetje, mely a XVII. század elején épült.

Olaszország *szobrászai* a XVI. század második felétől fogva feltétlenül követték Michel Angelót, akinek irányát *Sansovino* Velencében most honosította meg. Az utánzók szebbnél szebb műveket alkottak, de modorosságba tévedtek s művészi egyéniségüket csak kivételképen őrizhették meg úgy, mint pl. Giovanni da Bologna, aki a firenzeiek számára faragta legszebb szobrait (a Szabinnők elrablása, Mercurius stb.). Michel Angelo hatása alatt álltak a külföldi mesterek is, pl. Franciaországban az ú. n. fontainebleaui iskola tagjai (Jean Goujon, Pilon stb.). A spanyolok többnyire fából faragták és színezték is szobraikat; az olasz reneszansz hívei azonban alabástrommal dolgoztak; így Spanyolország legnagyobb szobrásza, az aragóniai *Forment* (a XVI. század első felében), ki nagyszerényen Pheidias és Praxiteles versenytársának nevezte magát. Németországban a nürnbergi nagy mesterek: *Wohlgemuth* oltárai, *Veit Stoss* fából és *Kraft* Ádám kőből faragott szobrai, *Vischer* Péter ércművei az újkor első negyven esztendejéből valók; 1530-on túl sokáig nem találkozunk remek alkotásokkal. Úgy mint Magyarországban, a mesterek beérték síremlékek, kutak, épületdíszek faragásával.

A *festőművészet* még Rafael és Michel Angelo kora után is alkotott nagyokat. *Olaszországban Correggio* († 1534) most festette bájos oltárképeit és nagyszerű freskóit, melyeken különösen az árnyékos fény (chiar-obscuro) alkalmazásával keltett hatást. A velencei iskola a színezés bűbájával minden más iskolát felülmult. A Canal Grande márványpalotái és templomai megannyi műcsarnokok lettek. Giovanni *Bellini* zenélő angyaloktól környezett Madonnája (a Frari-templomban) igazán leheletszerű, felséges alkotás. Tanítványai inkább a mindennapi élet jeleneteit festegették. Megfigyelő, jellemző erejüket örökölték azok a nagy mesterek is, akik a XVI. század végét a reneszansz fényével még egyszer ragyogóvá tették. A legnagyobb bizonyára a színezés nagymestere, *Tiziano,* aki száz esztendeig (1477—1576) élt és tündöklő színekkel festette temérdek képét. Felséges oltárképei a Madonnát, az angyalokat és a szenteket, mitológiai képei a női test sugárzó szépségét, történelmi képei hazája legdrámaibb jeleneteit varázsolják elénk. Tanítványa volt, de később inkább Michel Angelót követte *Tintoretto* és Paolo *Veronese,* kik nagy drámai erővel festettek bibliai képeket ; az utóbbi azonban a velencei dogék palotáját történelmi képekkel is díszesítette. A *bolognai* iskolában *Caracci* Ágost, Lajos és Hannibál mitológiai és bibliai tárgyú festményeikben választékosságra törekedtek. Tanítványuk, *Domenichino,* különösen a nápolyi székesegyház freskóival és Sz. Jeromos utolsó áldozásával szerzett hírnevet. Az iskola legnevezetesebb tagja azonban Guido *Reni* (1575—1642.), akit szintén a mitológia és biblia lelkesített főképen ; Aurorája (a római Rospigliosi-palota mennyezetén) egymaga is halhatatlanná tenné.

A *francia* művészek majdnem az egész XVI. században az olaszok hatása alatt állottak. Jean Cousint (1500—89) a szobrászt és építőt tartották a francia festőiskola alapítójának. Üvegfestő volt ép úgy, mint *Palissy* Bernát, ki a majolikafestés titkának feltalálásával lett halhatatlan. A festészet újjáteremtőjének nevezték *Vouet* Simont, pedig tulajdonképen a megrendelésekre, lelkesedés nélkül dolgozó festők sorát nyitotta meg.

A *spanyol* festészet története jóformán a XVI. századon kezdődik. Azelőtt még a templomokat is idegen művészek festették ki. Ha nem is szünt meg az idegenek beözönlése, s a spanyolok, a flamandok és az olaszok hatása alól az egész XVI. században sem szabadulhattak, mégis elérkezett a nagy és önálló tehetségek kora. *Zurbarant* erős természetessége miatt spanyol Caravaggiónak nevezték ; *Ribera* spanyol földön, Nápolyban, de olasz éghajlat és szintén Caravaggio hatása alatt ritka erővel ábrázolta a fájdalmat és örömet egyaránt. *Velasquez* (1599—1660) a spanyol naturalisták királya, a világnak egyik legnagyobb arcképfestője, a modern festészet igazi úttörője. Tanítványa volt a spanyolok legnagyobb festője, *Murillo* (1617—82), aki épen a westfaleni béke esztendejében készített 11 képet a sevillai ferencrendiek számára ; működése azonban már a következő korszak dicsősége. Körülbelül 500 alkotása közt 383 szentkép van. A mennyország festőjét minden idők legnagyobb mesterei közé sorolják.

A *német* festők élén *Dürer* Albert (1471—1528) áll, a magyarországi Ajtós-család ivadéka. Többnyire bibliai, amellett azonban mitológiai, allegó-

rikus és történelmi képeket festett ; fa- és rézmetszetei mindenütt elterjedtek Németországban. Mellette a két *Holbein* és *Cranach* Lukács madonnáit és arcképeit becsülték legtöbbre. Luther Márton barátjuk volt nekik és művészetüknek, a fejedelmek is pártolták őket, a rákövetkező nemzedék azonban vallásos aggódásból nem követte példájukat s így a művészetek hanyatlani kezdtek. Annál jobban virágoztak *Németalföldön,* hol a vallási és politikai viszonyoknak megfelelő módon két nagy iskola keletkezett. Az egyik a *belga* vagy *flamand,* mely katolikus szellemben szívesen választotta tárgyait Krisztus és a szentek életéből. A másik, a *holland iskola,* a függetlenség és protestáns egyszerűség érzetének hódolva, inkább a természetet és a nép életéből vett jeleneteket figyelte meg. A belga művészet középpontja ez időben Anvers volt, hol a XVI. század közepén egyszerre 300 festő és szobrász élt. Legnagyobb mesterüket, *Rubenst* (1577—1640), ezer mitológiai, történeti és bibliai tárgyú képe tette halhatatlanná. Munkái között az Amazonok csatája, A betlehemi gyermekgyilkosság, Krisztus a bűnösök közt és Krisztus levétele a keresztről a legnevezetesebb. Tanítványa, *Van Dyck* az arcképfestésben mesterét is meghaladta ; ő azonban többnyire külföldön élt s férfikora virágában mint I. Károly angol király udvari festője Londonban húnyt el. A hollandok politikailag a spanyolok, vallásilag a katolikusok és művészileg az olaszok hatása alól felszabadulván, a festészetben az olaszokkal és spanyolokkal versenyeztek. Tárgyukat főképen a nemzeti történelemből, a nép életéből és a természetből vették vagy arcképeket festettek ; eszményítés helyett pedig a való feltüntetésére törekedtek. Utrecht, Haarlem és Amsterdam volt művészetük középpontja, *Rembrandt* van Rijn (1607—1669) Hollandiának s általában Északnak legnagyobb mestere. Már a XVII. század első felében megfestette legcsodásabb két művét, az Anatomiai előadást és az Éjjeli őrséget. Művésztársait ő tanította meg arra az óriási hatásra, melyet a sötétben derengő, aranyosan ragyogó, sejtelmesen rezgő fény különböző alkalmazásával és a színek bámulatos kezelésével érhetnek el. A holland parasztok életét a két *Ostade* ábrázolta leghívebben és leghumorosabban, néha azonban visszataszító módon.

78. ábra. Orlando di Lasso (1532—1594).

Mint a művészetek jobbára, az *ének* és a *zene* is megmaradtak az egyház szolgálatában. A protestánsok zenekíséret nélkül énekelték egyszerű zsoltáraikat ; pl. a protestánsok himnuszát (Erős várunk nekünk az Isten) úgy,

ahogy azt Walther János 1530-ban kótázta s a francia, svájci és magyar kálvinisták a zsoltárokat általában úgy énekelték, ahogy azokat Kálvin megbízásából *Goudimel* 1562—5 közt hangjegyezte. A katolikusok egyházi énekeit orgonaszó kísérte s a zene a templomokban vált igazi művészetté. Hangjegyeket először 1473-ban nyomattak ; a mozgó hangjegyek feltalálója az olasz *Petrucci* († 1539). Világi dalait a magyar Tinódi is hangjegyek kíséretében adta ki. Egy esztendőben, 1594-ben, halt meg a XVI. század legnagyobb két zeneköltője, *Palestrina* és *Lasso*. Az idegenek most is ezrenként sietnek Rómába, hogy a nagyhéten hallják Palestrina lamentációit, amelyek, ép úgy mint Marcellus pápa miséje, világszerte áhítatot keltenek. Ő 93, Lasso pedig 40 misezenét írt. Lasso legfelségesebb műve a hét bűnbánó zsoltár. Az első oratóriumot (operaszerű egyházi zenét) 1600-ban *Cavalieri* Rómában s az első világi operát *Peri* 1601-ben Firenzében adatta elő ; 1637-ben pedig Velencében nyitották meg az első operaházat. Tagjai 1641-ben már Párisban is énekeltek s nemsokára egész Európa rajongott az olasz zenéért.

IV. Gazdasági állapotok.

Madarak csicsergése vegyül Peru templomaiban a hívők énekébe ; de a bennszülöttek ennél jobban gyönyörködnének abban a ragyogásban, melyet őseikre az inkáktól elfoglalt templomok arannyal fedett falai árasztottak. Amerika művelt népei elkeseredéssel, sőt megvetéssel néztek a kapzsi európaiakra, kik lefejtették szentélyeik falairól az arany és ezüst lemezeket, fa vagy kő szentszobrokat állítottak inkáik arany és ezüst szobrai helyébe, letépték, elrabolták a nők arany és ezüst ékszereit, kincs után kutattak palotákban és kunyhókban. A bányák művelésére komolyan csak akkor (1545) gondoltak először, amikor rabolni valót alig találtak többé. Amerika fölfedezésétől 1600-ig az európaiak körülbelül 1100 millió korona aranyat és 5000 millió korona ezüstöt, maig amabból ötven, emebből hatvan milliárdot hoztak be. Igy az ó- és középkorban nem is sejtett vagyon nyilt meg az emberiség előtt, mely tehát többet is áldozhatott volna az irodalomra, tudományra, művészetre, emberbaráti célokra s általán a közművelődésre, ha a fejedelmek tisztultabb közgazdasági elvek után indulnak. Azonban mindennél előbbre valónak tartották nagyhatalmi állásukat, mely őket zsoldos, majd állandó hadseregek szervezésére, pazar udvari fény kifejtésére s általán a közvagyon elpocséklására csábította. Gyarmataikban rablógazdálkodást űztek. Pizarro Peruban egymaga mintegy 80 millió koronát harácsolt össze V. Károly számára. Cortez még többet s féligmeddig mégis koldusként kellett utat törnie a kocsikázó királyhoz, hogy szemébe mondhassa : »Én vagyok az, aki felségednek több tartományt adott, mint amennyi várost őseitől örökölt«. Amerika Egyiptomában, Yucatanban, most csak 8 város és 14 helység van ; de romokban hever 62 olyan ősi város, melyek közül a legkisebb is nagyobb volt a mostani legnépesebbnél.

Míg Amerikában az »auri sacra fames« ősi műveltséget tett tönkre, Spanyolország kereskedelme rohamosan emelkedett. Évenkint két hajóraj (mintegy 50 hajó) indult Sevillából és Cadixból Portobellóba és Veracruzba. A gyarmatosoknak hazai gyártmányokat vitt (segoviai posztót, cordovai bőrt, sevillai,

granadai, valladolidi hímzést és selymet, toledói fegyvert stb.) és 3—4 annyi értékű indigót, nádmézet, kakaót stb. hozott haza. Később már csak nyers aranyat, ezüstöt fogadott el. A hirtelen meggazdagodott állam nem tudott gazdálkodni. Azt a kincset, amelyet »ezüstös flottái« szállítottak, magában az anyaországban akarta felhalmozni s azért (ami különben megfelelt az akkori magyar törvényhozás felfogásának is) a nemes fémek kivitelét megtiltotta. Az idegen kereskedők tehát maguk vitték Spanyolország piacaira árúikat, részben még az élelmicikkeket is, ezekért azonban csakis aranyat és ezüstöt fogadtak el. Az arany és ezüst szaporodtával mindennek fölment az ára ; pl. hazánkban a házak ára 30—40 év alatt tízszeres lett, mert tízannyi pénz is volt forgalomban mint azelőtt.

A Föld második kereskedelmi államának, *Portugáliának* fővárosa, Lisboa, a Föld legnagyobb kikötővárosa lett. Évenkint csak a vámokból félmillió arany bevétele volt ; több, mint akárhány akkori európai országnak egész esztendei jövedelme. Azonban évenkint csak 8 hajó indult a gyarmatokba, és csupán szigorúan meghatározott mennyiséget volt szabad behozniok. Néhány cikk (pl. a legjobban keresett bor) királyi egyedárúság lett, ami együttvéve mindent hallatlanul megdrágított. 1580—1640 közt Portugália különben is Spanyolországhoz tartozott s ezzel együtt nyögte azt a válságot, melyet a termelésről a pénzgazdaságra való hirtelen áttérés okozott. Portugália tengerészetének örökébe *Németalföld* szerencsésebb viszonyok közt lépett. Forgalmáról fogalmat adhat, hogy 150 élénk és népes város közül Anversben, Lisboa után a Föld legnagyobb kikötőjében, naponta 2000 hajó fordult meg s neki egymagának 4500 hajója járt a tengereken. Befektetéseit körülbelül tíz milliárd koronára becsülték s bankárai döntő befolyást gyakoroltak minden más pénzpiacra. A spanyol és portugál állami egyedárúságok helyébe a hollandok a szabad társulást léptették. Apróbb kereskedelmi vállalataikat egyetlenegy nagy kelet- majd nyugatindiai keresk. társasággá egyesítették. A részvényeseket ekként óriási, olykor 50—75% jövedelemhez juttatták s részvényeiket a börzén is jegyeztették. Holland példára alapították az *angolok* is orosz, levantei, guineai, keletindiai és amerikai keresk. társulataikat. 1598-ban, midőn a Hansa tagjait kitiltották, hazájuk kereskedelmét örökre felszabadították a németek, 1651-ben pedig a hollandok gyámsága alól. 1669-en túl a Hansa-városok már nem is tartottak többé közgyűléseket. Amerika és a keletindiai út fölfedezése, a Földközi-tenger déli s különösen keleti partjainak (a Levantenak) török kézbe jutása, amott Alexandria, emitt Velence, Genova s általában az olasz városok kereskedelmét nagyon csökkentette.

A madeirai cukor és bor, az afrikai aranypor, elefántcsont, gyapot és gummi, a keletindiai, molukki, kínai fűszerszámok, drágakövek, gyöngyök, pamut- és selyemszövetek, az amerikai brezil- és más festőfák mindjárt kezdetben jó keletnek örvendtek Európában. Amerika az óvilágtól kapta a cukornádat és a kávét ; de amabból 1535, emebből 1644 óta már nagy szállítmányokat küldött haza. Az amerikai csokoládéval s a kínai teával az európaiak csak a XVII. század elején ismerkedtek meg. Amerika leghasznosabb növényei az újkor elején csak mint botanikai érdekességek jöttek számba s egyiknek-

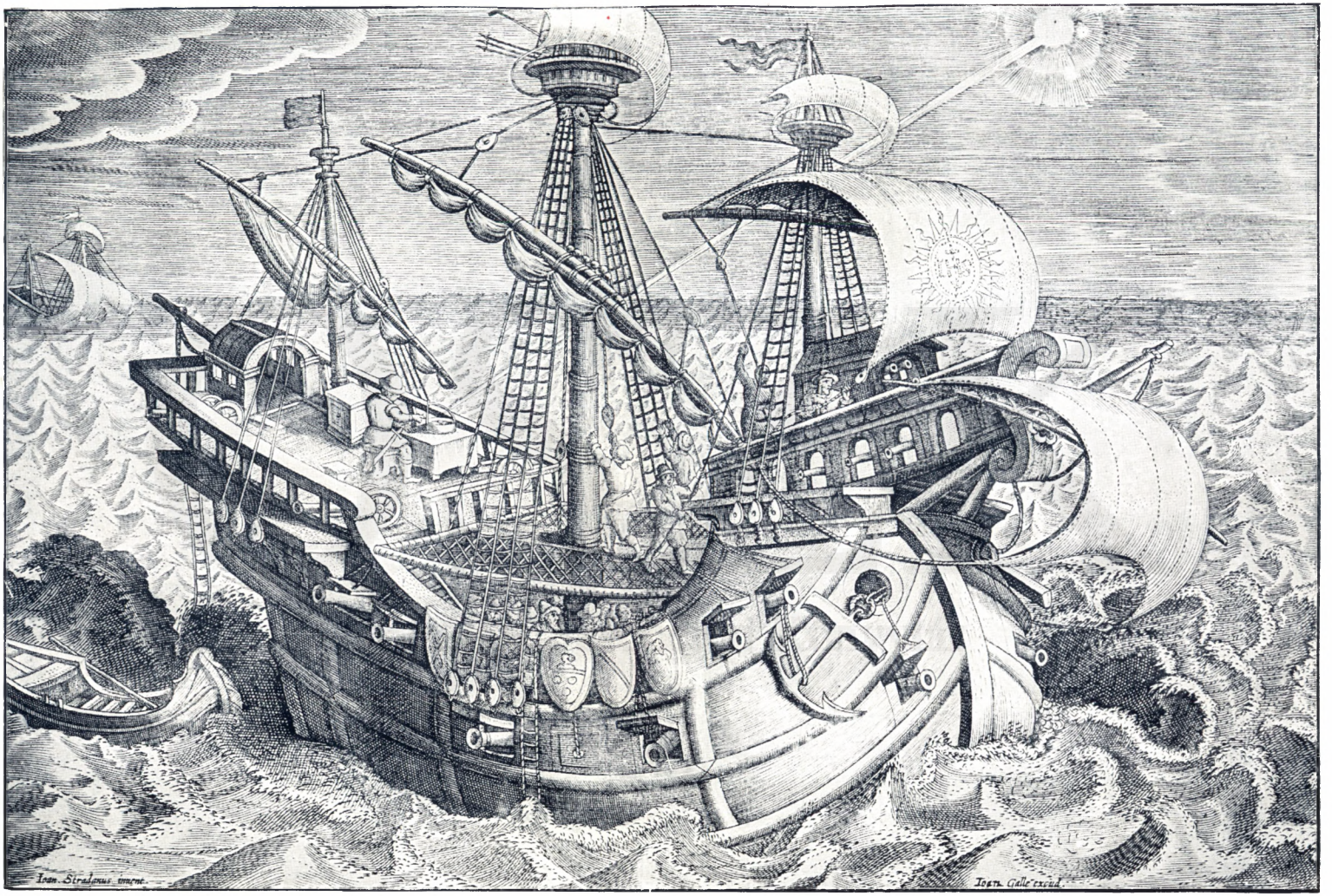

TENGERI HAJÓ A XVI. SZÁZADBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

másiknak használata ellen írók, orvosok és közgazdák néha hevesen tiltakoztak. A *burgonyát* a spanyol gyarmatokból 1565—85 közt angolok (Hawkins, W. Raleigh, Drake) hozták először Európába; magában Spanyolországban, mint csemege, csak napjainkban, a spanyolok amerikai uralmának teljes elvesztése után jött divatba. De úgy elterjedt mindenütt, hogy ma körülbelül 1200 fajváltozatát ismerjük. A *dohány,* melyre Columbus már Guanahaniban figyelmes lett, Jean Nicot portugáliai francia követ figyelméből csak 1560-ban, V. Károly halála után került Franciaországba; nyolc esztendő mulva Bornemisza Pál püspök már az erdélyiekkel is megismertette. A *tengerit* Spanyolországban 1520-ban, Olaszországban 1560-ban vetették először. Őstermeléssel foglalkozó hazánk maga is milliókat köszönhet Amerikának, melynek mind a négy százada meghozta a maga ajándékát: a XVI. század a *dohányt* és *paprikát,* a XVII. a *tengerit,* a XVIII. a *burgonyát* s a XIX. az *akácfát.* A »nagypipájú, kevés dohányú« magyar termeli ma Európában a legtöbb dohányt, mely 560.000 m.-mázsa után 80—90 millió koronát jövedelmez az államnak. Paprikát a XVI. század végén hazánkban már sok helyütt vetettek; ma egész Európában hazánk termeli és fogyasztja a legtöbb paprikát, mely valóságos magyar fűszer lett. A tengeriből Magyarországban most évenkint 33 millió hektoliter terem: több mint Európa akármelyik más országában. A burgonya ültetése miatt a XVIII. század elején a felvidékiek még lázongtak, a század vége felé pedig az alföldi vármegyék gúnyosan kérték II. Józsefet, küldjön ültetéséhez értő embereket; ma ez a növény hazánknak száz millió értékű táplálékot ad. Az egész Földön ma másfél milliárd hektoliter burgonya terem, a búzánál, rozsnál kétszerte több. Akácfák nélkül ma el sem képzelhet-

79. ábra. Banküzlet a XVII. században.

jük alföldünket. A gyapot (pamut), kakaó, kaktusz, ananász, kínahéj, stb. mind Amerikából való, mely ezért gabonaféléket, gyümölcsfákat, szőlőt, lent, kendert, kávét stb. kapott cserében az óvilágtól, különösen pedig hasznos háziállatokat, mikre legnagyobb szüksége volt. A termények s háziállatok kicserélése következtében a mezei gazdálkodás és az állattenyésztés világszerte módosult; pl. Erdélyben a XVII. században a törvények már tiltották a tengeri túlságos művelését, mely a gabonaféléket majdnem kiszorította.

A felfedezéseknek legtöbb hasznát mégsem a földmívesek, hanem azok az *iparosok* látták, kik a gyarmatáru-cikkeket feldolgozták és forgalomba hozták. Ezek, különösen az ötvösök, posztósok, fegyverkovácsok, takácsok stb., rendkívül meggazdagodtak. Míg a legények naponkint 16 órát is dolgoztak, maguk a mesterek, a polgárok általában véve jólétben és kényelemben éltek. A nemesek, lovagok, kik továbbra is rosszul művelt földjeik csekély jövedelmére szorultak, adósságokba verték magukat és semmiesetre sem versenyezhettek a tőkepénzesekkel. Akárhány bankárnak — pl. egy Fuggernek, Welsernek, Holzsuchernek — több készpénze volt mint magának az államnak. Az uralkodók mindenképen kedvükben jártak; pl. V. Károly Dél-Amerikában az egész Venezuelát a Welsereknek adta és csak akkor (1556) vette tőlük vissza, mikor rablógazdálkodásukat látta. Az államok kiadásai, a nagy katonaság és hivatalnoksereg tartása stb. következtében, oly rohamosan emelkedtek, hogy csak az adók szaporításával és kíméletlen behajtásával segíthettek magukon. A jobbágy némely államban alig dolgozhatott többé magának; pl. a magyar jobbágy 23-féle adót fizetett a töröknek, ugyanakkor azonban a magyar királynak, esetleg az erdélyi fejedelemnek, sőt, ahol ezeknek határai érintkeztek, mind a háromnak is kellett adóznia. »A szegény juhnyáj egyszerre 2—3 úrnak adta oda tejét, gyapját.« Alig van ehhez fogható példa az európai történelemben. De máshol is szomorú volt a nép helyzete; pl. Németországban 1555-ben a törvényhozás behozta az örökös jobbágyságot, mely már maga a leplezett rabszolgaság.

A spanyol jobbágyok és kézművesek kezdték meg az európai nyomoruságok elől való *kivándorlást;* a mórokat pedig maguk a rövidlátó és vakbuzgó királyok kényszerítették az afrikai kivándorlásra, minek következtében a földmívelés és a kézműipar mindenütt érezni kezdte a munkások hiányát. 12 érsek és 54 püspök igazgatása alatt 200.000 pap, 9000 kolostorban 70.000 barát, 3000 zárdában 25—30.000 apáca Spanyolország ötödrészének volt ura s évi jövedelmét 10½ millió aranyra (350 millió koronára) becsülték; 26 herceg, 72 marquis, 124 gróf, 9 algróf kezén viszont akkora birtok volt, mely 7 millió aranyat (230 millió koronát) hajtott. A megmaradt földbirtok körülbelül 300.000 kisebb nemes között oszlott meg. Spanyolországban, hol a XVI. században ellenség nem járt, a XVII. század elején már óriási területek hevertek parlagon. A mórok rétöntöző csatornái beomlottak vagy kiszáradtak, a szőlők, olajfakertek elvadultak, az ország népessége száz esztendő alatt tíz millióról ötre csappant. *Németalföld* ellenben épen mostan kezdte meg óriási csatornahálózata készítését, mellyel a mezei gazdálkodást egészen új irányba terelte. A takarmánynövények értékére jóformán ő figyelmeztette a világot

s kertészetével, például a tulipánhagymák termelésével, roppant jövedelemre tett szert.

1620-ban egy magyar utazó (Sz. Csombor M.) megírta Hollandiáról, hogy ott »nagyrendbeli ember is« hetenkint csak kétszer eszik meleg pecsenyét, de azt is, hogy nincs egyetlen egy kinnjáró koldusa sem ; a nyomorékokat kórházba, a dologkerülőket javítóintézetbe teszik. Dániától ugyan az Úr-Isten és a természet teljességgel nem tagadta meg a föld zsírját, az újkor elején Belgiumból hozatott kertészek Amager szigetet pedig máris nagyon jövedelmezővé tették, mégis csak »a tenger az ő minden szőlejük és gabonájuk« ; az hajt nekik mindenféle hasznot, mert a gazdag kereskedik, a szegény pedig halászatból él. Angliában — utazónk szerint — drága lehet a szántóföld, mert körülkerítik s legtöbbet a juh- és baromtenyésztés jövedelmez. A takarékos hollandival szemben csodálja a költekező angolt, ki az első szem cseresznyéért 65 garast is kiad, hogy szeretőjének kedveskedjék vele. Angliának még földmívelő jellege volt ; Londontól Dover felé gyalogolva, két mérföldnyi úton is alig juthatott födél alá. Franciaországban a szőlőhegyeket csodálta, melyek néhol hét mérföldre húzódnak ; a búzaföldeket, melyek néha Spanyolországot is ellátják ; és irigyelte Lotharingia embermagasságra növő füvét. »Nem tudja, a természet mit tagadott volna meg tőle az egy — verébmadáron kívül.« Németországnak bőven van bora, búzája, gabonája, de »nagyehető« és nagyszámú népének még sem elég. Csehországnak sok a szántóföldje, rétje ; sok és bő fű, rozs, búza, árpa, zab, tönköly terem rajta ; bora is sok helyen van. Lengyelország déli részében a szegény lakósok körülkerítették szántóföldjüket, gyümölcsösüket, komlótáblájukat. Poroszország »gyümölcstermő, gyönyörű és boldog tartomány«. A Perzsiába küldött Kakas István császári követ kísérője, Tektander, 1602-ben Orosz- vagy Muszkaországot mocsaras, bozótos, sok helyen egészen puszta földnek találta. Gyümölcse egyáltalában nincsen ; Moszkva környékén néha ugyan bőven terem a gabona (árpa, zab, búza), de rossz terméskor, mint épen az ő ottjártukkor, nagy ínség dühöng. A tatárok nagyon kevés gabonát termelnek, a kenyeret nem is ismerik, hanem a nagyban tenyésztett juhok és lovak húsából élnek.

Európának még a nagybirtokokon is voltak *szabad parasztjai*, de újra voltak rabszolgái is, holott a középkor kereszténysége mindenütt buzgólkodott felszabadításukon. Nem is ezt terheli a felelősség, hogy 1600 táján épen hazánk török hódoltsága lett a világ legnagyobb rabszolgapiaca, hová keresztény foglyok vásárlására a kereskedők Ázsiából is eljártak. Délnyugati Európát a portugálok látták el afrikai néger rabszolgákkal. Amerikában a durva hódítók csakhamar szintén követték példájukat. Mindjárt eleinte rablógazdálkodást folytattak, nem törődtek a munka nagyságát megszabó törvényekkel s a bányákban, a gyöngyhalászatnál, az ültetvényeken alkalmazott gyönge indiánusokat hallatlan kegyetlenségek közt kényszerítették erejüket meghaladó dologra. Így a legelőször felfedezett Antillák őslakósai egy emberöltő alatt kipusztultak. 1505-ben Ferdinánd már megengedte, hogy a lázadókkal rabszolgák módjára bánjanak s tüzes vassal bélyegezzék meg őket. Valóságos hajtóvadászatot tartottak rájuk. *Las Casas* kubai rabszolgakereskedő, most már plébános, ismé-

telve járt érdekükben a királynál, sőt könyvet is írt, melyben végromlásukért az uralkodó rendszert tette felelőssé. Művét eltiltották ugyan, azonban az intéző körök figyelmét megragadta odavetett eszméje, hogy a gyönge indiánusok helyett *néger* szabad munkásokat kellene szállítani Afrikából. Spanyolok és portugálok az arabokkal vívott harcaikban már régebben is hoztak néger rabszolgákat délnyugati Európába, 1501-től pedig Amerikába is szállítottak spanyolországi mohammedánus rabokat s 1506-tól fogva portugáloktól vásároltak négereket. 1511-ben a sevillai kereskedelmi kamara egyenesen megengedte a néger rabszolgák kivitelét. I. Károly spanyol király 1517-ben Las Casas meghallgatásával ily előzmények után hatalmazta fel Breza marquist, hogy a gyarmatokat rabszolgákkal lássa el. Ettől fogva évenkint (különösen a Breza szabadalmát átvevő genovaiak) körülbelül 4000 rabszolgát szállítottak Amerikába, hol a cukornád művelése s általán az ültetvényrendszer meghonosodása miatt mind több munkásra volt szükség. Las Casasnak az indiánusok érdekében tett javaslata korunkig mintegy 40 millió néger szabadságába került.

Az első felfedezéseket hatvan esztendő mulva már vallásháborúk követték, melyek egy századig tartván, néhol tönkre tették az új műveltséget. Azzal a gazdagsággal, amelyre Angolország és a kis Németalföld a korszak végén tett szert, kiáltó ellentétben áll a Habsburgok államainak (Spanyol-, Német- és Magyarországnak) szegénysége. A harmincéves háború legjobban Németországot viselte meg. A kis Württemberg veszteségét mai pénzben négy milliárd koronára becsülik. A kis Hessenben 36.000 ház hevert romokban. Nassau fővárosának, Wiesbadennek főtere cserjés, bozótos hely lett, ahol nyulakra, foglyokra vadásztak. Az egykor olyan gazdag Pfalzban csak néhány száz ember lézengett. A frank kerületi gyűlés elrendelte, hogy minden ember két feleséget tartson, papok is házasodjanak s kolostorba csak a hatvan esztendőnél idősebbek mehessenek. Augsburg lakossága 80.000-ről 16.000-re, Aachené 60.000-ről 25.000-re, Csehországé 3 millióról 800.000 főre apadt. Szászországban falkaszámra kóboroltak a farkasok. Azt beszélik, néhol akadtak német szülék, akik — mint Erdélyben Basta idejében — gyermekük holttestét ették meg vad éhségükben. Oroszországban a húsos kalácsba (pirogba) Kakas István szerint (1602) emberhúst is aprítottak s az ostromolt városiak emberhúst is ettek. A Balkán-félsziget és hazánk törökkorbeli nyomoruságai elég ismeretesek; Kecskemét, Nagykőrös, Hódmezővásárhely óriási határai az elpusztult falvak területének beolvadása következtében akkor keletkeztek. A vallásháborúkban elsősorban épen a *templomok* pusztultak el; Németországban egész nemzedék nőtt fel anélkül, hogy templomba járhatott és vallása tanításaival, a kátéval megismerkedhetett volna. Boszorkányégetések épen nem tartoztak a ritkaságok közé; Würzburgban 1629-ben 200-at égettek el. Azok, akik 20—30 éven át katonáskodtak, a béke idejében nem akartak dolgozni, nem is értettek hozzá; loptak, raboltak, hogy megélhessenek. Nálunk is elszaporodtak a »szegénylegények« és a martalócok. A hajdúk töröknek, magyarnak, németnek egyaránt rémei voltak, míg Bocskay állandóan le nem telepítette őket. Szörnyű dolgokat írnak a krónikások az erkölcsök elvadulásáról s a roppant szegénységről, melyet Németországban a földmívelés, ipar és kereskedelem nagy hanyat-

lása okozott. Anglia a westfáleni béke esztendejében már győzelemre vezette azt a forradalmat, melynek egyik legfőbb célja épen a pénzügyi romlásnak, a nép elszegényedésének megakadályozása volt. Erzsébet királyné 400.000 font sterling (9,600.000 korona) adósságot hagyott az első Stuartra ; nem sokkal többet, mint amennyit ma Magyarország csak az Angliába szállított tojások és csirkék árából is kifizethetne. Ez az adósság négy évtized alatt megnégyszereződött, de még mindig csak ezredrésze volt Nagybritannia mostani 16 milliárd fontnyi adósságának ; ami eléggé mutatja, harmadfél század alatt a közgazdaság terén mily óriási erőfeszítéseket kellett tenni, hogy az adózó nép *ilyen* terheket megbírjon. Ezt a feladatot Angliánál az újkor egy állama sem oldotta meg jobban.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár